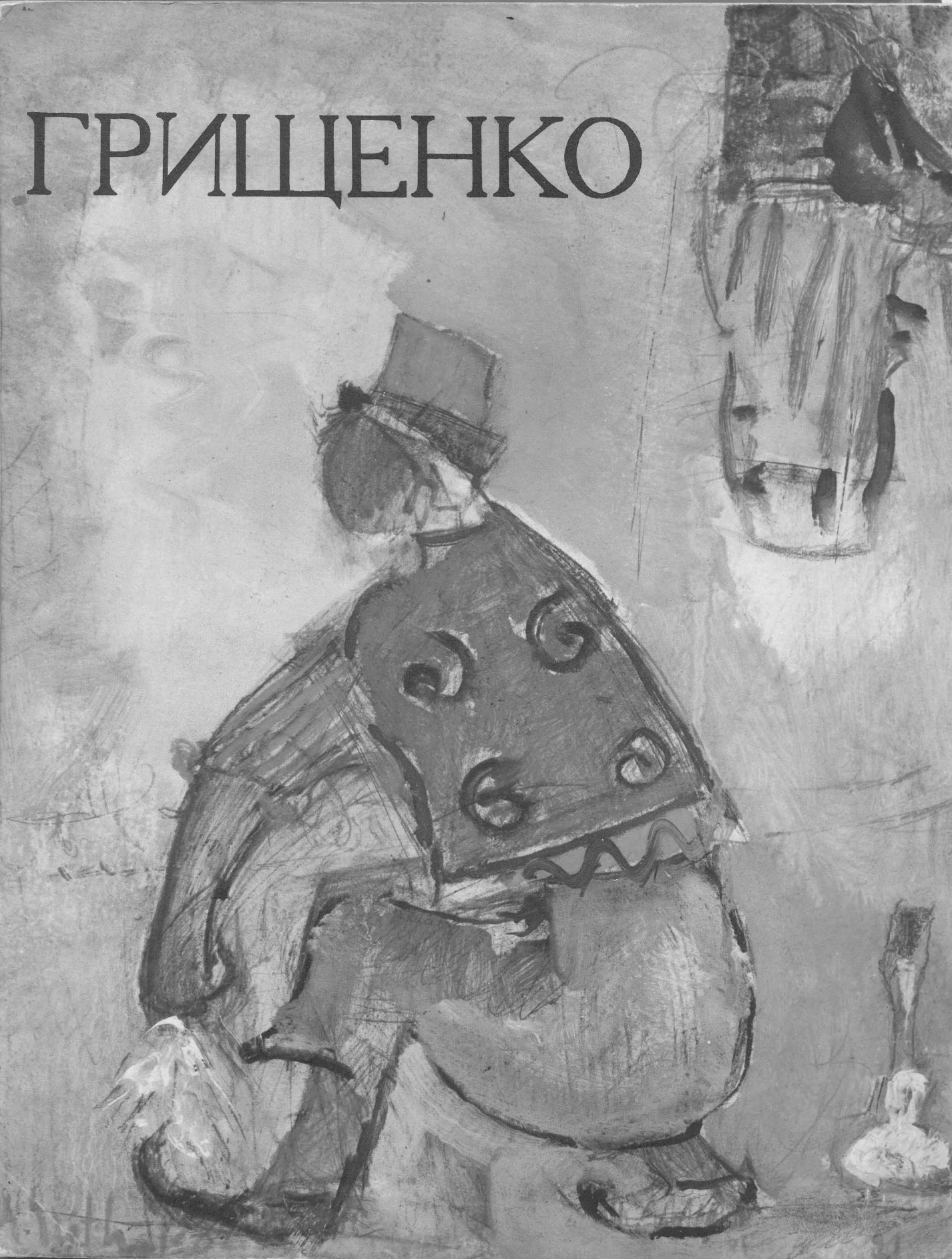

ГРИЩЕНКО

Олекса Грищенко

МОЇ РОКИ В ЦАРГОРОДІ

A. Gritchenko

MES ANNÉES A CONSTANTINOPE

MEINE ERINNERUNGEN AUS KONSTANTINOPEL

Олекса Грищенко

Олекса Грищенко

МОЇ РОКИ В ЦАРГОРОДІ

1919 - 1920 - 1921

*Завдяки Константинополеві ми
маємо Грищенка...*

Рене Жан

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

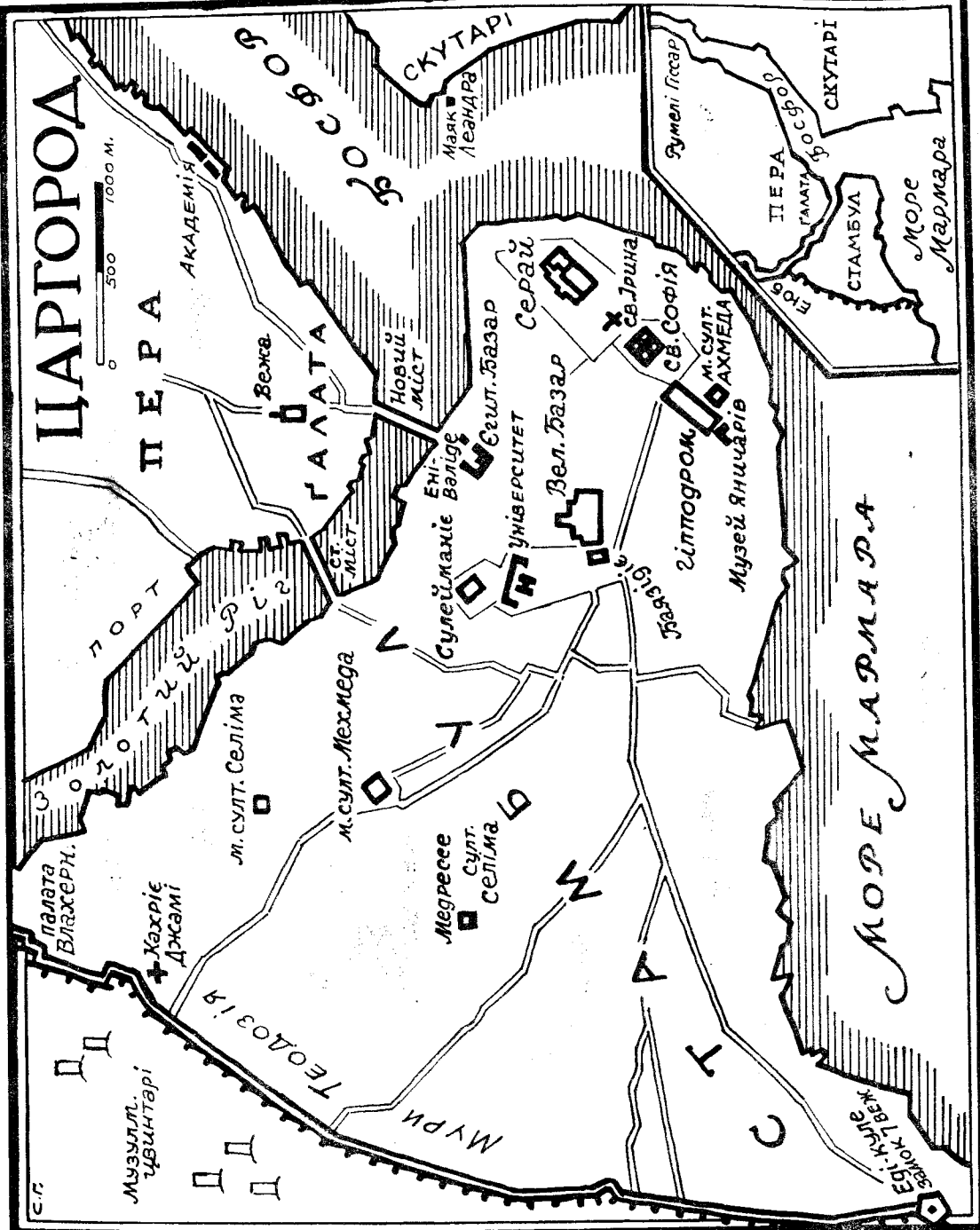
МЮНХЕН

1961

ПАРИЖ

ЦАРГОРОД

0 500 1000 М.

ПЕРА

АКАДЕМІЯ

Баж.

ГАЛАТА

СТ. МІСТ

Новий МІСТ

Ені-Міст

Сулейманіє Валде

Університет

Вел. Базар

Серай

Св. Ірина

Св. Софія

М. султ. АХМЕДА

Гіліподром

Музей Яничарів

Медресе Султ. Селіма

М. султ. Селіма

М. султ. Мехмеда

Палата Влахери

Кахріє Джамі

Музул. Цвинтарі

Мурн

МОРЕ МАРМАРА

Св. Клемент

Скутари

Майдан Леандра

Румелі Гессар

ПЕРА

Скутари

ГАЛАТА

СТАМБУЛ

МОРЕ МАРМАРА

ПРО ГРИЩЕНКІВ ЦАРГОРОД

Починаючи від наших обрядових пісень, в яких збереглися наші найраніші згадки про виправи на Царгород, це місто було в нас завжди поняттям чогось казкового і мітичного. Як і всі інші раси, що живуть у холоднішому підсонні, ми віками почували нестримний потяг на південь, до сонця і барв, і місто це чарувало уяву наших вояків і ченців, мистців і письменників, не менш, як і народних співців, які оспівували облогу Царгороду молодим вродливим лицарям. З прийняттям християнства, Царгород притягав нас силою своєї питомої ваги — як великий осередок релігії і культури, а, передусім, як місто, яке вміло єднати суперечності різних культур.

Візантійське мистецтво — це мистецтво Сходу, бачене клясичними грецькими очима. З одного боку дика, вибуяла фантазія, експресія невгвтанних барв, сміливість зухвалих арок і бань, з другого — гієратичні форми, точно окреслені лінії, ідеально вимірені півкули купол, грецький лад. Місто, що стало на самій межі Сходу і Заходу, зробилося зовсім природньо синтетиком.

Власне, це вміння синтезувати було елементом творчим, що був спроможний запліднювати інші культури. Так і культура українська була не так під впливом, як у колі культури візантійської. Вже доведено, наприклад, що київська Св. Софія — це не наслідування царгородської, а оригінальний твір на тій самій основі, що старі наші хроніки не відбиток, а паралельний культурний добуток; що київське мистецтво розцвіло наново тоді, коли в самій Візантії воно вже перейшло свій апогей. Словом, завдяки Царгородові ми стали співтворцями великої культури.

З моментом захоплення Царгороду турками перервалися наші культурні зв'язки з ним. Ми знаємо його з боку іншо-

дом та нашими центрами культури... Усе те склалося б у цілі розділи історичної праці про основні елементи багатівікового виховання, сила якого змінюється й змінюється, не втрачаючи, проте, ніколи свого значення.

Закони інтелектуальної культури подібні до законів матерії: ніщо не пропадає, все перемінюється.

Основні принципи нашого життя покояться у глибоких надраках, обмиваних водами далеких праджерел.

Збут і його шляхи змінилися. Наплили нові сили. Але основа нашого розуму залишилася й залишається досі незміненою. Тільки в цьому напрямі й треба шукати тривких віх. Це вони визначають Схід і Європу, Україну і Захід. Вони стоять непохитно всупереч праці сторіч і впертості геніяльних умів, а також всупереч долі, яка змінює народи.

Візантійське вогнище має таку кальорійну силу, що ніщо не могло зменшити його промінювання на нашу багату Вітчизну.

Престиж інтелектуальної культури, єдина у своєму роді краса занепакої столиці та її першорядне значення сторіччями наповнювали українську душу думкою про право успадкувати її й посісти.

Чи така ідея зла чи добра, справедлива чи облудна, вона є показником того, яке особливе значення мають для нас Візантія і Царгород.

Ми маємо ще й другу духову батьківщину: Італію — країну заприсяглих ворогів Візантії.

Багато книжок і праць присвячено Італії. Шедеври її мистецтва посідають перше місце у світі. Мірою саме цього мистецтва оцінюється мистецтво «схизматиків» як варварське, без життя, вбоге.

Візантійське мистецтво розглядають як мистецтво нерухоме, догматичне, нездібне відновлюватися. Воно, мовляв, під наглядом церкви концентрувало свої тисячелітні зусилля до постійного повторювання праць кількох геніїв.

Тепер ми знаємо Візантію під зовсім іншим аспектом. Треба розглядати її образ неупередженим оком і серцем. Розглядати пам'ятки просто без посередництва. Треба дихати повітрям її мистецьких осередків, щоб оцінити у всьому розмахові й силі це передове людське мистецтво.

Я бачив Святу Софію, стіни Теодосія, Кахріє-Джами, святині в Салоніках і Дафні, Містри (біля Спарти) — славні візан-

тійські Помпеї. Все це в руїнах. Але тут не менша інтенсивність творчої праці, ніж у мистецтві Італії.

І справді. Чи її Ренесанс з його геніями — Чімабуе та Джотто — не був пізнішим розвитком ідей Царгороду, Салонік, Містри, подих яких роздував вітрила венеційців, пізанців, неаполітанців? Гуманізм взяв початок під склепіннями келій Містри, в її палацах і монастирях, подібних до орлиних гнізд на верхогір'ях. Світове значення Візантії поза сумнівами. При тому ще ж треба знати, що багато пам'ятників не збереглося до наших днів!

«Коли б не було Святої Софії, — каже Шарль Діль, — ми не могли б ані оцінити, ані уявити собі геній Візантії.»

Чи залишився якийнебудь слід від катедри Апостолів (VI сторіччя), шедевр і майже сучасника Святої Софії? Один з найчудовіших творів візантійської архітектури, де вперше реалізовано геніальним способом плян п'ятох бань, був пограбований і сплюндрований хрестоносцями. Мохаммед зрівняв церкву з землею і поставив із зруйнованих частин мечеть, яка носить його назву.

Можна уявити, які мозаїки були в церкві, де поховано десять генерацій імператорів. Мозаїки являли собою життя Христа і були виконані визначними майстрами епохи.

Сучасні мозаїки Равенни, яка була візантійською провінцією за часів Юстиніана, і церква святого Димитрія в Салоніках можуть дати тільки тінь уявлення про ціле це мистецтво.

На жаль, і на наших землях багато пам'яток також пропало. Велика частина візантійських ікон потрапила на північ до російських музеїв, ще перед першою світовою війною. Так, наприклад, опинилася в Москві прекрасна чудотворна ікона Матері Божої, яка до 1155 року переховувалася в українському Вишгороді. Вивіз її суздальський князь Андрій Боголюбський на північ, і вона не тільки опинилася в Москві, але авторство її дехто пробував приписати російському маляреві Рублеву.

Решту грабунків та знищень візантійських пам'яток на наших землях доконали большевики.

Коли Царгород трагічно впав і його найвизначніші церкви Мохаммед переробив на мечеті, ікони стали зайвими. Іслам заборонив людську подобу в домі Аллаха. Переможені тулилися сторіччями в маленьких церквах.

Ікони шукали разом з утікачами й переслідуваними схоронища на півночі. Тільки так і можна пояснити їх величезну

кількість на Україні. Разом з тим, це вияснює також, чому старі ікони такі рідкісні на місцях Візантійської імперії.

Найкращі з її скарбів, відкриті останнім часом, стосуються просто до Візантії, геніяльної надхненниці наших старих малярів.

Недарма Константинопіль мав колись славу Парижу середньовіччя. Це прирівняння багатомовне. Але слов'янська назва Константинополя відповідає йому: Царгород — володар міст.

Продовж багатьох сторіч Царгород був регулятором життя так для диких, як і цивілізованих країн. Він був моделлю і прикладом у справах військових, торговельних, права й мистецтва, не кажучи про питання моди, етикету та звичаї.

«Бачити Царгород і Святу Софію означало колись більше, ніж за наших днів бачити Париж і Нотр-Дам.»

Ось чим була візантійська столиця.

Книжка, яку даю читачеві, являє собою вислід того, що я записував майже кожного дня в моєму щоденнику, часто на місці під час праці чи під час моїх відвідин і пригод.

Форма щоденника має свої добрі й погані сторони. В ньому можна знайти свіжість захоплення й заразливе тепло, яке випливає з особистих спостережень. З другого боку, основний її плян підпорядковано щоденному життю.

А втім, якому плянові може бути підпорядкований Царгород? Сторіччя обернули й перевернули глибокі шари різних цивілізацій, життя тимчасових завойовників або постійних володарів.

У Царгороді все важливе, все гарне. Собор Святої Софії, мозаїки Хери, води Босфору, рання зелень Еюбу, погляди таємничих панночок, фески чоджуків, вигуки вулиць, гамір мостів, мовчанка збережених мурів, цвинтарі, гробниці, — все це перейняте тимсамим єдиним подувом, усе це частина одного життя.

Візантійська церква — це також мечеть, і з її мінарету муредзин посилає п'ять разів денно свої заклики. Акведуки походять з римської епохи, але він з оттоманськими аркадами. Вода султанів пливе по наші дні, але саме звідти забавляються чоджуки, пускаючи паперових зміїв. І якщо тут і там зустрінуться каварні чи турецькі лазні, всі вони позначені духом Ромеї.

Про Царгород можна б написати трьох родів праці: 1) чисто науковій або археологічній дослідження, 2) компіляції, і 3) особистій праці.

Було написано багато компіляцій усіми мовами, отже персональні книжки не менш рідкісні, як і наукові.

Кожен предмет можна розглядати з різних точок зору. Анатоміст і фізіолог розглядають рослину під різними кутами. Що має вартість для одного, не має ніякого значення для другого.

Фізіологія Царгороду (якщо дозволено так висловитись) — це життя його пам'ятників, вулиць...

Основою моєї книжки є світлий і мистецький бік світу, помічаний оком маляра і насвітлений моєю особистою концепцією всесвіту. Ось у цьому пляні книга, її мета і ціль існування.

Тут другорядну роль відіграє факт, що Святу Софію побудовано в 537 р. Значення має саме її мистецька дія, її відбиток на духові мистця. Не те важливо, що орден дервішів був заснований кілька сторіч тому в Коні Джелаледіном, а те, що в ньому — дух релігійного танку та його пластична краса.

Якщо визнавати вартість мистецтва, отже тим самим і точка бачення мистця, який керується інстинктом, то його зацікавленість не може не мати значення.

Автор досягне своєї мети, якщо читач перенесеться хоч на хвилину в атмосферу його зворушень і думок, які народжуються під склепінням Святої Софії чи на майдані незабутньої Кахріє-Джамі, на мурах і вулицях Стамбулу, перед книгами з східними мініатюрами.

Я буду радий, якщо мистець, який поділяє мій погляд, піде за моїм прикладом, заглибиться в дійсність, зв'яжеться з природою — цим правдивим джерелом мистецтва.

Бо тільки природа, яка дає душу формі в найширшому значенні цього слова, тільки вона охороняє його від різного роду академізмів...

Пливуча хмара, верблюд, заграшоване вікно якогось будинка в Стамбулі, романтичне безладдя Золотого Рогу і лаконічна простота оборонних мурів — це тільки слова, якими треба послуговуватися, щоб говорити мовою мистецтва і форми. Тут безконечне поле для маляра, для його фаху та візії.

Пересилаю вислів моєї глибокої вдячності всім моїм приятелям у Царгороді, які зменшили мої поневіряння і поділяли моє щастя.

Привіт носіям і дервішам, привіт чоджукам і таємничим жінкам... Привіт тобі, Царгороде!

ВІД'ІЗД

10. листопада 1919 р. Минуло вже п'ятнадцять днів, як я приїхав до Миколи. Не писав мого щоденника вже протягом вічності. Мій пригноблений настрій проминає. Кожного дня рисую нишком на якомусь клаптику паперу. В містті неможливо що-небудь дістати.

Море весь час бурхливе. Хвилі шалено стрибають. Буруни здоганяють один одного з страшною силою. Під їх ударами дрижить мол і чути, як скриплять підпори на палях. Скажене море лютує аж до самого глибу. Це так шаленіє в Україні буря...

На березі двоє татар направляють судно. Один з них, у каракульовій пласкій шапці на голові, підчищує мушлі в юнгу, другий, взутий в чув'яки з козячої шкіри, присівши на рожевих валунах, забиває щілини в човні.

Сонце радісно світить. На базарі тьма-тьменна овочів. Кожної п'ятниці — *байрам*, — татари з Бахчисараю, Альми та других сіл, їдуть довгими мажарами, часто запряженими волами. Виноград, гранати, червоні яблука, яскравочервоний перець, величезні гарбузи — пізні дари південної осені. Все це радує моє «вимучене» око й нагадує мені мого славного діда.

Скільки всячини розповідав він мені про Крим. Як він купував «на око» (три фунти) яблука в одного татарина, який показував у шатрі свій *намаз*; як у Таганрозі зловили на його очах велику білугу, що важила п'ятдесят пудів,

як він ходив до однієї грецької церкви, в якій дивним голосом співали «Кіріє елейсон», як їздив безмежними степами, ночував під зорями й варив чумацьку кашу. Підчас таких мучущих днів картини з нашого дитинства зворушують нас до глибин. Ніколи не забуду тих довгих вечорів. Часом дідусь вів балачку аж до півночі, потім починав дивно хропіти, так, неначе б в його носі був дзвоник. А я довго вдивлявся замріяно в стелю, відчуваючи на собі його теплий віддих.

II. листопада. Москва віддалилась на тисячі верств. Міста, постої на станціях, подорожі в жовтневому холоді в товарових вагонах поруч з перекупками соли та хліба, все те страхіття ще й сьогодні мене лякає. Мій непромокальний «більшовик», англійська кашкетка й солдатські шнуровані шкарбани накликають мені біду.

У Харкові на вулиці звертаюся до офіцера жандармерії, який мене грубо обірвав:

— Хто ви такий? Ходімо спершу в участок, а після того вкажуть вам агентство подорожі (який чорт пхнув мене звернутись до нього!).

— Ваш паспорт? ... Дипломований Імператорського Університету в Москві ... Але це ж написано вашою рукою ... З якою метою ви їдете до Севастополя?

— Їду до мого брата, де думаю працювати, (відповідаю). Я маляр.

Він довго «вивчає» мій паспорт, підкусуючи гнівно вуси. Потім, не кажучи ні слова, дозволяє мені відійти.

Справи «білих» сумні й похмурі. В поїзді селяни говорять свобідно про Україну, більшовиків, Денікіна. Тільки доба Богдана Хмельницького може дати уяву про ті нещасні пересування народніх мас.

Махно висадив славнозвісний міст на Дніпрі. Немає можливостей дістатись до Севастополя, ні до Одеси. Прожив, немов собака, протягом п'ятнадцяти днів у Харкові, очікуючи поїзду. Це вже була не станція, а військовий табір.

Натовпи генералів і старшин, усі при зброї. Трагічна мішанина клас, професій, одягів. Безконечні черги людей, які ледве плентаються не знати куди. Перший потяг на Николаїв здобуто наступом. Непрохідне болото, холод, лахміття подорожніх, ра-у-раз станції, будки вартових під сірим і обважнілим небом. Степ розмитий осінніми дощами, ковила під вітром, — все те краяло мою душу безмежною тугою. Мені видавалося, що й сам я став перекотиполем, тим сувоєм сухої трави, вирваної з землі, що пробігає верстви за верствами, не знаючи куди.

З мого довір'я до себе самого залишився тільки тьмянний вогник посеред цієї вічної осені. Мистецька душа в мені почувала себе ніби зерно пшениці, яке впало під млиновий камінь грубуватої товпи, подібної на звірів, яка думає тільки про сучасну хвилину, про шматок хліба, сіль і небезпеки, які чигають на кожному кроці.

У Херсоні, в бурхливому натовпі жидівських утікачів виліз я на палубу маленького пароплава. Мій погляд прояснився і душа затремтіла радістю. Світило жовтневе сонце. Над Дніпровим лиманом підносився біло-молочний туман. Далеко на обрії берег зарисовувався лінією очерету й вітрилами човнів. За сірими лиманами видніло багряне море.

Відчуваю на собі живучу свіжість, безмежність простору й особливе відчуття волі, яке народжується перед широко розлитою водою. Можна б сказати, що я вирвався з тюрми.

— Ви знаєте, щоб прожити один день у Царгороді, треба щонайменше дві тисячі «керенських» (рублів)?

— Знаю, бо саме повертаюся звідтіля (почув я, як відповідав комусь якийсь офіцер, вказуючи рукою на таємний простір).

Магічне слово «Царгород» пронизує мене, наче грім. Це там — Царгород, це туди тягне мене якась таємна сила, немов шпака з холодної півночі на південь... Але як дістатися туди, як добути паспорт, де взяти гроші?

12. листопада. Нещастя! Мене припровадив поліцай в дільницю. Рисував я в присмерках на базарному майдані. Наблизився якийсь командир. Обвів пронизливим поглядом мій підозрілий дощовик і мої солідні *шкарбани* англійською солдата. На його свист прибіг другий поліцай.

— Приведи мені його в дільницю, там, побачимо . . .

— Ти рисував м'ясний базар, тоді, коли без дозволу властей не маєш права рисувати навіть дерева, — говорив мені докірливим тоном поліцай, який провадив мене. — Щоб знімати вулицю Одеси, фотограф просив кожного разу особливого дозволу в мого покійного батька, — докинув він.

Розясню мій «футуристичний» рисунок, показую паспорт. Яке щастя, що мене не притримали й не послали воювати з Денікіном!

— Ти однак влучно повівся, Ключников, — сказав комісар саме тоді, коли я, ніби на крилах, виходив з мерзотного участка.

13. листопада. Нова біда! Рисував я у Козацькому заливі, сидячи на скелеті поторощеного човна. Кругом мене крутилися невідомі постаті, ніби зграя хижаків. Відважно наблизилися в товаристві якогось старшини й оточили мене юрбою. Почався допит.

— Це більшовицький шпигун, треба запровадити його до команданта фортеці.

— Тим разом, сказав я собі, тобі амінь.

Однак, щоб виграти на часі, я розтягував справи. Цікаві розійшлися.

— Ваш рисунок, — сказав офіцер, — незрозумілий, і над ним треба думати. Подеріть його, і я вас відпущу.

— У місті цілковита нестача паперу, тому найменший листок для мене дорогий.

— Розірвіть верхню частину.

Я скорився. Сторож порту, що спостерігав цю сцену, саркастично посміхнувся.

— Вони боялися, щоб ви не робили ескізів. Коли в Севастополі господарили німці, вони знімали кожний куток фортеці, навіть познімали дно затоки...

15. листопада. Учора, в пору перед сном я випадково знайшов поміж числами «Ніви» альбом старих зняток Царгороду. Не спав цілу ніч. Простягнувшись на підлозі, крутився з боку на бік під солдатською шинелею. Будував гарячкові пляни. Всі мрії вдиралися в мою голову: бачити святу Софію, мозаїки, мінарети, завуальованих турчанок, почути дивні співи, ніжну, сумовиту музику, жити у феєричній столиці, яка протягом сторіч притягала моїх предків.

Я відчуваю її пульсування в найдрібніших деталях. Вчора молодий маляр, мій учень, сказав, що один з його приятелів поїде до Царгороду і, може, привезе мені фарби.

Отже, я покинув Москву, вдягнений тільки в мій дощовик. Образи, фарби, полотно, манускрипти, книжки, кліша, — все добро моє залишилося там, аж до останнього пензля й олівця. Я замкнув мої двері на колодку і написав на них крейдою: «Немає зброї, прошу шанувати!»

Поїхав на станцію в літньому одязі. Чудом заскочив до передміського потягу, пізніше подорожував на платформі вагону з червоноармійцями, що просто з шкільної парти йшли воювати з Денікіном.

Довго ввижались мені колосальні афіші, розклеєні на стінах двірця: «Хто їде з Москви без спеціального дозволу, того розстріляти».

Врятував мене тільки мій плащ. Під час цілої дороги ні один большевик не питав мене про папери (носа не показував на станціях). Тепер голий, як дитя, що тільки народилося. Був професором мистецтв в «Государственных мастерских», членом Комісії музеїв, наприкінці мав я «жилку»... Жагуча спрага бурлакування й подорожі перекинула все моє життя.

16. листопада. Блукав, не знаходячи заспокоєння, внутрішньо зламаний, хворий. А так хотів би працювати! Ніякої розв'язки, ніякого виходу. Почуваю себе, немов у в'язниці.

Царгород — фантастичний, жахливий, і це саме там мій шлях і моя доля.

Цього ранку, після того, як цілу ніч переживував мої думки і надії, я сказав Миколі: Вирішив їхати до Царгороду! Як, — сам не знаю. Але залишатись мені тут довше неможливо!

— Подумаймо, ти ж загинеш там! А. А. розказував мені, що там тільки купці, які шукають наживи, і спекулянти. В Царгороді ніхто не буде журитися твоїм мистецтвом.

— Там усе створене для мене. Дивись: цей Золотий Ріг, Босфор, палаци, мінарети, туркені . . . Я влаштую виставку і, може, дам собі раду.

Море й простір особливо щільно обіймають мою душу, виповнену аж по береги, не знаю, якою тривогою. Вчора в присмерку я помітив на овиді смугу пари й вузькі пасма диму на чистому осінньому небі. Корабель пробивався просто на південь, правдоподібно до Константинополя.

21. листопада. Кожного ранку, під час приморозків, вдягнений у свій плащ, біжу до чайної, де ізвопцики п'ють чай. Немає вугілля. Наша господиня не хоче більше подавати нам самовар. Неможливо роздобути спирту або гасу. Не виходжу зовсім на вулицю. Зрештою, не маю що на себе вдягнути. В холодній кімнаті працюю допізна ввечорі над своїми акварелями.

22. листопада. Ура! Іду! Вчора, повернувшись дуже пізно з морської бази, Микола сказав мені несміливо:

— Ти знаєш, твій плян здійсниться. Завтра о третій годині Никола 119-тий готується до Яффи, де візьме вантаж веслюків. Він заїде в гавань у Царгороді. Чи хотів би ти їхати за кухонного помічника? Будеш чистити картоплю, допомагати кухареві. Можливо, що поїдеш як матрос. Зголошишся завтра в морській базі, тебе запишуть.

Я став онімільий перед таким чудом. Без паспорту, безкоштовна подорож у такі страшні часи! Газет не читаю, але цей спокій і тиша криють у собі «історичні» події.

24. листопада. Протягом 24 годин на палубі. Ніч провів на помості. Ідемо не просто до Царгороду. Робимо зупинку в

Новоросійську. Море шовкове, сяючої чорноти. Чути, як б'ють у борти його широкі, лінійні хвилі. В душі панує спокій. Можна б сказати, що хтось зняв мотуз, який давив мені горло.

Але вчора скільки драматичних моментів! Ніколи не забуду тієї хвилини, коли опанував мене сумнів.

Біг до порту, розпрацавшись з Миколою (може назавжди). Нагло, спиняє думка про мое майбутнє. На розі одного дому повертаюся. Потім чимчикую знову в порт. Буде, що буде...

Лихо! Корабель уже відплив? Ні, довідуся, що він змінив надбережну. Нанизу драбини дружньо зустрічають мене матроси. Ледви мав час втиснути в якийсь куток мій клунок, коли з'явилася комісія військового контролю... Скільки страху! Нарешті з гуркотом піднімається якір. Здалека вже спостерігаємо маяк на Херсонесі: перші світла Севастополя губляться у величній картині ночі. Ніколи жаден з моїх виїздів не наповнював мене такою радістю життя! Іду в Царгород! Моя мрія здійснюється. Відчуваю, що мене веде рука Провидіння.

Вчора опівночі ми плили здовж берегів Криму. За вогнями я розпізнавав незабутні околиці, згадував незабутні мандри. Це там мали місце мої перші малярські спроби, мої бурлакування і моя праця на скелях і в печерах. Фороз, Кікеней, височини, які зносяться над Алупкою, численні, незнатних іменем півострови.

В. Д. живе тут! Скільки споминів! З ним ділив я першу радість здобуття сонця, кольору. Радість, яку супроводжували бунт і пантеїзм пам'ятної епохи імпресіонізму. Тієї ночі якась чудернацька особа — поетка — поворожила мені... Молода, бліда, з загадковими, як у kota, очима.

«Лінія мистецтва дуже у вас помітна, ви — маляр». — додала вона, кидаючи здивований погляд на мій плащ. — Ви поїдете в Париж, станете славетним у цілій Європі, одружитесь в 1927 р. і будете жити до 91 років».

25. листопада. Від ранку ладують сіно. Великі пахучі кулі літають у повітрі. Коловорот для підймання вантажу

гуркотить, заікуючись, і здалека чути могутні слосні удари: бум! бум! бум...

Гребені піни забігають на мол, за яким глухо бунтує море. Трагічні відблиски прожекторів занурюються зовсім у темну ніч, наче б вони були живими істотами і рухалися своїми велетенськими віяльцями. За ними скаламучене чорної зелені море, темносиньою плямою на ньому якийсь острів.

Кругом мене, в темному, що викликає огиду, трюмі, паює темінь. Цього ранку мені видали книжечку матроса другої категорії. Забезпечений нею, я просмикнувся поміж загонами сторожі, щоб оглянути Новоросійськ — його молодий і квітучий порт, що огорнув розлогим півколом море.

На базарі болото — не до уявлення. Всюди кишить спекулянтами. Білий хліб, усяка пожива. Мені залишилося з грошей чотири катеринки по 25 рублів і один «кокольчик» Денікіна (сто рублів). Я купив великий круглий хліб і ще дещо, щоб перебути перші дні в Царгороді.

Повернувся на корабель у шлюпці, перепливаючи рейд, зелений, як ящірка, і широкий, як озеро. Навкруги всюди похмурі гори, вижолоблені сердитим нордостом. Біля їхніх стіп придушені хатки, величезні будівлі елеватора і білі мина цементового заводу.

Як це все живе в моїй пам'яті! Коли я був студентом, побував я тут переїздом до Красноі Поляни. Там, вона підіймається на височині, серед епічного пейзажу, вузьких русел рік, лідників, незайманих лісів (пам'ятаю, в дуплі однієї сосни я насадив палицю розміром двох аршин), леговища медведів, оленів і бурсуків.

Ніколи не забуду рогатих турів, їхніх боїв на недосяжних гірських верховинах. Тут я відчув уперше могутність і чар Кавказу, цей єдиний світ у горах.

26. листопада. Море зовсім заспокоєне. Листопадове сонце світить без проміння. На куполі неба застигло непорушно в повному зеніті тонке листячко хмар.

Учора вночі покинули ми Новоросійськ, щоб вирватися на неспокійне і чорне море.

Тихий місяць світив, оточений хмаринками, сильні хвилі підносились. Але не було жадного вітру.

Високий мис зарисовувався безформною масою. Ніби списи, стирчали з води жердини затоплених будинків. Ескадра Чорного моря знайшла там, у 1918 р., свій спочинок. Трагічна картина неначе примарилася мені у сні.

Сьогодні все спокійне, ясне, усміхнене. Здалека здоганяє нас стадо дельфінів. Спершу вони плывуть поруч, пізніше розпорозуються на всі сторони, гонячи рибу до бортів корабля (про це розповідав мені один «морський вовк»).

Вони плавно підстрибують, плюскаються, розприскують радісно струї води кришталевої прозорості. Один підстрибував до висоти ватерлінії корабля: великий, солідної елястичности, неначе ресор з криці. Його спина в чорних пружках, живіт білий. Пробиває, неначе свердло, компактну масу води і, здається, усміхається, втискаючись у білу шумливу піну.

Якась татарка вилізла на палубу. Ціла рідня їде з Бахчисараю до Стамбулу. Бабуня вдягнена в спідницю, що спадає до ніг. На голові в неї ясночервоний завій, що придержує кінці її білої *чадри*, торочки якої, вишиті золотом і сріблом, розвіваються з кожним подувом вітру.

Вона прикриває долонями обличчя і дивиться довго в далечінь.

Всюди, куди не глянь, море біжить і простягається в нескінченність.

Запливаємо у серце Понт Евксину. Жадного острова, ні чайки, ні човна. Вода й небо дихають незайманою свіжістю.

Від учора я почав вивчати від татар турецьку мову. Люблю повільність і жорстокість цієї дивної мови, з її гортаним бурмутінням і співучими звуками, часто невловимної тонкості.

27. листопада. Ніч була холодна. Одна московка, загорнена від голови до ніг у шотландський плед, усю ніч не замружила ока.

— Неможливо спати на холодних дошках.

Вона сидить, як чорна статуя, на скрині з книжками, які везе своєму синові до Царгороду.

З торсом опертим на коліна, і головою, стисненою мозолистими руками, дрімає один моряк. Його роздавлена феска блимає в темноті немов ліхтарик.

Широкий, просторий трюм майже порожній. Стільки людей спить! Жиди, греки, вірмени — ці подорожують з вигодою.

Товсті жінки зникли в пухових перинах, матрацах і подушках. Безбарвні лиця, втомлені риси.

Ніхто не говорить про Царгород, про «золоті», зашиті в мішечки.

БОСФОР

29. листопада. Що за день! Поспішаю записати в мойому щоденнику те, що я бачив. Холод розбудив мене пізнім ранком. Дуже щасливі турки вештаються помостом. Хтось вигукнув: «Земля!» У морі виблискує багряне й величезне сонце. Волого й холодно. Ліворуч від оборонного валу ледве зарисовується лагідне пасмо гір «Анадоли», як називають його турки. Відчуваю, як душа здригається. Наближаємось.

Раптом погода міняється. Від Севастополя, протягом шести днів було соняшно. Сьогодні враження, неначе б хтось погасив світло. Небо захмарилось і ціле море вкрите маленькими синявими романтичними хвилями. Можна бачити вузьку браму Босфору. Ліворуч, на високому, більше піднесеному мисі зарисовується немов білий маяк, стовп якогось мінарету. Праворуч другий, нижчий мис без будь якого сліду населення. Між цими двома півостровами простягався колись ланцюг генуезців, яким вони замикали в'їзд до Босфору, подібно, як другий ланцюг, яким візантійці закривали в'їзд до Золотого Рогу.

Нижний, синявий серпанок заслонює обрій, на якому ледве можна помітити кілька спіраль диму. Корабель бере напрям на Чаталджу. З брами висувається рибальське судно з

трикутним вітрилом. Так Європа й Азія розділені від праісторичних часів тиском вулькану.

Перед нашими очима розгортається тепер картина епічної величі. Береги підносяться, і ми пропливаємо зовсім близько біля грізних скель червоно-мідяного кольору. Барви налиті зеленню, пурпуром і синню-індіго. Величава візантійська мозаїка. Небо стає похмуріше і суворіше. Усе тут дике, важке, загрозливе . . .

Пропливаємо ще кілька верств. Показується перше село. Мої пожадливі очі не втомлюються. Малесенькі азійські сільвети. Хатки з ускладненими дахами, прикрашені бальконами, покояться на палях. Румеліковак — перша пристань для кораблів, які плывуть від Чорного моря. Тут треба пройти карантену.

На пароплав піднявся перший турок: високої постави, зодягнений по-європейському. Його нова, чиста *феска* сидить акуратно на голові. Він розмовляє вільно по-французькому.

Усіх нас зібрали на чардаку. Османський ескулап приписав нам чотири дні карантени. Яка драма! Очікувати чотири дні, поки зможемо в'їхати в Царгород.

Але навіть зовсім скупий *бакшиш* усе влаштовує. Зібрано по двадцять чотири піястри від особи, і турок відійшов задоволений. Але нещасливці, які не могли заплатити карантени, мусіли побувати в бараках, викупатись і віддати для дезинфекції одяг.

Повертаючи на борт корабля, товсті, гамірливі жінки галасливо розказували, як підчас купелі з'явився поміж голими «красавицями» (росіянками, вірменками, грекинями, жидівками) якийсь турок . . .

Жінки принесли перший запах країни: зелені галузки рододендрону з гарними рожевими настовбурченими ягодами, як полуниці. Маленьке, тихе село розташоване мов клейнод серед буйного пейзажу. Між потужними розлогими тополями струнчать мінарети й кипариси. На березі лежать перекинені кирпоносні човни. Хмари плывуть понад густо-

синіми гірськими хребтами. А на першому пляні горби — смарагдово зелені.

І ось я в Туреччині! Ніколи не відчував такого припливу зворушення. Поспішаю в трюм, беру папір і починаю рисувати. На борт сходить *лоцман*, корабель підносить якір. Пасажири зібрались на чердаку. Багато дивляться через далековид. Вони не можуть відірвати очей. Береги то розхиляються, відкриваючи долини й горби з лагідним спадом, то нагло підносяться.

На широких схилах, які простягаються коло підніжжя гір, з'являються: сади, вілли, палаці, замки. Здовж хребтів, вище й нижче, чорні сосни, ніби рисовані вуглем, простягають густі парасолі. Усе разом утворює незвичайний краєвид: сірий, синій, чорний, грізний.

Починають падати грубі краплі дощу (під ними мій папір морщиться). Хмари прядуть. Вода прибирає колір темнозелених ізмарagdів. Корабель просувається повільно в повній тиші.

Береги розгортаються феєричною панорамою. Повз нас просуваються, з піднесеними щоглами, фльотилі легких шаланд (який ритм!). Вода, розкуйовджена піною, зовсім біла.

У Буйок-Дере, в столітньому парку, стоїть палац російського посольства. В затоці прикріплено два човни. Робимо оборот, і зненацька виростають, ніби зпід землі, понурі зариси веж, що сходять косим схилом гір. Одна з них піднімається над самою водою. Міцні середньовічні мури протиначають зубцями обрій. Чорні кипариси й тополі оформились фалангами: — кріпость Мохаммеда — Гюзельгісар — підказує мені якийсь турчин, мій провідник.

Пропливаємо найвужчу частину Босфору. Сюдою проходив найстарший шлях, що сполучав два континенти.

З сивини історії вириваються імена Дарія, Ксенофонта, Олега, Годфріда Бульонського. Скільки пройшло сюдою азійських і європейських військ!

Цікавість збільшується. Береги поширюються... Бігаю, мов божевільний, з одного кінця пароплаву на другий, з листками паперу, звогченими дощем. Не встигнеш затримати

погляд на горі чи мечеті, коли вона вже зникає, даючи місце білому палацові, оточеному водою.

Треба було б руки старого японського майстра, який схопив би на лету ці форми й барви.

Хмари опускаються дуже низько, повільно западає ніч. Дими й могутні силуети воєнних кораблів затуляють бліду лінію горизонту. Впливаємо на широкі води. З однієї і другої сторони розвивається панорама безконечних осель. І на-самперед шукаю (все ввижається мені розтушований рисунок) Святу Софію.

Мій турок показує на чотири мінарети й баню, поставлену на помаранчовому кубі: — *бу Айа Софія* . . .

Ось знаменита церква! Наш пароплав — російська споруда, тому нам не дозволено наближатися до пристані. «Микола 119» нагло пливе до Скутарі. З високого червоного берега споглядають на нас зблизька мечеті, величаві жовті касарні, малесенькі хатки. Над нашими головами з'являється і зникає ціла маса мінаретів. Око не може обняти такої великої розтягlosti. Синє повітря наповняє груди.

Корабель звільняє свій хід і раптом кидає якір. Ми зробили 60 кілометрів на Босфорі, залишається ще вісім до Царгороду.

Ліворуч Стамбул, праворуч Галата. Не видно мосту. Він закритий вежею Вавилону. Комини печей, мечеті, прапори — ледве видно. Сірі брудні клапти диму, чорні цятки, білі кулі, які розсвічуються, — все це змішується в широкому рейді й чудовій вишивці.

За мостом, бані й мінарети легкі, високі, прозорі, сягають неба. Над Галатою і побережжями розміщується Пера: посольства, великі доми-касарні, хмародери з рябими стінами. На крутій вежі Галати велично повіває французький прапор. .

Ніби картина в синьому — неможливо відірвати око. Вистоюю годинами на помості. Недалеко від нашого корабля показується вежа Леандра. За нею Босфор простягається в безмежність Мармурового моря.

На обр'ях мерехтять, укриті синім туманом, острови. Кораблі з'явлюються мов чорні цятки. Виникають синьо-блакитні гльоби, тягнуться гірляндами і запалюються то тут, то там, у порозкиданих місцевинах.

А за ними мовчазна орієнтальна феєрія, за якою можна вгадати людей, рух, життя. Їхній шум і зідхання розтушовані ніччю і віддаллю доходять і до нас.

Яку зустріч готує мені завтра Константинопіль?

У ЖИДІВСЬКОМУ ПРИТУЛКУ

3. грудня. Протягом багатьох днів не заглядав до мого щоденника. Мушу записати в ньому важливі події. Вже моє вирушення в дорогу не було звичайне. Але моє прибуття було зовсім драматичне. Я заздрих людям, які покидали брудний трюм і огидну палубу.

Приходили турки, пропонували дуже дорогий хліб, забирали подорожніх (тих, що мали гроші).

За два дні трюм спорожнів, і я ночував сам в атмосфері, наповненій пронизливим холодом. Почував себе мов у в'язниці. Всі мрії моїх снів ховалися там, за глибокими водами. Ще один раз каяк приплив — забрати капітана.

— Мені не дозволяють навіть на годину зійти на землю.

— Ви мусіли б бути солдатом, твердо відповів мені командувач корабля. Я не можу випустити вас інакше, як тільки доручити вас вашому військовому аташе.

— Чого хоче від мене цей дурень? Я ж був у Севастополі в комісаріаті і здобув свій паспорт.

Справа ставала трагічною. Корабель відпливав до Яффи. Немов цькована тварина, кидався я з одного борту на другий, замкнений у клітці між Скутарі та Стамбулом, який став для мене обітованою землею.

Сторожа, примкнувши штики, охороняє драбину. Корабель покинутий, самотній посередині вод. Не проходитиме сюдою більше ні один човен, і я ніколи не поїду до Царгороду...

Жорстока іронія долі! Проте, дана людині можливість впливати на події. З якоїсь причини пілот повернувся на корабель. Я спостерігаю внизу, зовсім біля драбинки, білий човник, який похитується. Перевізник-турок ступає передо мною. Безладна надія виринає мене з отупіння. Схоплюю мій клунок, витягаю три «катеринки» по двадцять п'ять рублів.

— Ось мої речі — говорю, благаючи його відвезти мене на суходіл. На щастя, командант зайшов у свою кабіну. Турок дивиться на гроші (вони не були варті більш одного гроша), не промовивши слова згортає їх згіржливо й ховає в шкуратному поясі.

— Айда, — відповідає мені.

З острахом проходжу перед солдатом з рушницею. З кожним кроком видається мені, що мене пронизують кулі. Шпичастий каяк похитується під моїми п'яними ногами.

Грубий пілот сідає біля мене. Ще хвилина страху, і ми заховалися за стрибкими хвилями.

Мое серце стрибає з радості. Білі гребені забризкують мій плащ. «Бути або не бути», прошиває блискавкою мою думку. Кожної хвилини може вибухнути нещастя.

Весла ритмічно вдаряють, вода наїжується хвилями. Навколо нас розгортається велична картина. Стамбул видається даліше й нижче. Боюсь оглянутись.

Мій турок веслує, споглядаючи одним оком на — *рус буюк укмен* — великий новоросійський хліб. Він починає просити. Відрізаю йому великий окраець, обов'язуючий *бакшиш*.

Переїзд довгий. Під кінець пробиваємо собі дорогу між чотирма корпусами кораблів-трансатлантиків. В'їзджаємо у стиснені ряди човнів (які барви!) і причалюємо зовсім збоку мосту Стамбулу у Галаті.

Закидаю мій клунок на плечі і, притискаючи до живота двома руками мій хліб, простую не знати куди.

Якось незнана сила пхає мене до Стамбулу: побачити Святу Софію. Переходжу міст. У натовпі не перестають показувати на мене пальцями: — *рус укмен, рус буюк укмен*.

На кінці мосту, за будкою вартового, загортаюсь кумедно в мій славетний дощовик.

Западає ніч, а я не знаю куди йти спати... Без жадної цілі переходжу міст, мучений журбою за першу ночівлю. Піднімаюся сходами Галати до височин Пери.

— Дивись, ви також тут, — питає в мене весь зрадлий один музика, жид з Теодосії. — Які шикарні магазини в Пері! Є тут чехи, що продають знамениті ковбаски... Ви маєте де ночувати?

— Не маю ні притулку, ані грошей, а однак, яке гарне місто — Царгород!

— Є тут американська господа. Хочете, щоб я появив вас за жида? Туди не приймають нікого, тільки жидів.

— Але чи хтось зможе взяти за жида цю українську піку?

— Не журіться цим.

В якійсь будівлі в Галаті блимає світло. При вході сторожа в чорних шоломах на голові, стискає обома руками гвинтівки на висоті колін (уникаю зустрічі, бо може поспитати про пашпорт). Смердючі сходи. В огидному виходку, двері якого розчинені, якийсь єврей з брудним хлопчиком з розкуйовдженим крученим волоссям. За перегородкою, у вестибулі сидить непорушно блідий *ефенді*. Він тягне свою *наргіле* — водяну люльку. Це — власник «готелю».

Говорять про мене по-жидівському.

— Ваше ліжко позначене числом 3, — каже мені мій краянин, — це буде коштувати вам кілька піястр.

У залі ліжка стиснені одне біля одного (страшно доторкнутись). Кладу мій клунок і повертаюся до вестибулю. Можна думати, що ви знаходитесь на якійсь станції, в день «погрому». Речі, люди, незрозумілі жаргони, запах часнику, невтишний гамір. Чистий Вавилон!

Спостерігаю і росіян; ми були разом на кораблі. Усі зодянені в багаті шуби з хутряними комірами, які вони повдягали навіть на нічні сорочки.

Діти верещать, і матері втихомирюють їх ляпасами. У тумані затхлого диму жестикулюють старі. Довгі столи по-

заливані водою і засіяні шкоринками з цитрин. Долівку вкриває верстав липкого бруду.

Поспішно виходжу, минаючи сторожу в належній віддалі. Знову біжу в сторону Стамбулу. Грати. Мавзолеї султанів. На подвір'ї водограй і *контрфорси* жовтавої білоти. Мінарети — наче високі вежі. Перед головним входом варта, озброєна рушницями, в касках з сірого фетру, так як румунські вояки.

— Ваш паспорт?

— Не маю паспорт.

Збентежений і роздратований до сліз, непомітно віддалююся, в страху, щоб не стягнути на себе неприємностей. Не можу побачити Святої Софії!

5. грудня. Кошмарна ніч. Учора, пізно ввечері, коли почали сходитися нічліжани, мене перенесли з ліжка число 3 на число 5. Я кинувся на моє ліжко, вкриваючися плащем. Під стелею чаділи два нафтові каганці.

В одному куті нерівно скигліла скрипка, заглушуючи хвилинами несамовитий шум, який зчиняла тарабанщина. Ведуть балачки про соціалізм, большевиків, французів та англійців, які «кплять з людської істоти». Росіяни, які щойно тільки покинули батьківщину, кричать і горлають сильніше за других. З гнівною лайкою зриваються нові «пансіонери»: завошивлені, зодягнені у фантастичні костюми, залежно від ремесла, яким займаються.

Уже поза північ, але дискусія не припиняється. Хтось вилазить на моє ліжко (щоб сильніше кричати), толочуться по моїх ногах. Хтось гатить сердито по столі кулаком. Нічліжня готова вибухнути під тиском напливу слів у цій смердючій атмосфері.

Наполовину заспаний, чую, як хтось тягне за мій плащ.

— Хто тут? Це моє ліжко. — Брудний прокльон.

— Залиши його, це якийсь маляр з Росії. Нарешті лампи гаснуть. На дворі лле дощ, барабанячи по щибях.

Раптово буджуся і підстрибую, ніби попечений. В темноті вдаряюсь об щось холодне й липке. Стираю з обличчя огід-

ний бруд. Власник ліжка повісив на моєму поруччі свої штани, повні болота...

Ще дуже рано. Вікна широко розчинені. Якийсь угорський жид замітає долівку й виганяє всіх «*абориґенів*»: мусять навести лад для наступної ночі. Забираю мою папку й біжу в напрямі Стамбулу. Поспішаю, щоб змішатися з юрбою в цьому чудовому місті.

7. грудня. Зранку до ночі блукаю по Стамбулі: мости, пристані, лабіринти базарів, площі, ринки, візантійські церкви. Тиняюсь, віддаючись на повід інстинктові мистця. Він провадить мене й повчає краще за книжки й провідники.

Живу щасливий, але в кожній хвилині мое щастя і благоденство прошиває ніби удар *кинджала* — клопіт про завтра. Щоб тільки не подохнути на вулиці з голоду, під чужим і сумним небом!

На кожному кроці манять мене: багатство хліба, плодів, (*рахат-лукум*). Що ж, подивляю їх як прекрасні натюрморти. Вже третю ніч ночую в жидівському притулку!

КАХРІЄ — ДЖАМІ

9. грудня. Після довгих розшуків, нарешті вдалось мені дістатися до Кахріє-Джамі. Вона на другому кінці світу. Сьогодні я перебіг місто в усіх напрямках.

Після дощу день набрав перламутрового кольору. Покидаючи міст, я перейшов на пристань Золотого Рогу: тут, безперебійне кітлування людей. Обтяжені тягарями, каравани носіїв видовжуються безконечною чергою. Що за одяги! Почерез запашні базарі й лабіринт покручених вуличок я вийшов на вулицю.

Величезний майдан, обведений мурами. Перед брамою сторожа. Посередині майдану вежа. Здалека видно самотні постаті у *фесках*. Зараз поруч інша площа. Біля стіп здорового *платана* європейський квітник. З висот якогось мінарету розноситься спів *мудзина*. Звуки молодого голосу, розігріті святим закликком, тремтять понад землю в протяжному, повільному й сумовитому співі.

Посередині високий портал, мережаний сталактитами, маленьке подвір'я викладене плитами, широкі криті льоджії на колонах з порфіру й зеленого мармуру. Посередині водограй. Біля маленьких струмів води похилені старці. За оскленими льоджіями, на звірячих шкурах сидять турки, величні й байдужі, в білих тюрбанах.

На *тимпанах*, ніби китиці квітів, ніжно-голубі фаянси з Персії. Підіймаю важку заслону: в півтемноті, на ясночервоному килимі, вірні, мов затоплені в отупінні, простягаються довгими рядами. Контральтовий голос *імама* відбивається луною й розлягається разючими тонами.

Йдучи спаленим тереном, порослим травою, сходжу в долину. Віддалений квартал. На великому майдані базар із співучим гамором. Маленькі дерев'яні будиночки. Спершись на огорожу, рисую крадькома.

Підходить поліцай (на його каракульовій шапці червона опаска). Думає, що буде мене допитувати. Він глянув на мене й відійшов, не кажучи й слова.

Я помилився в напрямі. Злізаю знов на пагорб. Раптом показується незвичайної білоти мечеть: два мінарети з слонової кости видовжені й тонкі, простягаються дуже високо в небо понад скупченням маленьких і великих бань.

Це найсвятіше місце Стамбулу. Навкруги панує особлива тиша. Починаю рисувати. Збирається дівчора: дівчатка в синіх буфастих штанях, хлопчики у фесках, червоних мов маки, насаджених на-бакир на чубах. Вони шепочуть, трясучись від холоду:

— *Фаті... Фаті... Мехмеді ресем чікаріон...*

Це мечеть Мохаммеда Завойовника.

Упоперек біблійного подвір'я каравани верблюдів. Вони роблять тут зупинку.

Пускаюся у вузьку вуличку. Мені говорять, що на другому кінці я знайду Кахріє. Знову хвилястий терен, величезний спалений простір. За горбами бовваніють мінарети. Вулиця тягнеться без кінця. Вона знову входить у місто.

Скраю дімки кольору роздушених полуниць або зелені води, з молотками на мальованих дверях. Вікна за ґратами,

з бальконами у формі кошиків. На одному з них хлопчик і дівчинка, зодягнені в жовте й нахилені, мов би два чижики.

Доми перетинають кладовище. Зворушлива тиша. Чути тільки удари підков білого коня. На ньому їде молодий турок, який в'їзджає в юрбу прохожих. Можна б сказати: віньєта з старої ікони.

Я довго йшов. Нарешті побачив величезний, висхлий водозбір завглибшки кілька метрів. Місцями збереглися кам'яні стіни. Всередині городи, мініатюрні доми на два поверхи. Ціле село.

Це стара візантійська цистерна — Аспара. І ось, далі направо я побачив славетну жовтожару мечеть, маленьку й зворушливу, з численними банями. Понад нею темна піраміда кипарисів. Біля неї білий мінарет.

Далеко на овиді майорить червоний візантійський палац. Переступаючи поріг святині, відчуваю радість на вигляд ікони. Багаті хроматичні барви грають небесними кольорами. Матове золото переливається з синім і сірим кольорами тла. Тріщини біжать чорними зигзаками (сліди землетрусу). Жовтогарячі частини на місцях, які витерті.

У першому нартексі мозаїки ніби знищені часом. Зате в другому — вони свіжі, наче б учора були компоновані гами.

Бачу, як входить англійський старшина, атлетичної будови, з дамою, дрібною й тендітною, загорненою у великий шотландський шаль. Якийсь турчина, весь кучерявий, пояснює весело мозаїки (не як провідник, а як аматор). Говорить швидко, каліченою французькою мовою. Інші шибеники стоять з роззявленими ротами.

Нас опроваджують здовж одного крила, аж до внутрішньої частини античної — *кіліси*. Чудові пропорції, високі панелі з коштовного мармуру кольору опалю.

Стіни білені вапном, килими ніжного червоного кольору. В одній з каплиць (відреставровані фрески не являють особливої вартости) влаштувався відділ турецьких вояків. Це час війни, і солдати займають велике число мечетей, пере-

творених на касарні. Ліжка, під стінами сперті рушниці. На колонах білі прапори, прикрашені півмісяцем.

З милим усміхом на рябому від віспи лиці *аскер* запитуге в мене, чи я є «рус».

— В тебе є дружина?

— Ще ні, відповідаю, покидаючи цих милих парубків.

Починає повільно сіяти дощ. Стамбул, Пера, Галата, Скутари — міраж неміреної сині. На одному горбі, недалеко Кахріє біжать зубчасті мури. Візантійські укріплення. Могутні контрфорси, маленькі арки, вежі.

Внутрі, в півприсмерку циганські маски. Брамою виходжу за мури.

— Що це за брама?

— Едріне Капу, — відповідає з самовдоволенням якийсь *еффенді*.

Це тудою увійшов Мохаммед Завойовник. Навкрут Царгороду — героїчний пейзаж. Стежки в'ються білими пасмами. Вгорі й внизу високі вежі укладаються в могутній ланцюг. Навпроти ліс кипарисів і старе кладовище. Зовсім ген, далеко в зелені — білі мечі мінаретів.

По той бік — Золотий Ріг. На його водах можна спостерігати, як відчалюють, непорушними точками, човни, і села й передмістя вже на другому березі. Стамбул закінчується візантійським муром. Тим самим він не переступив границь старого міста.

Почала западати ніч, і я волікся поволі до себе, через величезне східне місто, з душею, наповненою щастям. Образ жидівської нічлігівні раптом заступає мозаїки. Тремчу, думаючи про брудні штани й гнітючу атмосферу.

10. грудня. Мені пощастило відбути фінансову операцію. Я показав патронові жидові, тому, що смалить безнастанно свою вічну люльку, один «кокольчик» з Дону, одну паперову сторублівку, — дуже погано напечатану, — котлетку, — як називали в порті, в Одесі гроші, роблені у себе. Не кажучи слова, він витягає з уст цибуку і дає мені п'ятдесят п'ястрів, — турецького пів-ліра. Майно! Я розраховуюсь у

мінйайла за мою ночівлю і мені залишається ще за що прожити кілька днів.

12. грудня. Сталися важливі події. Знайшов нове житло. Покинув з нічним азилем. Усі мої піястри розбіглися. Ні одного «кокольчика» (а як важко було їх виміняти!). Становище стало безнадійним. Я пригадав, що якийсь молодий чоловік на кораблі згадував про російський шпиталь. Я заходився розшукувати.

— Командант саме вийшов, — каже мені перед дверима якийсь незнайомий. — Ви маляр? Ми маємо вже тут одного. Можливо, що знаєте його. Це С...

— Знаю його тільки як архитекта, але я близько знайомий з його друзями в Москві.

— Ви з Москви, пробачте... Гриценко. Так, я вас знаю. Як це, що я не бачив вас у Б...? Я часто виставляв у Москві проекти, — докидає С...

Дебелий, широкоплечий веселун смикає свою квадратову бороду.

— Ви маєте щастя, приятелю, що потрапили сюди. Можете перебувати роками і ще всього не побачити. Сама Свята Софія заслуговує на подорож! Безумовно, треба жити в холоді й голоді, треба терпіти, але зате ви станете мистцем і чогось навчитеся. Ось, я підготовляв виставку. Не знаю, що це мені дасть. Тут ці справи дуже важкі. Ви не маєте де ночувати? Я думаю, це вдасться влаштувати. Скажу два слова начальників. Ви можете перебраться.

Пізнім вечером іду за носієм, який тягне мої речі. Він посувається крок за кроком, власне кажучи, покірний, мов верблюд, рівномірно похитується під кошем, пропхавши плечі крізь його широкі вуха. Ні об'єм, ні число клунків, ані віддаль не лякають носія. Харбіє! Через Галату, пізніше сходами Юксек Кальдерім, проходимо Перу і Поля Таксиму.

На обхідній дорозі починається злива й шмагає мої лиця великими холодними краплями.

Ми в іншій дільниці Царгороду. Високі європейські будівлі, широкі вулиці. Ніби на другому кінці великого міста.

Воно зовсім протилежне до дільниць, які я відвідував у Кахріе-Джамі.

У моєму новому житлі двадцять чотири вільні ліжка. Це велика зала, з широкими, відкритими наостіж вікнами, з кількома повибиваними шибками. Хвилююча сурма англійських індусів грає на спочинок. Думаю, почуватиму сам у цій просторій кімнаті. Який Царгород великий!

СВЯТА СОФІЯ

13. грудня. Сьогодні вдалося мені дістатися до Святої Софії. Яка архітектура! Ритм заокруглених ліній підноситься все вище й вище, схоплює вас непереможно й тягне в цю божеську центральну сферу, широку, як саме творіння, як баня зоряного неба. Яка ширина й яке надхнення в задумі архітекта, який взаємозв'язок і яка конструктивна сила з найвитонченішими нюансами, що все завершують!

Затримуючи віддих, ноги в пантофлях, посуваюся безшумно. Могутні промені світла течуть скісно на червоний килим. Безлюддя. В мечеті немає вірних. Проходять два чоловіки з черевиками в руках. Розмовляють пошепки. *Му-едзин*, в сукні кольору зелених яблук, виганяє широкими рукавами голубів. Чути, як під ударами крил шумить повітря.

Відблиски золота торкаються ледве видної нитки ланцюгів, які підтримують люстра, що звисають дуже низько під банею велитенськими колами.

Це година молитви. Сходяться вірні. Звуки відбиваються глухо і пливуть неохоплені.

На *міхрабі* — престолі запалюються кольори вітражів: зелені, жовті, амброві, блакитні, білі, рожеві, вишневі, ляліс-лазурні. У бічній наві порфіровими колонами, на високих трибунах і віддалених кутах повільно згущується присмерк. Святиня наповнюється містичною атмосферою меланхолійного, молитовного настрою.

Я наблизився, тремтючи, до могутнього порталу, заслоненого пурпуровою завісою. Виходжу, сповнений думками,

незнаним мені надхненням. Який особливий випадок привів мене аж сюди!

Блукав по Стамбулі. Чую мелодійний дует *мудзинів*: молодий і дзвінкий голос лунає на тлі матового співу старого. Наближаюся сміливо до сторожі:

— Рус, кажу (може цим разом пощастить пройти).

Довіряючи, вояк питає в мене лагідно:

— Ваш паспорт? *Вар, вар...* — Є, є...

Не оглядаючись, приховую під плащем мій картон, одягаю пантофлі, які подав мені ввічливо ходжа, і ось — досягнув мети.

Приніс декілька рисунків, які зробив крадькома за колоною. Ходжа стежить пильним оком і наглядає за кожним *джавром*.

В ДІЛЬНИЦІ ТОКАРІВ

15. грудня. Я блукав довго під склепіннями, де живуть токарі. Не міг відірвати очей. Довга вуличка, вся обкладена крамничками-варстатами. За токарками сидять, майже на долівці, повільні і маєстатичні ремісники. Кожний носить турбан або феску, перев'язану кольоровою хустиною. Вони в теплих фуфайках і дуже широких штанях (мій дідусь мав подібні, сині, пошиті з дорогого сукна). Їхні сильні малювничі і забавні силуети вирисовуються в синявій півтемряві. Літають стружки: брунатні, чорні, білі.

Бряжчать ножиці і скрипить дерево, що його обтесують. У повітрі пахне рогом і кавою. Час-до-часу якийсь молодий турок приносить на червоній таці, якою він вправно вихи-тує, тримаючи на пучках трьох пальців, каву.

Чалалаю по болоті й калпозах між каміннями вулиці, яка датується з візантійської доби. Затримуюсь при кожній робітні: помічаю, рисую. Крам, розвішений намистами і розкладений невеликими купками.

Заходить якийсь відвідувач, сідає на стружках і починає балачку. Старі, здебільшого ті, що носять зелені турбани (вони відбули прощу до Мекки), злостяться і дивляться

косо на *джавра*. Втікаю, бо якийсь смаглявий турок з лю- тим виглядом встає і, вийшовши з хатини, погрожує мені рукою.

Є щось предковичне в цій наївній праці. Подуви вітру доносять ледве чутні співи муедзинів. Далеко, понад даха- ми, можна спостерегти потужні силуети мінаретів. Токарі покинули варстати, щоб віддатися молитві. Сидячи навпо- чіпки, із втягнуною головою, вони похилили могутні плечі в сторону Мекки. Коротка молитва — намаз, і знову токар- ські варстати починають працювати.

Пишу ці рядки під куполами однієї *льоджі*, в подвір'ї Баязидіє, яку я вже знаю. Це найстарша мечеть Стамбулу.

Сам не знаю, що думати про турецьку архітектуру, бо багато людей заперечує її: все, мовляв, узято з Візантії, в арабів, персів. Однак, є багато в ній логіки й величі. Яке відчуття пропорцій, яка тонкість у деталях! Стрільчасті ар- ки зроблено з кубів червоного й білого мармуру. Капітелі колон мають особливий вигляд; пендентиви спадають ста- ляктитами, часом золоченими. Сполучення подвір'я з мечет- тю дає враження розкішного взаємозв'язку монументально- го вигляду. Кожний будинок криє в собі щось біблійне.

Вечірне миття давно закінчено, і дворик майже порож- ній. Недалеко від мене, за столом у формі червоного куба, розсівся важно громадський писар. Дві молоді жінки — *ханум*, з затуленими обличчями (як вони мене непокоять!) диктують листа. Наставляю вухо для чарівних, експресив- них і музичних звуків, зовсім східнього характеру. Через проліт вузької брами видно на сусідньому майдані голубів. Вони підлітають гамірною стаєю і притьмом осідають. Літня жінка сидить під чорною парасолею перед тарілкою з го- рохом.

Наближається туркенья. Кидає голубам горох. Вечір спов- няється грою загрозливих тіней. Час повертатися до Харбіє. Моє нове житло десь на кінці світу...

16. грудня. Працюю з запалом, примістившись на ліжку, яке служить мені одночасно за стіл і малярський станок.

На лихо, деяких фарб мені бракує. Малесенький тубик в еспанських жидів коштує шість п'ястрів. Яка іронія долі! Я завжди розглядав акварелю з погордою, трактуючи її як «гітару».

Ніхто не заважає мені в праці, хоча двері широко розчинені. Біля мене лежить незнайомий у солдатському плащі й кашкетці.

На нещастя, мої руки крижаніють, а йти до Стамбулу далеко. Більш десяти кілометрів з Харбії до візантійських мурів і до Кахріє-Джамі.

Дуже важко чалапати болотом у дощ, через негідну Перу (оминути її неможливо). Мій непромокальний плащ зовсім мене не гріє.

З бляшанки зробив собі чайник. О сьомій годині біжу по кип'яток. Мені дають, бурмотячи.

17. грудня. Ненавиджу Перу з її гандлярами з усіх кінців світу. Ні одного чесного обличчя, ні одного людського виразу. Брудні справи, спекуляція, розгул, — ось боги й стимул усіх перотців.

Довго шукав я дороги, яка вивела б мене до Стамбулу, так, щоб не переходити Перу.

Цього ранку мій плян здійснився. Я тількищо повернувся з прогулянки. Після дощу й темряви, яка, здавалося, сповила Царгород на роки, зненацька розпогодилося, небесна баня розяснилася, виблиснуло сонце, туман піднявся. З вікон моєї просторої кімнати видно в цій хвилині Босфор і вітражі Скутарі, ніби ціловані полум'ям пожежі. Невимовна фантасмагорія. Воно так далеко, а, однак, кольори такі живі!

Прямуючи новою дорогою, щоб дістатися до Стамбулу, я відкрив незнану мені дільницю. Від Харбіє, вуличками, які скорочували дорогу, я дістався прямо до Золотого Рогу, в долину. З висот, на високих горбах розлігся панорамною Стамбул, східне місто світилося кубами попелястої червені. Мінарети й чорні силуетки кипарисів ніби щоглами прикрасили горизонт.

Звідти можна було побачити у всій цілині Золотий Ріг. Це справді ріг. З боку мосту він дуже широкий, а в сторону

Еюбу це тільки тонкий кінець. — Наліво, ніби пружкована кобра, зіпсована, пістрява Пера. — Праворуч турецька дільниця Касим-Паші підноситься з долини на пагорб.

Нарешті броджу в потоці болота на бетонових пішоходах. Пройшов дошками перед кораблями, шаландами й каяками, щоб ледве добитися до Старого Мосту, чалапавши калюжами бруду й води.

Міст чудовий! Крайобраз, який відкривається на всі сторони, неповторний. Тут тільки один старий, призначений для збирання жетонних оплат. Вже віддавна мостом не переїжджають вози, не чути більше скрипу гальмованих коліс, ні гамору вавилонської вежі. Рідкі перехожі мріють, часто сперті на поруччя чавуну, прикрашеного арабесками. Крізь щілини видно, як швидко женуть каїки, кораблі-шеркети. Вода котить зелені хвилі.

Ставши обличчям до Скутарі, можна бачити здалека, як червоно палає Єні Кепру (так його малюють). Цей міст, важкої і без смаку архітектури, збудували німці на місці старого. Він подібний до Ріяльто у Венеції або мосту Веккіо у Фльоренції, прикрашений крамницями, біля яких збирався цілий Стамбул.

Ліворуч Галата і понад нею Пера. Направо розлігся амфітеатрально, на горбах, Стамбул. Величезний, тягнеться без кінця, від мосту Сераю, з палацами султанів і мінаретами Айя-Софії, через долину, над якою зноситься акведук Валенса, аж до Еюбу, який всівся на кінці Золотого Рогу. Довго сидів я на довгих стовбурах, які бозна для чого тут розкидані...

Біля мене відпочивають носії, і турецькі жінки їдять халву. Гамір з міст Золотого Рогу, ніби непереможна музика в тисячу тонів. Але як важко працювати, коли все пливе, міняється: барви, рухи, форми. Лиця горять у мене ще від надмірного сонця, світла й свіжого повітря.

19. грудня. Я високо десь на пагорбі, між каміннями, біля мечеті султана Селіма. Внизу бачу пристані, товсту візантійську стіну здовж Золотого Рогу. Сонце радісно світить, але поміж камінням холодно й волого.

Натягнув на себе сьогодні все, що маю: непромокальний плащ, в якому мені радше холодно, чим тепло. Важка шинеля сама промовляє цікавим, хто цей волоцюга й відкіля він прибув.

Передо мною розкривається долина смерти, вогню й трясення землі. Я розумію тепер, як ця долина тягнеться широкою попелясто-сірою смугою від Золотого Рогу, підноситься під склепінням акведуку Валенса, переходить майдан і знову включається в долину, в якій я вже блукав, у дільниці Аксарай. Звідси можна обійняти й схопити думкою всю топографію цього такого складного міста.

Славетні горби виділяються рельєфніше. Як у Римі, їх сім. Усі вони служать за підніжжя для великих мечетей султанів.

Колись тут стояли візантійські святині, які за наших часів частково позникали.

Місто зберегло по наші дні патріархальний характер. Поруч старих домів з почорнілого від дощів і сонця дерева, найчастіше в один або два поверхи (на випадок землетрусу воно куди безпечніше), стоять велетенські житла Аллаха, величаві мавзолеї-гробниці, палаці, касарні, водограї, семінарії, купальні, криті базарі. Величні бані і найменші, інтимні, самотні чи в більшому числі, сферичні покрівлі, ніби вибивані як чотки.

І всю ту чудову знахідку архітектури доповнюють великі річні шляхи, ріки, мости, обрії. Погляд заворожений обертанням численних сфер, то далеких, розташованих дуже високо й наскрізь синіх, то розміщених на низу (вони виглядають ніби перекинені келихи). Бані купалень завжди рожеві, з великими скляними цвяхами темного кольору, вони схожі на величезні овочі з чорними зернятками. Рожева барва це барва Сходу, спадщина по Візантії. Нею заповнено ікони і мініатюри евангелій. Наші монастирі й церкви розмальовувано в цьому кольорі.

Таємниця чару Царгороду бринить в його горбах. Ніде в світі немає стільки простору, різnorodности, архітектурного

багатства. Все завжди непередбачене, пляни постійно змінюються.

Сьогодні, в ясний день, картина феєрична, але коли йде дощ і хмари нависають темною масою, вона стає захоплива: живий образ тисячелітньої античності, трагій міста.

Люблю цю околицю. Сюди доходить тільки приглушений гамір, свисти, виття сирен. Немає тут воружкої юрби, ледве кілька перехожих або пастухів з чередами жовтих овець, що тягнуться повільно на зелених схилах сірих руїн.

21. грудня. Холод примусив мене вже два рази натягнути мою прокляту шинелю, і мені довелось за це дорого заплатити. Двічі чіплялася до мене поліція, спершу на пристані серед натовпу людей, пізніше недалеко Еюбу. Їхній комісар наблизився, порпався в моїй папці, перекартковував рисунки. Підозрілим оком розглядав шинелю.

— Летючок немає?

Він підозрівав, що я більшовик, який розкидає летючки.

23. грудня. Протягом багатьох днів не заглядав до моїх записок. З усіх сторін ринуть на мене нещастя. Перевели мене в темну й порожню кімнату з тим же незнайомим, який виходить на світанку й повертається пізно (ми з ним не обмінювалися ще й словом).

Знову навернулися дощі. Руки крижаніють, а душа ціпеніє. Біля вікна, де набагато ясніше і де я працюю, відчувається повідь. Через пробліски квартирки видніють у темряві скороспадної ночі чорні сосни й кипариси.

Високі стіни, сірі, ніби стіни в'язниці, залізні голі ліжка, поплямлена долівка — все це пахне лікарнею (останнім часом тут був військовий шпиталь). На обличчі вискочив у мене чиряк, такий, як мають турки. На руці панарі. Мій хліб з Новоросійська давно закінчився. Кінець піястрам, кінець російським грошам...

Мене придавив тягар життя. Прокидаюся ще в півсмерку брудного ранку й біжу, ніби божевільний, щоб не втратити чашку гарячої води (вірменин бурмоче за кожним разом).

Розігрівшись трохи «чаєм», беруся до акварель або, простягнувшись на ліжку, як зодягнений брус, натягую на себе холодний матрац. Запитую себе гірко, як з нічого створити п'ястри.

Усі мої пляни, задуми пірнули у воду. Щастя, що мені вдалося продати за сімдесят п'ястрів палітру з свинячої шкіри, яку я привіз з Новоросійська. Грубий власник російського ресторану довго торгувався. Прокляті греки! З відчаю я задумав малювати «краєвиди».

Я оправив їх і зараз же поніс до магазинів.

— Не потребую, — відповіли мені — французькою мовою греки, кидаючи згірдливі погляд і показуючи очима двері.

Сьогодні стара прала, росіянка, повернула мені мою брудну білизну: — Не можу допратися, таке воно чорне, чорніше за білизну моряка. Ще тільки три дні залишилося до Різдва...

РІЗДВО

25. грудня. Сьогодні в нас Різдво. Ніч. Чути плескіт дощових крапель. Завішена, дуже високо лампа кидає тьмяне світло. Кімната сповнена нап'ятою тишею.

У цілій лікарні ночують тільки три особи. За садом проходить, постогнуючи, запізнений сторож — турок. Довго розлягається його тужливий крик: Го, го, го, бу, бу, бу...

Тоді знову тиша. Нічний сторож рівномірно вибиває на вулиці кованою залізною палицею. Потім звуки вриваються і западає тиша, ніби у вземлищі.

Читаю щоденник Марії Башкірцевої. Її наївні описи наших свят збурюють у мені цілу повідь споминів. Україна!..

Різдво. Всі хати святочно прибрані. Протягом тижнів молоді й старі готуються до цієї виняткової пори. Кожний витягнув нове вбрання і чисту білизну. На великому вогнищі з соломи, на льоду, з свині роблять українські ковбаси, паштет, бужанину.

У цій порі року дні гарні й ночі з великими зорями. Захоплює подих тріскучий мороз. Сніг скрипить під ногами і відбиває синяву ясність романтичного сяєва.

Люди божевільні в радості. На вулиці сміються, жартують, цілують молодих дівчат, що придушено пишчать.

Тоді з'являється фантастична шестикутна зізда. Пригадую, з якою радістю ми готовили її за місяць до Різдва. Велетенський скелет з рухомими розгалуженнями, вкритими кольоровим папером. Посередині найбільш відома картина з Різдва. Дивна зоря, чудово освітлена, посувається і мандрує вночі.

Відвідуємо кожну хату. В темряві зізда крутиться вліво й управо кольоровими вогнями. Гарні голоси, знамениті басы тягнуть «Слава во Вишніх Богу».

Збираємо дрібні копійки, цукерки, бублики. З другого кутка міста надходить загрозливий маскарад — гурт молодих хлопців у середньовічних одягах. Перехрещуються справжні шаблі, дзвенять шпори. Високої статі дружинники супроводять князівну Машіру, гарного перевдягненого хлопця. Дід Мороз, зовсім чорний, накритий звірячою шкурою, махає кийком і всіх смішить. З оглушливим галасом входять до хат.

Цар засідає на троні і починає розграватися перед жінками, що сидять навкруги, і діворою, з'юрмленою на печі, що з захватом стежить за видовищем, повним руху й кольорів. Зворушлива містерія...

Виходячи з хати, мушкарат нападає на зізду. Відбувається завзята бійка. «Ззізда», не маючи сил витримати, ховається під якимись воротами.

Є також рогата «Коза», яку водять на чотирьох ногах, вкрити рябою шкурою, виверненою вовною наверх.

У світлицях променює від гарячих печей приємне тепло. Гості, розгріті гарячою запіканкою, розповідають веселі різдвяні історії. Крізь вікна, мережані морозом, чути гамір і провокуюче стукання.

Ранком, у затишному повітрі, вилітають з коминів дими. З церкви поволі висипається святкова юрба. Закаблуки

дзвенять на затвердлому снігу. Увечорі збираються їсти кутю, а ранком, у синьому тумані Водохрещца, співають колядок і щедрівок. Сумних і повільних або пінливих радістю. Співають їх одним віддихом, з заспівами з давніх часів (у них розпізнають йонійські мелодії).

Для Водохрещі, в морозний день, що виблискує снігом і радісний цвірінканням пташок на голих деревах, вибираються на Криж. Безконечна черга запрягів в один або два коні. Між кучугурами нагромадженого снігу видно, як з'являються і зникають каракульові шапки, барвисті хустки, руді коні.

На чисто заметеному льоду поставлено величні хрести. Вузенькі довгі борозни, вирубані в кризі, наповнено червоним квасом. Великі кола, струми води, хрести, візантійські символи хрещення.

Що роблять тепер там, на Різдво? Все таке далеко в часі й просторі! Все таке сумне, холодне, погане навкруг мене! Пишу в моєму щоденнику і вже майже нічого не бачу. Засвітив би радо свічку. Може зможу виміняти її на шматок хліба. Яка зараз година — не знаю. Мій годинник, єдиний «вартісний» предмет, який маю, спинився. Коли повернуся до Стамбулу?

У зливному дощі чути часті пістольні постріли. Це греки роблять такий шум.

Раптом скажена стрілянина посеред темної ночі. Без упину пронизливо вили сирени, били гармати, сколихуючи стіни домів. Царгород бомбардують аліянти?.. Ні, це просто Європа зустрічала на кораблях Різдво.

27. грудня. Цього ранку їв борщ із сибірським воловим м'ясом і гречану кашу. Якимсь дивом мій годинник почав ходити (він стояв уже місяць).

Я побіг до крамнички турка годинникаря. Вийшов звідтіля, не оглядаючись, з однією лірою і двадцятьма піястрами. Купив в одного грека дві коробки консерв (їх приготували в Сибірі для армії, а вони не знати як попали до Царгороду), один олівець і маленький тубик золотої охри. Але

я не можу працювати. Моя рука нездорова, хоч я й живу в лікарні. Тут немає нічого й нікого, крім випадкових гостей.

У місті незустрічаю більше росіян. Вони поїхали у Крим до Денікіна. Зовсім недавно прийшли тривожні вістки з України, охопленої війною...

Я вигріб у шпитальній бібліотеці поживклу брошуру, написану ченцем з гори Атон, в якій містяться списки візантійських базилік. Там подано чимало деталей. Царгород має п'ятсот криниць, шістнадцять кварталів і більше ста великих мечетей султанів.

На великому критому базарі (де я мало що не загубився) дев'яносто дві вулиці, водограї і площі.

Святу Софію будували шість років. Працювало коло неї десять тисяч робітників з десятима майстрами, під керуванням двох архітектів-творців: Артемія з Траю та Ісидора з Мілету. Її відкрито в 537 році, саме 27. грудня.

28. грудня. Цього ранку відвідав мою кімнату якийсь «філософ». Вдягнений у широке пальто американського військового крою, довгі штани, посіпану кашкетку. На ногах чоботи з виходженими зап'ятками. Він був покритий волоссям, ніби пухом, і при тому мав довгу кудлату бороду. Для чужинців — це тип російського інтелектуала. Я спостерігав його часто в Пері біля вітрин книгарень.

— Ви тут живете?

— Так, тут.

— Тут холодно й волого?

— Так, тут далеко до щастя.

Він розглянувся по голих стінах, потім кинув оком у мій кут і вийшов знеохочений. Можливо, це такий бурлака, як і я, без тепла й місця.

Кожної хвилини можуть викинути мене за двері. Мій сусід спить уночі і вдень не роздягаючись, зберігаючи свій військовий плащ і кепі, завжди насунуте на ніс.

Одного дня він кинув фразу:

— Коли спиться, менше відчувається голод...

Він утратив працю, нещасний. Одного дня він розповів мені (я тремтів, слухаючи): щоб дістатися в бюро праці, тре-

ба пройти під батоном французького негра й англійського солдата.

Ця розповідь не відстрашила мене шукати зайняття. Мое майбутнє невеселе. А втім, я не думаю багато. Ніколи й ніде не відчував я такого припливу енергії, такого бажання працювати. Одні тільки ці важкі стіни будять у мені острах.

СВЯТА СОФІЯ

1. січня 1920. Знову я у Святій Софії, і знову враження приголомшують мене. Є правило: прирівнювати архітектуру до музики. Якщо воно так, тоді архітектура Святої Софії все перевищила.

Які чудові ораторії! Тільки тут можна відчути геній візантійського мистецтва в усій його реальності і зрозуміти основну причину його впливу на цілий світ. Ота єдність, та повнота, запал думки, незвичайна сила її втілення, здібність послуговуватися різними матеріалами й тим робом реалізувати чуда Божої мудрости, те все, що інспірують ці два слова: *Айя Софія!*

Бачив я базиліку св. Петра в Римі. Це ні собор, ні святиня, лише палац, і навіть не один палац, а палаци, ще незакінчені й досі, з розмахом, що не знає меж. Вони дивують своїми пропорціями й кількістю років, що їх витрачено для будови.

Вони були задумані в дусі величі й здійснені по-різному генераціями різних епох.

У Святій Софії бачите велике мистецтво. Воно здійснює єдину волю того, хто її почав, волю архітектів, ремісників і народу, який невидимо брав участь, дававши свій порив, інтенсивність і повноту.

За шість років святиня була збудована, і вже під той час її оточували легенди, вона приковувала увагу величезної імперії, від Єгипту до Іспанії, від берегів Кавказу й Криму — до африканських узбереж Середземного моря.

Вона була святинєю, для будови якої вжито матеріал, що датується багатьма тисячоліттями, з часів фараонів, киклопів античної Геллади, аж по грецько-римську добу.

На наказ Юстиніана, старовинні міста, навіть дуже мало відомі, надсилали: кольоровий мармур, граніт, колони, золото, срібло, слонову кість, бронзу. На одному тільки престолі було на сорок тисяч фунтів срібла — на заклик одного візантійця тієї доби.

Якщо здати собі справу з ужитку матеріалів, з того, як сміливо виведено покрівлю бані, виміри святині були зовсім виняткові для епохи: 67 метрів завдовжки, на 71 — завширшки.

Велетенський куб, в якому вона розмістилася, поділений на дві бічні назви з чотирма узбіччями й основним корпусом. Чотири головні стовпи утворюють знаменитий чотирикутник, вкритий угорі чотирма велетенськими арками, з критими кутами.

Купола покоїться безпосередньо на тих арках, відповідає квадратів між стовпами і нависає над церквою на висоті шістьдесятип'яти метрів — божественною сферою. Нижче, на захід і південь від центральної бані сходять на низ дві півкупи однакового діаметру. А ще нижче зарисовуються маленькі півсфери абсид.

Бічні нави й абсиди відділені від центрального корпусу шістнадцятьма колонами з зеленого крапчастого мармуру, розміщеними поміж стовпами. За ними, в кожній абсиді дві порфірні колони. В глибині узбіч і нав численні колони підтримують склепіння та арки.

На вищому поверсі трибуни в такому ж розподілі, що й на нижчому. Шістнадцять гранітних, порфірних та мармурових колон, меншої висоти, здіймаються чудовим лісом. За допомогою трьох арок святиня об'єднана в довгу галерію, шістдесят метрів завдовжки.

Десять монументальних брам провадили до нутра святині. Тепер відкрито тільки три.

Купола, пендантиви, повітряні сфери, склепіння нав, трибуни й галерії, вкриті мозаїками. Ті, що зображають люд-

ські обличчя, замазані жовтожарою фарбою. Ввесь низ — сіросиньої глибокої барви, вкритий мармуровими табличками, що утворюють горизонтальну лінію, яка ділить святиню на дві частини. Вони доповняють одна одну взаємно фактурою та кольорами.

Зеленкавий мармур не має ані ясности, ані блиску неба Геллади, але він гарячий, насичений охрою та кобальтом. Він надає цілій святині глибокого мальовничого характеру, містичного й мрійливого, такого відмінного від грецьких святинь.

Одні тільки бази, верхи колон та арки, мають оту елегантну білість, підтіювану порфіром і зеленим крапчастим мармуром.

Капітелі колон (вони кругом йонійські: Ісидор і Артемії походили з Малої Азії), арки й пілястри прикрашено ніжно різьбленим і досконало обробленим тонким листям, химерним і гарним, як перські сріблоткані тканини.

Чудом куполи було місце, в якому висів голуб Святого Духу, що закривав підймачі. Але чудом усієї церкви був запал великих поривів, замкнений у кожній істоті, який поширився в країнах Сходу й Заходу.

День відкриття Святої Софії був великим святом у цілій імперії. Цісар Юстиніян виїхав із свого палацу в колесниці, запряженій чотирнадцятьма кіньми, щоб дістатися до атріуму, перетинаючи Августеон.

Перед головними царськими дверми привітав його патріярх Мінас. Юстиніян пройшов святинею, піднявся на проповідницю, окинув поглядом велетенську будівлю і, піднісши голову до неба куполи, сказав:

— Благословенний хай буде Господь, який вибрав мене для виконання такого діла. Я перевищив тебе, о Соломоне!

Він міг звернути свої слова не тільки до мудреця Сходу, але також до майбутніх західніх конструкторів собору святого Петра. Тут немає наслідування, але є нова творча концепція архітектури, знаменито пристосованої до повітря, берегів, вод нового Риму, нової столиці людської думки.

Виявляють себе тут різні елементи: ширина і римська

солідність, гелленська точність і ясність пляну, мистецтво конструкції, різьблення кутів, східня екстаза, зворушення, грація, ритм. Але в мистецтві переважають не ці елементи, лише дія, яка дає народження новому творові, наділеному промінною потенційною енергією протягом століть, з кожної клітини цього архітектурного тіла.

«Напочатку було слово» — можна б сказати про цю першу святиню Божої мудрости й людського генія.

Сьогодні, як і в день перших моїх відвідин, світить сонце. Жовтогаряча купола і головна нава здаються всередині залитими його божеським сявом. Проміння золотого світла мерехтять. Голуб ніжно лопотить крильми. Цей самий *ходжа*, вдягнутий у зелений кафтан, чистить щіткою килими, відкриваючи, час-до-часу цінні мозаїки на долівці: на сірому тлі мелодійними колами вставлені пурпурові квадрати.

Я вийшов, сповнений дивними почуттями, які колись бурею наповнили мою молодечу душу під темними склепіннями ночі.

2. січня. Учора повернувся додому глухою ніччю. Наддовго затримався був на старому мості. За золотим серпом Золотого Рогу, на височинах Еюбу сонце заходило вогненною кулею.

Було ясно й лагідно. В непорушному повітрі, небо простягалось без найменшої хмаринки. Люди виходили в літніх одягах.

Я думав, що час дощів пройшов. У нас така погода віщує довгий сонячний період. Але день вибухнув, ніби з'ява, і розплився, немов ясний спомин. Сьогодні, від самого ранку, так само, як і в передодень нашого Нового Року, олив'яне небо вивергає потоки дощу.

Відвідав маляра С... У нього тепліше, бо горить нафтовий каганець. Проте, і він не скидає пальта. Його обстановка це обстановка самотника. На довгому столі бляшана коробка замість склянки, збоку біля столу відро, чайник. На полицях, між тубами фарб, великі, чорні голови редьки.

— Я споживаю цибулю без хліба, кажу йому. — Одне

«око» коштує три піястри, воно споживне і вистачає саме на один тиждень, але залишає гіркий посмак.

— Так, — відповідає він, — редька це також дуже добра річ...

Усе це без пози, без штучности, так, наче б малярі й повинні отак житися в цей час загальної революції, в найкращому з міст, повному найвразливіших контрастів.

— Тепер ця сенегальська малпа, каже він, яку ви бачили, он там, на розі, з своєю рушницею, має більше значення, ніж ми всі інші. Ті греки, думаєте, цікавляться мистецтвом? Треба братися малювати кораблі або повертатися в Росію. Причиною всього є буржуї. Як тільки це все закінчиться, їду в Москву. Вліплю їм три виставки. У нас, мій друже, люблять мистецтво...

— Ваші балачки повертаються постійно до Святої Софії в Стамбулі, до візантійських мурів, які не кожен спостерегає.

19. січня. Уже давно, як я не писав мого щоденника. Холодно й брудно, моя рука не гоїться. Вона зовсім не дає мені працювати, фізичне пригноблення прошиває гострим болем.

Цілу днину я волочився під дощем. Запізнився на базар, який відбувається в подвір'ї Ені-Джами, що стоїть ніби на сторожі, відразу біля мосту, при вході до Стамбулу.

Смажать рибу, ягнята, довгі крокети з меленого м'яса. Воно пахне цибулею і ще чимсь неозначеним. Апетитні клуби пари біжать з великих казанів, в яких варяться на повільному вогні риж і грубий горох.

З мідяних урн з маленькою шийкою наливають у чашечки пахучий «салеп». З тарілок, засипаних горіхами й палевою ліщиною, зноситься синій дим.

В октогональних вітринах накладено різнокольоровими палицями різні сорти халви.

Глибокі скриньки, наповнені по береги помаранчами й солодкими мандаринками, з яких витікає сік. Я жалкував, що не було в мене піястрів, бо мав шалене бажання їх скуштувати.

Мішанина людей, зодягнених у кафтани з верблюжа-

чої шерсти, в сині, теплі фуфайки, багато гаптовані чорним, з головами, замотаними в турбани, червоні фески, кольорові хустки, фригійські білі шапки, підперезані червоними, ніби кров биків, поясами, в широких шараварах. І чорні серпанки таємничих туркень. Усе це сплутується разом, гармонізується й наново перетворюється. Лагідні обличчя, дивацькі фізіономії, співуча музика голосів...

Сірі мури мечетей, широкі сходи, довгі криниці із багатьма крапами над кожним кубом каменя. Старі, що мигують, нахилені над маленькими кубами, під вузькими струмами води. Намети кранниць, стоптане болото. Навкрути тло сірих кольорів, і на ньому чудова картина Делякруа.

19. січня. Рисував довго під мостом, зблизька від прудкої й зеленої води, немов малахіт. Чудесні каравани чорних кораблів, часом навантажених білими мішками, немов піною. Кремезні й стурбовані турки, озброєні довгими тичками. Напруга, життя, рух.

Раптове опадання вітрил, — як це гарно! — і зниження щогол. Можна б думати, що вони поламались.

Білі каяки летять стрілами. Пасажири ховаються під парасолі. На мості невтишний галас перехожих, гуркіт трамваїв, возів. У Галаті, в місці, де міст випльовує з чорної пащі валки людей, я бачив як з однієї вулички вирвались величезні верблюди, чудні, з рухомими горбами й рудими спинами, простягаючи «лебедині» шиї.

Уранці, коли я проходив вулицею Банку, мене штовхали божевільні люди: босі, простоволосі, вдягнені в спортові, ясні й строкаті одяги. Вони бігли болотом, несучи на плечах мідяну блискучу помпу. Англійський вояк стояв осторонь, і його червоні щоки мало не лускали з сміху. А люди, наче привид, зникли...

27. січня. «Я під зливою», як кажуть моряки. Віддавна споживаю тільки цибулю. Носив для обміну свічку.

— Гину з голоду, будьте так добрі, дайте кусень хліба за цю свічку. — Але пекар, який саме витягав з печі пахучі хліби, відповів:

— Ми маємо електрику, і свічка нам непотрібна.

Чи це був якийсь осоружний грек, чи вірменин? Не знаю. Я жлуктав мою цибулю і скоринку копченого сала. Воно валилося на дні моєї валізки.

У кухні, де вірменин ладнає свій казанок і видає вар, усі знервовані і, одночасно, похнюплені. У Таганрозі все покинуто... Большевики зближаються до Новоросійська. Американці відкривають для росіян кантину.

У півприсмерку світанку, наповненого задушним димом, бліді й виголоднілі обличчя беззахисних людей запалюються надією. Маляр С... гаряче проповідує братерство. Якийсь погано виголений вірменин (з турецької Вірменії) підтримує кожну фразу постійним «звичайно». Сторож Грункін, скудлий жид походженням з далекого Гомеля, кидає піддесливо в юрбу:

— Мось'є має рацію.

Мовчки всі погоджуються, з серцем, повним сумних думок. Одна глуха старенька, що прийшла з святого гробу з Палестини, робить знак хреста...

2. *лютого*. Носії зносять невеликі скрині й валізи «буржуїв», вдягнених у хутра. Коли дивишся на них, видається, що й мені стає тепліше,

Усі прибули з Одеси.. Один з них, В... професор в університеті. З їх розмов, — вони їдуть до Парижу, — скоплюю імена відомих мені малярів з Петербургу.

Мені холодно, я голодний і зовсім не маю вже піястрів, але Париж, який я вже знаю, не надить мене. Вони всі можуть вибиратися туди. Я лишаюся тут, у тому місті, яке для мене дорожче за все на світі. Моїми опухлими від холоду руками працюю біля мого ліжка над акварелями.

Наближається професор.

— Ваше прізвище?

Моя шинеля, мій спосіб життя не збуджують ніякого довір'я. Помимо всього він докидає:

— В Європі я слідкуватиму за вашим талантом...

Мій мовчазний сусід дістався як санітар до англійського шпиталю.

— Щодо їди можна витримати. Після обіду подають нам сир, варення і білі коржики. Як уминаємо їх!

— Але ви не могли б цього робити. Праця санітара. Знаєте . . . Не жалійте, що не змогли дістатися туди. Нас посилають у Татальву, за містом. Прийшли нові з'єднання індуців. Я ходив сьогодні вранці. Шатра розіп'яті прямо на землі. В болоті, вологості, холоді. Можна здохнути . . .

4. *лютого*. Мої сусіди у шубах повтікали. Не змогли перенести холоду. Вирядилися. Тепер я сам-один у величезній кімнаті. Від цього робиться моторошно.

Ось два дні вже злітає сніг. Даремно затикаю отвори вікон веретами з ліжок. Сніг падає на стіл. Тягну на себе все, що можливе, але вночі не сплю, а ледве дримаю під холодним матрацом.

Надранком маю жахливі сни. Видається, що мене розшуковують. Багато довше можна переносити голод, ніж отой холодний і вогкий, пронизливий холод, незнаний у нашому кліматі.

КОЗАК ІЗ КУБАНІ

8. *лютого*. Нове оточення: болгарська лікарня. Поводяться зо мною як з хворим. Першого дня не дали мені нічого їсти, взяли на діету . . . тоді, коли мої очні чоловічки розширюються з голоду.

Порядок життя був суворий. Увечорі, після восьмої години, гасять світло . . . Важко хворі перестають кашляти і починають жахливо стогнати. У печі запалюють вогонь, видуженці докидують сухі поліна. Потайки, немов моряки в машинівій коморі, заварюють чай у металевих, почеплених на дротах бляшанках. Поруч себе маю сердитого російського моряка. Він сухітник, у лікарні упродовж довшого часу. В іншому ряді є ще один росіянин, подібний до турка або болгарина. Зовсім сірий, вкритий заростом, вдягнений у шпитальний халат, мов герой із «Записки мертвого дому» Достоєвського або «Панас Рибалка» Нечуя Левицького.

— Вам не моторошно — поспитав він в мене тихо, вчора. Саме перед вашим прибуттям перевели з вашого ліжка на другу палату тифозника, росіянина з Харбії.

Я не відповів. Повернувся, почував голову й подумав: здихають тільки раз у житті!

Моя остання ніч у Харбії була жахлива. Рано-вранці я зустрів у подвір'ї нового команданта. Попросив у нього листа до болгарської лікарні. Він кинув недовірливий погляд на мій дощовик.

— Хто ви? Я вас не знаю.

— Я маляр, живу в залі ч. І. більше двох місяців.

«Большевик», мусів він собі подумати.

— У вас рум'яні лиця, і нічого вам робити в шпиталі. Я знаю, чому всі ви проситесь туди.

На щастя, лікар Б... з Москви був інший. Я розповів йому все щиро. Він дав мені листа до директора лікарні. Я натягнув мою шинелю, прикріпив на плечах скриньку з фарбами, і пустився шукати нового захисту.

Вийшов з міста. Шаліла завірюха, шлях був присипаний снігом. Не зустрів ні живої душі, але нещастя стає часом у пригоді: лікар-болгарин прочитав мого листа, діткнувся руками чола, покликав медсестру і вказав мені число моєї залі. Дякуючи Богові, хуртовина піднесла мою температуру.

Є між нами новий хворий. Старий кремезний болгарин з білим волоссям. Він розмовляє сам із собою. Його голос звучить незрозуміло, немов ерихонська труба: «го, го, го...»

— Замовкни вже, старий, — каже йому, сміючись, «Панас Рибалка». Учора, ми розмовляли з ним тихцем, поза північ.

Це козак з Кубані.

— Не судіть мене по тому, що тепер я сірий, мов вовк.

Його кругле обличчя з тисячма зморщок біля його добрих очей вкрите заростом.

Колись молодий і сильний, належав він до козацького загону.

— Нам дали наказ стріляти у страйкарів. Це було 1905

року. Але ми відмовилися. Думаєш, помилували? Треба було тікати, нас було сорок чотири чоловіка, кожний промишляв на власну руку. Я втік у гори. Залишив жінку, дітей, усе мое добро. Землю.

Його ласкавий і глухий голос зломався. Павза.

— П'ятнадцять років їх не бачив. Вони не знають, де їх батько, і не мають вісток від мене по сьогодні.

— Адже можна було писати?

— Але як писати? Я боявся накликати нещастя на мою сім'ю. Потім прийшла свобода, але листи доходять важко, я живу у глухому кутку. Так хочу повернутися до дому, так дуже хочу. Щоб хоч одним оком поглянути, що сталося з ними. Мусіли повиростати. З весною, тільки покажеться сонце, виберуся в дорогу.

— Розмовляєте по-турецьки?

— Яким робом? Я зійшов з гір, просто на Трапезунд. Що за гори! Перемикався, як воляк, по зорях, хребтами, здалека від людей. Живився корінцями. Спустився без перешкод аж до Трапезунду.

Стояв на надбережній. Наблизився турецький поліцай. Зразу впізнав він птаха з лету. Запровадили мене, бідолаху до в'язниці. Не такої суворої, як у нас, це правда.

Довго мене тягали по тюрмах, з однієї дільниці до другої, так довго, аж поки набридло їм. Мені дозволили відійти. Що ж його робити? Коли козак не на війні, він на воді. Я зустрів товаришів, які вибрали інші дороги для повороту. Ми з'єдналися для рибальства. Інші, хто був молодий, одружилися з туркенями. Жилось нам добре. Турки — славні люди. Треба тільки вміти тримати їх у руках. Розсерджені дрібницею, вони витягають ножі. Ревниві, Боже сохрани!

Турки любили нас, а ми їх. Усе йшло гаразд. І ми були б продовжували так жити, коли б не війна. Нас забрали, невідомо для чого, замкнули в одному таборі.

Не одне я там бачив, багато натерпівся, але досі жив добре. Великі озера. Багато риби. Земля врожайна й тучна, ти знаєш. На долах стада худоби, на горах ліси, по селах

сади, на полях виноградники, сіють пшеницю. Нещастям те, що баша, їхній губернатор, дере з них шкуру. Селянин тільки стогне. Треба дати цьому, треба дати отому. Навкруги «бакшми». Віддай йому половину врожаю. Він бог і король. Робить, що захоче.

Кожної п'ятниці несемо рибу до Ізміру. Великий город — Смирна ніби. Для нас, може, трохи менший, ніж Стамбул. Заробляли багато. Риба була товста, 70 піястрів за «око». Жиди й вірмени — половина населення, — як знаєш, ласі до риби.

Тепер ми повернулися до нашої праці. Залишилися напостійно в Анадоли, біля озер. Я захворів, сам не знаю від чого. Ми тягнули восени, під час дощів, верші. Ловили рибу здебільшого в ночі.

Зараз, дякуючи Богові, вже йде краще. А ти, бачу, рисуєш. Для вас, інших, важко жити тут... Ось їж. Хочеш, щоб я заварив чай?

Він говорить, ніби нишком грає на струні.

— Братчики не розніжують нас. Вони злодії, наволочі! А ти, чому не лягаєш спати? Там холодно у вас, — каже він, до одного молодого сифілітичного татарина, з фескою на голові.

Після обіду, простого й скромного, коли відчуваєш, що голод починає шарпати наново, він роздає рештки хліба, одного дня двом хворим, другого дня — іншим. За свої турецькі копійки посилає в крамницю по хліб, халву, мучисті, солодкі фіги.

13. Мютого. Рано-вранці козак, з круглим і смішним лицем, з заростом дикої свині і роз'ясненим усмішкою обличчям, прийшов посидіти на моєму ліжку.

— Знаєш, думав цілу ніч про тебе, як тебе влаштувати... Якщо ми були б в Ізмірі, я дав би тобі відразу працю. Знаю там вірмен, які мають робітню килимів. Ти komponував би для них рисунки. Праця не важка, добре платна, але рідко трапляється, щоб хтось умів її виконувати. В Стамбулі турки, знайомі моїх приятелів, мають так само килимарню. Ти

напевно бачив її, це недалеко великого базару. Я побалакаю з ними.

— А ти підеш до гостинниці монастиря св. Андрія. Запитаеш про мене у братчика Геліодора, того, що має довге волосся і вправляється в господарстві. Він мене знає. Я буваю в них, коли приїзджаяу в Царгород з рибою. Це якраз те, чого тобі треба...»

Чутливість кубанської душі зворушила мене до сліз.

— Покидаю сьогодні лікарню, — звучить голос «Панаса Рибалки». Але цей, тут, — рокований на смерть. Дивіться на його ноги: в нього руки Голіята. Він нічого не робить, лише закликає Пречисту Діву: «Матка Божа, Матка Божа!»

Болгарський Голіят дивиться на нас безвиразними очима.

— Я відходжу за два дні, — кажу, — в неділю. Що сказав головний лікар?

Мій сусід, сердитий матрос, який добре розуміє болгарську мову, відповідає злобно:

— Сказав, що нічого тобі не бракує, що ти вдаеш і що прийде час повернутися додому.

Одначе, «мій дім», після п'ятьох днів перебування серед сифілітиків, тифозників та туберкульозних, не видається мені надто привабливим.

Сніг тане швидко. Воно подібне на нашу весну в березні. Кругом чорні тріщини, сірі стьожки доріг. Небо має часом бліді відблиски лазуру. Кругом поля, тиша. За рівчаком довгий хребет чорних хаток Татавлі. Стамбул, Айя-Софія — важко звідси вгадати. Який Царгород великий!

20. лютого. Записую нові події. Мене примістили в товаристві одного «кмітливого», в кімнаті маляра С...

— Вже час покінчити з ательє, — каже злісно, говорячи про нього, заступник команданта, з довгим вусом лицеміра (екс-префект поліції з Гомелі).

Все відбулося в неприсутності С... Він поїхав до своєї дружини й дитини в Прінкіпо. Тільки щойно прибули маси людей. Усі холодні й спорожнілі вілли зайняли втікачі. С... весь ізщулився.

Даю тобі добру раду, Грищенко, ніколи не одружуйся.

Маляр повинен жити як чернець. Я розумію ще мою дружину, вона молода і мене розуміє. Але чого приїхав той буржуй (його зять)? Хто б його там займав! Тепер вони на моїх плечах. Ніхто не має ані копійки. І вони притаскали ще з собою няню. Мій Стамбул в озері.

У місті багато росіян, одягнених в найдивніші костюми, цивільні й військові. Масове переселення старої «буржуазної» Росії. По Пері вештаються генерали з широкими, надто червоними еполетами, з руками, повними футер (вони продають їх на доручення).

Дами — надто елегантні, як на добу й хвилину. Кавказькі ковпаки, козацькі мантиї з червоними верхами, каракульові шапочки, пальта інтелектуалів, підбиті вітром, грубі вовняні рясина монахів і священників. Неймовірна мішанина всіх станів, професій, суспільних верств. Росія прийшла врости в натовп Пери, Галати, Стамбулу. Навкруги чути російську мову. «Сто тисяч росіян, — ось мирне завоювання Царгороду», — пишуть часописи (яких я ніколи не читаю).

Якийсь старий з білою, розділеною на дві частини бородою, продає свічки в церкві, що стоїть між кипарисами у шпитальному саду. Він відкрив «чайну» в невеликому прибудівку дому, який виходить на вулицю.

Він справдешній «кулак», хазяїн «на цілу губу», з «старих трактирщиків», високої статі, добре випасений. Якийсь дякон, заморений на горі Атон, служить йому за помічника.

Коли старого немає, нам, мені й С . . . , дають дурно чашку кип'ятку. Інакше треба витягнути пів піястра.

Їзджу весь час до Стамбулу і багато працюю. Ходив до болгарської лікарні по мою бритву. Хотів «приклеїти» її одному банабаківі — за 20 піястрів. Мій плян не повівся. Повернувся з шпиталю, бродивши жахливим болотом, яке залляло дороги й стежки. На полях червона земля западається під ногами.

Болгарський Голіят помер. Мій мовчазний сусід десь, певно, в англійців. Минув місяць, а він усе ще не з'явився по свої речі.

23. *лютого*. Пробую виклопотати собі паспорт, щоб мати змогу оглядати Святу Софію. Останнім часом витратив увесь день у червні перед консулятом.

Справжня російська вавилонська вежа. Черга простягається на довжину однієї верстви. Солдати продають печиво, коржики.

Якийсь хлопчина стоїть зневірений перед своїм крамом.

— Що продаєш?

— Оселедця, — відповідає сумно, зданий на свою жорстоку долю якийсь українець із турецьким обличчям.

Сьогодні С... дав мені окраець білого хліба з Принкіпо й почаствував австралійським «корнбіфом». Він хотів би належати до «гостей англійського короля», але, здається, все заповнено. Не приймають більш нікого.

Увечері я довго блукав Стамбулом. Шукав Рустем Паши. На хвилястому терені, біля Сулейманії, якийсь ніби божевільний, що ніс кіш, прив'язався до мене. «Хорошо» — це ім'я, яке дають кожному росіянинові в Царгороді, ось так, як ми називаємо китайців «ходями». Я так і не збагнув, чого, власне, хотів він від мене. Піястрів? Я не мав їх.

26. *лютого*. Ми сподіваємося, С... і я, що виїдемо на острови Князів як малярі. Сьогодні нам дали листа до англійського команданта острову. Виїжджаємо ввечері останнім кораблем. С... купив для своєї маленької донечки за п'ять піястрів смажених горішків. Я скуштував кілька, хрустких і пахучих...

НА ОСТРОВІ

Ось три дні, як я на острові. Перебуваю в долині між горами, вкритими сосною. Долина збігає до моря різким, гарячим, як індійська червень, спадом.

Примістившись на великих білих каменях, укритих кляптями зеленого моху, спостерігаю маленькі сільветки греків і турків у фесках та широких шараварах. Їхні ряди (немов ряди дерев'яних солдатиків) ворухатся повільно. Плечі й лопати піднімаються й опадають без гамору.

Погода ласкава й теплувата, як на весну. З долини підноситься синій, ледве помітний туман. Барви мають подивугідну силу й лагідність.

Внизу аркою заокруглюється море. Арка віддаляється спокійною і ритмічною масою до обріїв. Мовчазно, затока, смарагдово-синя, обризкує берег білою піною. Кольори мусель відбивається на камені. Зовсім близько просовгується, наче дитяча іграшка, паровик.

Перебуваю в осередку острова. Долина має форму сідла, стисненого з обох сторін морем. Маленьке містечко й вілли, куди пропливають черкети, лежать на віддалі багатьох кілометрів. Царгород — шумний, велетенський, задимлений з усім своїм гамором, видається більш незмірний, трагічний...

Щоб дістатися сюди, я ішов білою дорогою. Крізь зви-саюче галуззя сосон робив ескізи моря і незамешкалого пі-вострова.

Тут душа відпочиває. Мовчазно стоять пахучі сосни. По-вітря насичене живицею. Галузки старих дерев амбри рясно

вкриті пуп'янками. Можна б подумати — майськими хрущами.

Западає ніч. Якийсь малий рибалка між густими квітами видається білим привидом в обрямуванні темної зелені сосон. Кумедний рев осла (за горами, над берегом моря село) сколихує тишу ночі.

Земля. Свіжість і повнота первісних сил. Нова життєдайна сила наповнює моє тіло, виснажене втомою. Древні слухно говорили, що «Адам» (по-турецьки — чоловік) вийшов з плоду землі.

3. березня. Знов нове оточення. Тим разом це оточення села. Першої ночі я спав на столі, після того, як наситився різними ласощами. Тепер я сам на другому поверсі «Фреско». Гарну віллу заселяють численні родини різних клас.

Я сплю на англійських ношах, майже на землі. Немає меблів. Працюю на лавці з саду. Через вікно, за морем, спостерігаю азійські гори. Часом проходить потяг з Анатолії і видно білі клуби його димного наміста.

Мені і С... приписали як наділених званням членів табору. Провадимо збірне життя. Ходимо до англійців по харчі. Кожний з нас має чергу в кухні (обід спільний), рубає дрова і носить воду з грецької цистерни. Нам дають усього досхочу і доброї якості (не як французи в Хальках, або італійці в Антігоні). Білий хліб, морожене м'ясо з Австралії, шинку або сало, овочі, сир, молоко, варення, риж, чай, білі коржики, свічки, мило, вугілля, дрова, родзинки для дітей.

Кожен чоловік має право на повний приділ англійського солдата.

У британському таборі панує зразковий лад. Два або три начальники керують усім — для двох тисяч утікачів.

Делеговані з вілли стоять у черзі. Часто з грубими міхами з брунатного полотна на мелоневих капелюхах, мов вантажники. Професори з білим волоссям, дами з напудрованими лицами, полковники.

Між росіянами постійно те саме. Хтось у когось потягнув м'ясо. Коржики були для іншої вілли. Розподіл закін-

чується завжди суперечною. Цей має більше варення, той краший кусок шинки, а третьому замало картоплі.

Той, що від'їздить до Царгороду, може обійтись смаком. Якась стара княжна з Петербургу, дуже скупа, є предметом хроніки «Фреско». Молодий карикатурист саме змалював її у своєму журналі (він видає його з своєю сестрою так, наче б вони були ще у школі). Княжна прибігає на кухню. З казана виглядає кістка. Дижурна куховарка стоїть перед ним. Унизу такий напис: «Віддайте мені мою кістку». Вона відмовилася від спільного обіду, але свою кістку варить у спільному казані.

Жахлива метушня. Вона дуже неприємна. Я працюю раннім ранком, коли ціла вілла спить і мовчить. Під час моїх вільних годин тікаю в гори. Блукаю самотно, рисую і шукаю, як роздобути десять піястрів щоб поїхати до Стамбулу...

Учора в лісі, на дорозі, що веде в долину, під час співу *імама*, наблизився до мене якийсь чоловік у *фесці*, але вдягнений по-європейськи. Це арабський маляр. Я порозумівся з ним по-арабськи і по-французьки. Він тішився, немов дитина, моїми рисунками і запросив мене відвідати його в ательє.

6. березня. Рано-вранці поїхав до Царгороду. День сірий. Густий туман. Ледве можна розгледіти ніжні зариси островів, неначе на японській грав'юрі. Не видно берегів. Високо в сірому небі хвиляста лінія. Піна, під стінами пароплава (коли він затримається перед пристанню островів) розпорошується чудовими зеленими мотивами на сірому тлі.

Я помчав скоро до Стамбулу. Після мого перебування на острові моє око жадібно схоплює все незвичайне.

РУСТЕМ ПАША ДЖАМІ

Нарешті відкрив вхід до Рустем Паша Джамі. Його важко знайти, це правда. Скільки разів блукав я по цій довгій і покрученій вулиці, де народ пхається крізь дим і де смажена кава тріщить, мов сотні еспанських кастаньєтів, і де з цебрів наповнених гарячими зернами зноситься пахуча пара.

Кожним разом я проходив мимо, не спостерігаючи маленької арки понад темними сходами.

Подвір'я розташовано високо, неначе старий «атріум», а мечеть знаходиться на першому поверсі. Вона зноситься, тиха, понад шумом вулиці.

Під товстою стіною — водограї. Глибокий портик із пласким дахом завершують готичні арки.

Кругом на стінах фаянси, від долівки аж до стелі портику, яка ясніє незвичайним блиском. Чар барв синіх туркусів прославляє Схід.

На дверях мечеті (з темно-каштанового дерева) квадратички й кружки з інкрустованого накру блищать, наче діаманти. Важка пурпурова заслона спадає дуже низько. Понад дверима величезні арабські літери, немов розкладені чудернацькі павуки.

На жовтих матах (їх барва так добре доповнює лазур кераміки) моляться турки. Один з них тримається монументально, з плечима велетня й високим турбаном. Інші сидять навпочіпки, їхні мозолисті руки спочивають спокійно на колінах.

З обох сторін портика сполучені з мечеттю криті галерії, з довгими камінними лавками. З вулиці залітає злагіднена музика.

ДІЛЬНИЦЯ ТЕСЛІВ

7. березня. День, повний випадків. Я відпочивав на лавці в дільниці теслів. Біля мене розмовляли два *ефенді*: один з них велетенський турок з білою бородою, сніжною хусткою на *фесці* (з якої можна зазримітити тільки невеликий рожевий кінчик), в шараварах і зеленій камізельці, підпоясаний червоним, кольору карміну, поясом. Другий — молодший, вдягнений у сині штани й фіялкову камізельку. Перед ними широка, кругла тарілка. На ній, обернені дном, покладені маленькі, ясні чашки. За лавкою перекинений величезний мідяний, червоний казан. Купець продав усю

свою — чорбу. Він спочиває, схрестивши свої руки на колінах.

Мій сусід розводить руками, мляво підтримує розмову. Строї, рухи — можна збожеволіти. Середньовіччя. Струги свищуть, пили скриплять, дощечки, зовсім гарячі, їх нагинають у форму лука або кола і глухо відбивають звук. Полум'яні язики хитаються (над ними гріють дерево).

Перед нами примостився якийсь албанець, продавець *ни-лаву*. Він наближається. Я стаю трошки набік і швидко рисую.

Старий біжить до мене, щоб розглянути мій шкіц. Усе пропало. Відходжу пройтись, повертаюся і знов розпочинаю рисувати. Албанець знову підходить до мене. Турки оточують його, просять, щоб він сів на своє місце. Він роз'яснює щось незрозуміле. Пізніше приносить довгу люльку, сідає ваговито, набирає вид курця і дивиться на мене смішно скося.

Що за примітивний народ! Вони зберігають дитячу наївність і надмірну серйозність у забавах.

Я при моему третьому рисунку, і старий албанець оперізаний своїм червоним фартухом, усе ще сидить навпочіпки, оточений пасмами диму з люльки кольору коралів.

В іншому місці якийсь турок з надмірним носом просить мене зробити йому портрет. Він обіцяє заплатити горіхами. Починаю рисувати.

Умить збирається натовп, ніби вода в потоці. Чорні буйволи колять мене своїми рогами. Нагло ціла вуличка завалена. Продавець горіхів просить мене якскорше забиратися, він махає руками: — *Олмаз, олмаз...* —

Він незадоволений з портрета — ніс видається йому задовгим... Увечорі пробігаю численні вулиці, по-суті турецькі. Що за життя в дільниці навкруги Сулейманіє, Баязідіє, Мехмедіє! Все спокійне. Жебраки, прикуцнувши похідньому на хідниках, тихо бубонять. Самітні силуети проходять без шуму, інші вмиваються біля довгих криниць. Високо в небі дивний заклик *мудзина* блукає в тиші.

Мечеті розміщуються виверненими чашками, високі мінарети, тонкі балькони, білі й ажурні, де проходжуються, немов чорні точки, муедзини з дзвінкими голосами.

У біблійних подвір'ях, дуже широких, спочивають верблюди. Мавзолеї султанів відкриті. У мовчазному спокої, між розкішними кольорами тканин, шалів, каміння й металів спочивають тлінні останки *падишаха*.

Я повернувся до Харбіє, переходячи новим мостом. Вид на пристань завжди гарний. Тюркусове море живе, рухається. Чорні шаланди з білими вітрилами спочивають. Це зіставлення кольорів нагадує мені наші старі ікони, де квадрат білої заслони втискається в синьо-чорне тло.

8. березня. Який чар — оте побережжя Стамбулу! Що за форми, які кольори, кораблі, який крам і юрба! Чорні, сині, венецької червені, бронзові, рожеві, рябі в смуги, або в одному сочистому кольорі. Вітрила й щогли підносяться ритмічним лісом, простягаючи свою темну сіть на Галату й Перу, вкриту з другої сторони Золотого Рогу кубічними домами.

Плавають червоні павільйони (сьогодні — *байрам*), сорочки, штани, брезенти, натягнені як шатра, сушаться. Всюди валяються кусники мандаринок, цитрин і помаранчів під піддашками, на землі, в кошиках, на командних містках, у трюмах кораблів (недарма побережжя має назву «Лімон Іскалесі»).

Без передишки носії пруть велетенські паки з нудотною лагідністю. Вони вгинаються під тягарем, біжать тюпки, викрикуючи: — *Достур!*...

Важко слідкувати за рухом, так усе міняється, віддихає, живе. З усіх сторін народ напире на вас безнадійно. Наче ввечорі в наших лазнях, шум народу перетворюється на трепітливий гамір.

Повітря насичене криком. Дзвонення брязкальця прошиває вас до болю. Де воно дзвонить? Неможливо з'ясувати. Відчувається мов одубіння, вухо не ловить більше напрямку звуку. Золотий Ріг такий чепурний, пливе скоро там у центрі, борсається тут у брудних калюжах, почерез бруси

й кути надбережних, де молоді хлопці-носії виловлюють у воді мандаринки.

Численні, покручені вулички, облямовані домами і складами рожевого й жовто-канаркового кольорів, виливають і проковтують безперервні струї народу. Старі, кам'яні дома на два або три поверхи, з гзимсами на виступах і закрутках і скомплікованими спіралями. Квадратові вікна з налічниками у формі арок, бережені залізними масивними прутами. Неначе у Венеції. Колись тут була дільниця венеційців і пізанців, відділена від Стамбулу муром.

Люблю споглядати життя, повне кольорів, на надбережних. Картина з каяками завжди принадна: довгі, чепурні, як венеційські гондолі, з носами, з кольоровими стегнами і рухомими веслами. Їхня багатокольорова луска мерехтить, пливе й міниться.

На лавках пурпурові килими. Найзвичайніші човни, «сандали», зроблені із простого дерева. Причал. Пасажири сходять (молоді — *кизляр* — панянки — граційно вискакують, поправляючи серпанки). Від'їзджають. Надходять жінки — *ханумляри*, часто зодягнені у фантастичні — *чарчафи*, охоронювані чорними і таємничими заслонами, *еф-фенді*, шанобливі *хаджі*, манерні *пероти*, якийсь пекар з довгою лопатою, — усе це рухається без стрясень, з ритмом, переміщується без затримки, без замішання...

ЄГИПЕТСЬКИЙ БАЗАР

9. березня. Сьогодні пощастило мені найти Єгипетський базар. Він лежить два кроки від нового мосту. Почерез аркади Ені-Джамі треба вийти на якусь завалену вулицю, і відразу ліворуч вхід під темною аркою (коли про це говориться, треба завжди зробити плян). Скільки разів я проходив перед цією нішою з залізними прутами!

Базар це пряма вулиця, вкрита високим склепінням. Почерез вставлені в рами дошки протискається слабо світло. Півтемрява, земляна долівка, направо й наліво — крамниці. Тут торгують «єгипетськими» бакаліями. Чого тут немає!

го: «В Царіграді на риночку та п'є Байда мед-горілочку...»
Не можна сказати, що місто занепало культурно, тільки та
культура стала інша і нам далека.

Грищенковий щоденник описує оба ті Царгороди, візан-
тійський і турецький. Його книжка — це передусім реакція
мистця (або, краще сказати, маляра-кольориста) на його
оточення. Гармонії архітектурних луків, переливи і кон-
трасти барв — для нього факти такі самі важливі, як і
історія. Він описує не на те, щоб розповісти (бо на це є
довідники), а щоб передати настрій, що його викликає
якийсь монумент, краєвид чи люди. Десятками разів він
повертається до Св. Софії, будови тієї, що її один з сучас-
ників, Прокопій, стоячи під великою куполою, назвав «по-
дивугідною і лячною»; він, Грищенко, описує всі красоти
того храму, враження, яке викликає огром його нутра в
його очах і душі, — але, стоячи під тією самою куполою,
він не вважає навіть потрібним згадати, що в 558 р. вона
завалилася, і що щойно друга, відбудована, тримається сто-
літтями й досі. Для нього це — другорядний деталь, він не
історик, а маляр.

Проте Царгород для нього це не тільки Візантія, мину-
ле. Він бачить і описує сучасний йому Царгород з його ме-
четами і базарами, фортецями і кладовищами, мостами, те-
атрами, каварнями, домами нічлігу, ательє мистців, шти-
талями, усім тим, куди він попадав у своїй мандрівці. І тут
треба пригадати, що Грищенко, хоч прибув до тодішньої
турецької столиці як утікач в одному дощовику, інтелек-
туально мав зі собою чималий багаж: попередні мистець-
кі подорожі до Парижу й Італії, кілька видрукованих книг
— про стару ікону, про зв'язки її з Заходом, був теорети-
ком і, як мистець, теж і практиком модерного малярства з
уже виробленим іменем. Завдяки цьому він спостерігає Цар-
город не як випадковий подорожник, а з вникливістю ми-
стця і мистецтвознавця, для якого всі речі мають своє зна-
чення і який має і сам що сказати. Але він не тільки ми-
стець. Немає сумніву в тому, що ці його спогади, як і пі-
зніший його твір, «Україна моїх блакитних днів», твори лі-

тературного типу. В наших умовах склалося так, що обидва твори появилися вперед французькою мовою, але наш мистець уважав своїм обов'язком перед майбутнім не жалувати ні часу, ні коштів і опрацювати оба твори і в українській редакції. Він, що фактично жив в Україні тільки в молодих роках, а пізніше перебував у Росії і ось уже більш як 40 років на Заході, зберіг свою українську мову так досконалим, що йому міг би позадрити не один професійний письменник.

Щодо першого видання цієї книжки французькою мовою, то воно появилося в Парижі в 1930 р. в розкішному альбомі з 40 кольоровими акварелями мистця — саме тими, працю над якими він описує в цих споминах. Усі акварелі й інші малюнки Грищенка з того періоду давно порозходилися по музеях і приватних збірках, чимало їх є і в збірках українських. Вони — важливі твори не тільки українського, а загально-європейського малярства спочатку 20 рр. Ця книжка цікава багатьма своїми висловленнями мистця про нове малярство, що протиставлене бездушному академізмові. Тому теж ця книжка є важливим документом для характеристики творчості найвизначнішого нашого кольориста.

Автор цих рядків пізнав уперше Грищенка в Парижі на виставі, власне, його царгородських акварель у Галерії Дрюе у 1930 р. Думаємо, що та зустріч має своє місце в історії українського мистецтва, бо від того часу Грищенко увійшов як нова величина в наше мистецтво, тісно співпрацюючи з усіма творчими мистецькими рухами і в Західній Україні, і на еміграції, аж до сьогодні. Тому теж маємо особливу приємність написати кілька слів про цю книжку і про місто, блукаючи по якому в одній з наших мандрівок на Схід, ми шукали не тільки слідів минулого, але й слідів його, Грищенка.

Нью-Йорк, у січні 1961.

Святослав Гординський

В маленьких і великих мішках, у величезних паках строкаті продукти.

Пахне Індією, Єгиптом, Арабією, Азією... Перець, цинамон, ладан, деревна смола всіх гатунків, ревінь, імбир, коріння таємничі й знані, фарби в порошку, мускат, сандалове дерево, сірка кермезитова, амбра, арабська гума і різні клеї в «сльозах», мастика, желатина, фарба для нігтів і волосся, ароматичні мазі для брів, гашиш, опій, спеціальні фарби для вовни.

На високих прилавках все це розкладено з мальовничим смаком. Руно, що переливається через край.

Ні шуму, ані руху. Продавці «задурманені» бакалійною атмосферою солодкості отрути, тримаються тихо, сидячи.

Крамниці не схожі на крамниці. Ні дверей, ні замків. Як це все зберігається і впорядковується, один Аллах знає!

На другому кінці вулиці треба втиснути голову через залізні ґрати, і знову: світло, оглушливий шум, гамір, нагтовп пориває вас у свій струм і несе.

У присмерку піднімався горбом Сулейманії. Який контраст із старою частиною Стамбулу! Сходив через порожні, опустілі дільниці. Можна б сказати, що ангел смерти пройшов тудою. Вікна і двері герметично зачинені. Щілинами проникає слабе світло свічки.

Двері на секунду відчиняються, якась — *ханум* — простягає бідному милостиню. Двері наново зачиняються і все стає понуре. Одинокий жебрак шепоче: «Аллах, Аллах...»

Западає ніч. Останній заклик *мuedзина* ледве чутний. Він говорить речитативами, наче чайка, згори мінарету слабко освітленої мечеті.

Повернувся до Харбіє старим мостом. Тут з'являються чудові думки. Але тільки перейти на другу сторону, і притьмом зачаровання, східня Шехерезада щезає. Ставлячи ногу на першу вулицю Пери, можна відчутти себе раптом в Європі. І ця Європа, низькорядна, робить усе жахливим і сумним.

13. березня. Чекаю відпливу на острови. Порт кишить життям. Щось переривчасто дихає, булькає, свистить і, раптом, вибухає придушливим гуркотом. На воді кожної

хвилини панорама утворює нові комбінації. Маса трасокеанічної англійської «Індіянолі» тяжко повертається. В одній хвилині її могутній корпус заступає весь обрій. Клуби диму то закривають точку Сераю Бурну з палацами султанів, то відкривають синю прикрасу Скутарі.

Між шаландами й пароплавами чимало каяків, наче хмара риб з червоними перами. Вони плывуть близько, прудкі, за великими помахами весел. Глухий гомін, подібний до регулярного літнього дощу, який падає на ліс, доходить до мосту. Геть здовж паровики-чіркети причалюють до пристаней, де стоять уже орієнтальні крамниці. Люди метушаться, як у муравлищі.

15. березня. Живу на острові. Їм, працюю і відпочиваю після їзди до Царгороду. Вчора був у турецьких купальнях. Добре помився. Увечері зробив прогулянку в ліс.

Після обіду було свіжо, але тепер мені холодно. Над Царгородом і Хальками нависають сині й важкі хмари. Від півночі віє крижаний вітер. Під час, коли я рисував, у долині проходили турецькі робітники. Вони обернулися, сміючись, і сказали акцентуючи слова:

— Рус яхчі, тюрк яхчі. — (Рус добрий, турок добрий).

Це дуже симпатичний народ. Між ними почуваю себе гарно, тоді коли в огидній Пері страждаю від несправедливості життя. Турки, похилені і зігнуті удвоє, пруть жакливі тягарі: шафи, килими, пачки, залізні стовбури. Інші йдуть за ними, чисто зодягнені, спритні, моторні. Народ з повільною думкою працює, тоді коли інші, лукавіші, влаштовують справи...

Нарешті одержав паспорт для чужини. Консул спитав мене:

— Куди ви бажаєте їхати?

— Напишіть: в Єгипет, — відповів я йому.

Можливо, що звідти я справді матиму щастя поїхати до Атен і до краю обелісків.

Скоро вже вісім днів, як я замешкую білу кімнату, зовсім чисту, на нижчому поверсі «Фреско». Вона вогка, і цього ранку було навіть холодно. Але, взаміну, маю самоту і

спокій — такі потрібні маляреві. На острові починають цвісти дикі вишні, а в нас це ще навіть не весна . . .

Надвечір блукав над берегом моря. Вода сірої зелені, без берегів і гладка, немов озеро, починає наїжуватися, набирає при березі блідо-рожево-лілового кольору і піниться на червоному піску.

Далеко сині смуги азійських берегів і трикутні верхи гір. Хмари розпливаються в синявому, ніжному кольорі неба.

На цілому сірому просторі, без меж неба і моря, виразно вирисовуються силуетки самотніх *фелюк*, які либонь прийшли з Азії. Підняті вітрила й щогли колишуться ритмічним рухом. На боці *фелюк* пояс смуги темносиньої, ясної охри, темnobрунатої і чорної барв, таких характеристичних для Сходу. Як часто ми бачимо їх як цінний складник на картинах Делякруа і на наших старих іконах.

17. березня. Учорашній день позначився помітною подією. Як звичайно, підготовлювався поїхати до Царгороду. Сів на другий корабель. Було соняшно. З моря підносилася пара, то зелена, то темносиня. Здалеку напиналися вітрила турецьких *фелюк*. На азійському березі з переїздного поїзду маяв стружками дим.

Корабель швидко посувався, причалював і відчалював у Хальках, Антігоні й Порті. Вже було виразно бачити *Айя-Софію*, вежу Галати.

На кораблі пасажери зібралися на мості. Нервуючись, споглядають, дискутують. Загрозливі військові кораблі альянтів заблюкували в'їзд до Царгороду.

Несподівана французька команда:

— Капітане, відступи назад, Гайдар Паша!

На палубі велике піднесення. Велетенські гирла гармат одного з панцерників спрямовані на Скутарі.

Ми причалюємо в Гайдар Паша на азійському боці. Капітан виходить на місток і вияснює по-турецьки:

— В'їзд до Царгороду сьогодні заборонений. Стамбул zagrożений бомбардуванням. Мусимо повернутися на острови.

Пароплав завертає. Гирло гармати з'являється перед нами, і той самий французький офіцер кричить і погрожує. Йому вияснюють, що корабель пливе до островів. Греки підносять галас, і кричать «браво».

Видається, що це вчора був останній день для затвердження умов миру. Турки не хочуть підписати, і були вже зустрічі між їхніми частинами та арміями Антанті.

Багато англійців убито в Галаті. Була проголошена священна війна. Такі поголоски. Ніхто не знає насправді, як стоять справи. Що певне, то це те, що нам не дозволили в'їхати до Царгороду (а я мав таку охоту працювати) і що біля мосту Галати в порті, видно було темні маси воєнних кораблів.

Якийсь англійський офіцер оповідав, що перед містом вишикували тридцять п'ять панцерників. Що воно робиться? Нічого не знаю.

Наближаємось до першого острова. Туман закрив обрій густою заслоною. За два метри нічого не можна побачити. Вода, повітря, все було сіре, насичене дивним блиском. Важко було причалити до Проті. Фантасмагорія.

Коли придивляться пильно, можна було відрізнити дуже високо, як у приимерку, хвилясту лінію гір. Ми стояли годинами між Антігоною і Хальками. Сирени розпачливо верещали, свиставка завивала без стриму. Корабель тупцював на місці, не кидаючи якору.

Увечорі я був тут, щоб зробити студію острава з другої сторони. Японська мімоза квітла. Повернувся приимерком через ліс. Внизу світилося нічними вогнями село. Здалека зарисувались туманні зариси Хальки й Антігони при західному сонці. На темному тлі лісу піднімалося маленьке дерево, все біле від квітів.

Я закінчив мою студію. Форми пом'якшувалися, загорталися в темну синь ночі. Моя душа радісно співала. Почував себе тихим, спокійним...

18. березня. Чудова днина. Від ранку блукав на березі або лежав, простягнувшись, щоб погрітися до сонця. Багато рисовав, іншим робом, ніж звичайно. Дивно! Воно дає див-

ний рисунок японського жанру. Я зовсім не думав про це. Мабуть навчила природа, яка мене оточує.

Погода незвичайна. Цілий день море неначе дзеркало, сиросинє, небо непорушне. Пахне водоростями. Здалека долітає неясний шум від фелюк і голоси з вікон монастиря (на горі) і гамір моторового човна.

Я роззувся і довго з радістю чалапав по воді. Зовсім пізно, ввечорі, знов рисував.

«Японізовані» верхи азійських гір заливають цілий обрій кобальтом ночі. Гладке небо починає зморщуватися. Можна спостерегти, як зненацька звільнений вітер підносить хвилі.

Приїхав С... У Царгороді вже все спокійно, і подорожі відбуваються акуратно.

19. березня. День набагато кращий за вчорашній. Прогулююся високим крутим берегом у південній частині острова. Роблю прогулянку пішки. Все огорнене синім густим туманом, що іскриться на сонці.

Теплуvато й лагідно. Море зовсім спокійне. Не побачити, де воно зливається з небом. Повітря гаряче, насичене пахощами. Від вдихування його не можна втомитися. Час до часу з півночі доходить слабкий легіт.

Ближче берега барви насиченіші. Вони подібні до барв на кубі якоїсь візантійської мозаїки. У глибокому морі полощеться рід морської видри або товстої риби. Каміння міниться. В сіро-зелених кущах щебече синичка, вилігуються цокотухи-сороки. Величезні чайки б'ють крилами, скиглять і пролітають над моєю головою.

Земля зорана, червона, як вогонь, щедро видихає випари... Пасма блідих гір Анатолії, здається, хвилинами зникають. Там же, за затокою, турецьке місто Ізмір, стара візантійська Нікодемія, римська Бітинія, легендарний Астакос, — найстарша колонія греків з Мегари.

Нашарування людської культури подібне до нашарування землі. Скільки подій, імен, щастя, стихійних лих і загибелів! І які парадокси судьби, що зустріла Константина Великого — основоположника блискучого міста — однаково, як і Мохаммеда Завойовника, який завдав йому смертельного

удару. Один і другий, спочивають недалеко Нікодемії-Ізміру.

22. березня. Від ранку мерехтить у моїй кімнаті сонце. Його проміння падало просто на моє обличчя і збудило мене. Жваво їм сніданок, беру свої картони і їду до Стамбуду. Ніколи не було в моїй душі стільки спокою, як сьогодні.

Прибув до Ескі-Кепру новою дорогою: туди, де турецькі вулички збігаються до нудних європейських дільниць Пери, в які вони вливаються.

Біля Адміралії (вона виходить на Золотий Ріг) я відкрив старий водограй, зовсім подібний до індуської *пагоди*. Його збудував Ахмед III. Маленький, у формі цибулі купол, з глибоких вигинів склепінь. Між колонами мотиви з чудово тонкого заліза. Фаянсові панелі, масивний басейн у камені, куди спадає струм води.

Якось туркеня поверталася від водограю з глечиком на голові. Зробив рисунок олівцем.

З старого мосту відкривається чудова панорама. Це осередок краси Царгороду.

Золотий Ріг міняє весь час луску. Вона блищить, мов золото, набирає мінливої барви *ізмрудів*, стає сірою або змінюється в яспис.

Слова й кольори видаються занадто тьм'яні, щоб це передати... Сиджу на тих самих стовбурах: Оточують мене багно, щілини, ями. Внизу, бачу, пливуть кораблі, фелюки, хвилюються, живуть. Рідкі перехожі пересуваються, немов синяві тіні. Народжені тут еднаються в симфонію на цьому широкому просторі і відповідають одне одному відгомонам тисячі голосів з віддалених закутків велетенського міста міст, найфантастичнішого між містами!

Знову бачив Святу Софію і ще раз був зачарований. Навколо, де тільки поставити ногу, б'є сяйво й слава цього геніяльного твору. Мармур, граніт, порфір — яка шляхетність і які кольори! Як вони пом'ягшують велетенські мури!

Від *Айя-Софії*, переходивши попри водограй Ахмеда III (в тому самому стилі, що в Галаті), через високі готичні двері, пробиті у візантійському мурі, я вийшов на затишну пло-

щу яничарів. Церква Святої Ірини, сучасна Святій Софії, заливає цілу площу рожевим кольором.

Посередині площі, недалеко від руїн Конаку, старий *платан* яничарів притулювся до гранітної колони. З неї залишилась тільки половина, але й вона неймовірного розміру.

В глибині можна побачити двері, вежі у формі шатер і мури Сераю... Колись це було найбільш святе й найбільш оживлене місце Стамбулу. Тепер дві сторожі, які березуть вхід, дають тільки слабке уявлення про блискучу епоху давніх султанів.

В день *селямліку падишахи* у позолоченій кареті, запряженій білими кіньми, переїздив площею, щоб дістатися з Святої Софії до свого палацу. На чолі *кортежу* гарцювали найбільш високопоставлені яничари. Члени почету, озброєні, у величезних тюрбанах. Зодягнені в каптани засліплюючих кольорів. Йшли парами. Народ кричав захоплено:

— *Падишах хім чок якшам!*... — Це так венеціянець Доменіко Франческо (1565) змалював тріумфальний в'їзд Солімана Великопишного.

Часи змінилися. З площі вийшла колона французьких негрів. «Малпи», сильні, добре збудовані, трималися гордо. Вони поклали зброю, скинули блюзи зелено-рудого кольору, червоні *фески* та почали робити гімнастику під команду своїх командирів.

Ця картина, порівняна до образу з старого *сераю*, напевно не підходить під смак турків, які спостерігали гарну ходу завойовників...

25. березня. Погода жахлива. Збираюся до Стамбулу. Несподівано небо прояснюється. На старому мості все цікаво. Сині кольори безконечного міста, чорне намисто кораблів, рожеві стіни на побережжі — що сказав би Делякруа!

День не прийшов без випадку. Рисував туркеню в *чарчафі* блідо-рожево-лілілового кольору з жовтими яблуками. Слідкував за нею, так довго, аж поки вона сіла в білий каяк, який викрав її, наче білу примару, з Стамбулу. Пізніше — якогось азійця в синіх коротких шараварах, з чорною камізькою анатольців (плечі, малинового кольору, виткані в

арабески) на голові біла фригійська шапочка, перев'язана фіялковою хусткою. Біг, немов божевільний, слідом за ним, пробиваючи собі в натовпі прохід. Десять разів він зникав немов провалюювався крізь землю, але мені весь час щастило його ловити в тісному лабіринті вуличок. Під ногами болото, калюжі води й бруду. Буйволи колять боки рогами. Рисую на бігу. На щастя, міг закінчити в тій хвилині, коли мій азіятик затримався на мить подивляючи Золотий Ріг.

Юрба мені сильно перешкоджає. Люди тиснуться круг мене, підглядають, придивляються. Якщо я заховаюсь на якусь височінь, вони приносять скрині, стільці, прикочують бочівки і пхаються великим носом у картон. Переважно греки.

В одному місці я сказав:

— Щоб подивитися, треба платити. — Обернув мій рисунок до стіни. Це допомогло. Багато швидко відійшли обмацуючи кишені...

Однак один з них живо обертається, витягає п'ять піястрів рішучим рухом.

— *Айда*, — йди, — кажу йому, розсерджений.

Він втискає мені свої гроші в руку. Я беру, обертаю картон. Збентежений сміх... Цікава юрба штовхається довкруги. Якийсь поліцай продирається крізь неї — ледве міг утекти живий...

На Золотому Розі вслизнувся на *шаланду*. Два молоді носії, вивантажувачі, полізли за мною, оточили мене. Я підскочив і закричав так сильно, що вони повтікали, мов щурі. Один з них скочив у воду. У тій хвилині відв'язали якірні ланцюги, і *шаланда* захиталася. На березі хтось сміється і скандалить. З пливучої *шаланди* я перескочив в іншу.

1. *квітня*. Після кількох днів дощу знов випогодилось. Коли немає хати і живеш на вулиці, яка часто заступає робітню і часто служить за місце відпочинку, — то радієш, коли бачиш сонце і гарну погоду.

На Ені-Кепру незвичайна метушня. Можна б сказати, що на кожному кінці мосту закріплюють вузол. Перед буд-

ками міняйлів турки, зодягнені в довгі блузи, стоять, стиснені в ряд і кладуть пів піястра — як мито за переїзд через міст. Нічого не беруть з росіян, тільки вдають, наставляючи руки.

Можна бачити кумедні сцени. Хтось протиснувся почерез вузол. Інший сховався у трамвай, щоб пройти без *талоника*. Його ловлять. Здоганяють третього з погрозами. Тисячоголосий галас. Хвилинами все зміщується. Пекельний гамір, потім усе стихає, а тоді розпочинається ще з більшою силою.

2. *квітня*. Часто спочиваю в подвір'ї Баязидії. За кожним разом подивляю її колони із порфіру або зеленого крапчастого мармуру. Вони походять з якоїсь старої візантійської церкви, але ніхто не знає, з якої поганської святині їх сюди привезли.

При вході через портик величезна півкругла порфірова таблиця знищена. Вона полірована й вмурована між плити. Все тут нагадує минуле, великі події. Тут, де стоїть Баязидіє, в часі Візантії розміщувався форум Торуса і Капітолій, де тепер Міністерство війни і вежа Сераскієрата.

Площа Капітолія з форумом Торуса була найбільш центральною і найширшою площею старої столиці, де підносилися спіралею порфірова колона з статуєю Теодосія I. Вона ще й сьогодні — найважливіший центр Стамбулу. Почерез форум проходить тріумфальна вулиця Мессі (центральна частина), одна з найбільш оживлених артерій міста.

Артерії візантійського міста (як його топографія мало змінилася!) залишилися головними артеріями оттоманської столиці. Сюдою біжать трамваї, гудуть *арабаджі*. Тут перебувають найкращі мечеті, найкращі кіоски в чудових садах, мавзолеї з золотими написами і лякованим мальовилом, кладовища за високими дротяними ґратами з блискучими нервюрами. Це найбільш оживлена дільниця Стамбулу з юрбою елегантних османів.

Сюдою проходять, мов зграї птахів, панночки й пані в модерних *чарчафак*, або вдягнені в особливі жіночі накидки, такі різні, коли йдеться про їхній характер. Одні в одному

кольорі, кокетні, граційні, з короткою пелериною, з якої вистають рукави корсажу в чудних плямах. Інші рясні й довгі, часом аж до землі, з дивними мотивами (як на строях жінок бояр у XVII сторіччі) і з довгими стрічками, що тягнуться по землі. Старшини в високих хутряних шапках, поважні (тепер сумні) *баші*, в капотах німецьких генералів. *Імами, муедзини* і суворі, замкнені дєрвіші з запалими і вогкими очима.

Усі йдуть без поспіху хідниками, як і серединою вулиці, де хлопчиська, чистіі чобіт, затримують перехожих тертям щіток. *Хальведжі* стоять перед солодощами, горіхами. Іграшки розкладено на килимах. Часом крізь натовп протиснеться якийсь продавець газет, покрикуючи «*Акшам*», або якийсь носій з повним кошем розпихає прохожих.

Між рядами крамниць часом можна знайти лазні з рожевими куполами. *Тютюнджі* — продавці тютюну, з дзвоником, який дзвонить без перерви, цілий день, як накручений стінний годинник. Цукерні і каварні, повернені до вулиці заскленими аркадами.

Крізь закриті двері можна бачити кумедні сцени. На килимах, під жовтожарими, синіми й рожевими аркадами, сидять строкатою громадою споживачі, часто роззуті, і їх схрещені ноги дають можливість бачити кольорові панчохи. Оперті на килими, що вкривають стіни, вони замріяно смакують люльки або, похилені над чашками кави, читають газети, потайки обмінюються думками про Кемаль-Пашу, наслідуються з французів та англійців.

У кутку горить безпереривно кахлева піч, на прилавку, біля купи маленьких кольорових, вузької форми чарок, можна бачити великий самовар з червоної міді. На столах ліхтарики.

На стінах сині, народні картини. Славнозвісні каварні небагато змінились від часів Візантії. Вони зберегли античний характер: у пропорціях, барвах, відношенні між дверима й людьми. Як часто можна зустрінути цю архітектуру на наших іконах!

За Баязідією, перед широким краєвидом Мармари затримався довго на хвилястому терені. Милувався картиною, яку ми — українці — так добре розуміємо. Малі турченята пускають літаючих паперових зміїв. Велетенські строкаті з ріжками кольору полуниць або зеленого, огнистожовтого, синього, рожевого кольорів. Довгі хвости креслили зигзаги і майоріли в синьому романтичному просторі. Скільки захоплення й радости, скільки змагань у цьому дитячому весняному спорті.

А втім це не спорт, призначений виключно для дітей. Я бачу поважного ефенді, який шалено забавляється, розвиваючи з клубка на патику безконечну бавовняну нитку.

Повернувся до Харбіє виснажений від втоми. Запалювалися вже світла міст: Стамбулу, Пери, Галати, Скутарі. Біля Золотого Рогу й Босфору вода синьо-чорна. Якесь *черкето*, блискаючи світлом, кружляє біля мостів і зникає в напрямі островів. Чути тужливу пісню, яку немов колише вітер. Обриси човна ледве помітні. Може, це пісня якогось *каїджі*, що походить з гарячого Курдистану.

3. *квітня*. Зайшов до Святої Софії, як пройшло вже полудне. Ніколи не зумію передати всіх моїх вражень. Відправа тільки почалася. Жалісна молитва *іманів*, здавалось, виходила з кавказької флейти — зурни. Тисячі вірних сидять навпочіпки довгими чорними рядами. Як вони чудесно доповнюють силу велетенської базиліки!

Антична Свята Софія, здається сконструювана навскоси. *Міхраб* — престіл — чим більше на південь, орієнтований в сторону Мекки. Паралельні ряди людей, що моляться, і між ними пласкі скриньки (в які складають черевики), звернені під непрямым кутом, проти стін.

Раптом вірні піднімаються, як один чоловік. Разючо сині камізелі чудово гармонізують із сірим мармуром. Дикі заклики *мuedзина*, немов прискішені рвучкою течією, падають і розпорошуються в дзвінкому й рівномірному повторюванні.

Ціла церква гримить, її жалісні зідхання відбиваються на хорах. А тоді, ніби *стаккато* — глибока тиша. Ні руху,

ні звуку, ні гамору. Всі в екстазі, прикуті до місць. Чути хвилювання повітря...

Велетенське проміння сонця вливається вікном великої куполи і зковзується по величезних дивовижних дисках золотих застібок, завішених дуже високо на центральних колонах. Охрова зелень нутра і золото заплутаних арабських літер — у дисонансі в цілій базиліці.

І наново пристрасні звуки глибокого голосу співака, який бере фістулою. Вони наповнюють базиліку монотонним читанням.

Містичні промені сонця зникають. Світло знижується. Вся блискуча маса стає сірою. Канделябри чорніють, кути наповнюються розкішними синіми тіннями. Носовий голос *імама* затримується на одній і тій же ноті, бурмотячи тихо: «*Ган, ган, ган*»... Чути глухе повторювання. Ряди тисяч людей падають навколішки. І це роблять багато разів поспіль, під несамовиті заклики *мудзинів*, які з хорів відповідають *імамам*.

Святиня, мов жива істота, має своє життя. В присутності людей або без них, у тиші чи в тоні молитов. Сьогодні я побачив Святу Софію особливу величну, пишну, як ніколи! Можна розуміти послів Володимира Київського, які під час Богослужби, скрикнули: «Ми не знаємо де ми, в небі чи на землі!»

Відправа закінчена. Ряди вірних роздрібнюються, і юрба виливається з мечеті. Тут і там залишаються мальовничі громадки людей. Якийсь старий проповідник притягнув низький стіл майже на середину святині. Він засідає по-турецьки, розщібає свій одяг з верблужого волосіння, кладе широкі руки, обернені долонями, споглядає тих, які наближаються. Зараз же біля нього, великого й поважного, маленька наївна дівчинка з круглим і матовим личком, малий хлопчик і ще один, смуглявий, з похмурим та інтелігентним поглядом, у точно циліндричній *фесці*. Вони сидять одне біля одного, з руками на колінах, і кидають допитливі погляди на добре, кольору міді, обличчя *кетиба*.

Коло поширюється. Туркені в довгих білих накидках і чорних серпанках опущених на обличчя, старці, підлітки. За ними стають кремезні *еффенді* з чекменами — на плечах, відкритими на спосіб наших запорожських козаків. Руки засунуті в червоні пояси. Під білим сариком, насуненим дуже низько, очі проповідника кидають блиски надхнення. Лагідно, низьким голосом, починає він розповідати про пророка Мохаммеда. Це, здається, те, що я міг зрозуміти.

Неможливо передати все мистецтво розповідача, експресивні рухи, хвилювання, міміку очей. Я слухав як і всі вірні, і не міг відірвати очей від його постаті і цієї евангелійної, східньої картини. То він підносить руки і зненацька розкриває здивовані очі. То він їх приплющує, схиляє голову, спирає білу бороду на могутні груди і стає мовчазним.

Випростується, хвилюється, надхненим рухом вказує на небо, шукає очима когось у натовпі, підносить, спрямовує палець у сторону землі. То знову він вмовкає на хвилину і починає тихо наспівувати.

Є там гори, птахи, пустиня, розмова з Аллахом, Пророком. Увесь Схід і чар евангельських картин славного Дуечо. Недарма існує легенда, за якою він навчався в Царгороді, що був, щоправда, під ту пору візантійський.

Голос «*кетиба*» милий, має сильні переливи, часами з ніжними модуляціями. Часто він звучить захоплюючими каскадами зливи.

Проповідник говорить, тоді, коли якийсь сліпий жебрак прикуцнувши на високій подушці, біля дверей, вимовляє слова монотонної молитви. Його тужливе нарікання, безконечне й сумне, тягнеться, мов шовковиста нитка . . .

Весь цей гамір, і звуки, костюми й стіни, гра кольорових мозаїк і мармуру — що за картина Сходу, завжди живої Візантії! Сьогоднішня відправа проста і з насолодою розтягнена, як дух самого ісламу, без жадного натяку на людські обличчя, без таємничості й містичності, ніяк не подібна на візантійську літургію, а однак — святиня зали-

шається величавою, як живою і таємничою, як твір, базилікою.

Проповідь закінчена. Дуже високо, зовсім над банею чути три дзвінки удари грому. Їх грюкотіння гремить і віддалюється. Кути все більш і більш темніють. Барви веселки, які світилися тількищо на — *мітрабі*, — скоро померкли. В подвір'ї злива теплого й щедрого дощу.

З'являється блискуче сонце, як улітку. Ахмедія зарисовується зовсім чорна на тлі темних, синіх і лискучих хмар, які втікають від сторони Азії. Це означає, що літо близько і моїм нещастям кінець...

6. квітня. Знову на острові. Було кілька винятково запашних днів. Розцвів пахучий горошок, а також мімоза та абрикосові дерева. Сірі й дощові дні також приємні: море млосно-ліниве, здається колисане сном. Завтра їду в Царгород.

СВЯЩЕННИЙ ПАЛАЦ

7. квітня. Приїхав дуже рано і пішов просто на шлощу Ат-Мейдан, де Ахмедія, ніби ліс, зноситься шістьма мінаретами. *Муедзин* витягає свої пантофлі (вони в мого дідуна не були такі великі). Ступаю безшумно по м'яких килимах. Відчуваю, ніби понесла мене синь безмежного повітря.

Білі сфери бань розтягаються дуже високо, їх підтримують велетенські стовпи й могутні стіни. Мерехтять чудові сині, білі, зелені кераміки. Злива світла вливається численними вікнами. Грандіозний палац виблискує радістю й розкішшю. З бані спускається тонко викутий, нечуваних розмірів канделябр. По стінах чорні написи сагібів.

Двоє французьких старшин, у синіх уніформах, тягнуть смішно за собою свої пантофлі. Зачаровані, вони не забувають оглянути небесну арку. Мальовничі цигани оживлюють галерії й подвір'я. Могутні дерева колишуть свою весняну зелень.

Переходжу перед мавзолеєм Ахмеда здовж дротяних ґрат і виходжу по другій стороні площі. Відчувається аж

по наші дні, що тут був один з центрів античної столиці. Тут простягався перший регіон — найблискупіша ділянка міста, яка була в сильному контрасті з брудними його периферіями.

Тут у Святій Софії, Августеоні Священному Палаці й Гіподромі гуртувалося життя релігійне й духове, політичне, розваг і кохання, життя мистецьке та інтелектуальне, — все те, що володіло не тільки Царгородом, але й цілою імперією. Ціла імператорська Візантія пройшла тут у своєму блискі, з драматичним характером свого життя, своїх трагічних подій, своїх втрат і володінь. Тут народжувалися геніяльні по-статі, які наказували цілому світові своїм талантом, піднесенням та творенням.

У порівнянні з Святою Софією, Августеон утворював квадрат (вони були розділені дротяною решіткою і каплицею для хрещення, перетвореною тепер на мавзолей султанів). Між стовпами критого портику були розміщені грецькі статуї.

Посередині стояла величезна колона з статуєю імператора. Тут прогулювалися студенти, патриції, пророки й шарлятани міста. Перед крамницями відбувалися безконечні дискусії, про несамоцитість яких знала одна тільки Візантія.

Гіподром можна було розпізнати тільки по трьох пам'ятниках і видовженій формі площі. Посередині стояла колона змії, в яких вичувалося глибоку старовину. Її мав привезти у Третій Рим Константин Великий, разом з іншими пам'ятниками.

Цирк у Царгороді займав велику площу і міг вмістити сто тисяч глядачів. У східній частині, зверненій в сторону Святої Софії, була імператорська льюжа, — мініатюрний палац на 24 колонах, — сполучена з церквою св. Стефана, звідки захована імператриця в супроводі патриціїв була присутня при видовищі. Мармурові лавки арен закінчувалися терасою прикрашеною статуями, звідки простягався широкий вид на Пропонтиду та острови Князів. Прикривав гіподром, що завжди київ від мальовничої юрби, величезний велюм.

Цього ранку світить квітнєве сонце. На площі тиша, і квітники з розквітлими квітами — ніби в Парижі.

Важко уявити собі парадний день на гіподромі, куди збігалась уся голосна столиця, де зав'язувалося стільки «романів». Сама Теодора, дочка наглядача ведмедів, полонила цесаря Юстиніяна своєю красою, розумом, своєю проникливістю, і спромоглася тримати в руках так його, як і величезну імперію протягом чверть сторіччя.

Імператорський палац був сполучений прямо з святинєю. З Августеону відкривалися масивні залізні двері до вестибюлю широкого палацу, що своєю асиметрією нагадував якесь східне місто.

Це дивне місто, замкнене в своєрідній етикеті, мало десять тисяч душ населення. Ченці, священники, сторожа в екзотичних убраннях, слуги, дверники та євнухи королівських кімнат і неприступних закамарків, секретарі, що забезпечували зв'язок з різними внутрішніми й зовнішніми департаментами, челядь найскладнішого манежу й кухні, льокаї приймальних кімнат, організатори блискучих процесій, музики, актори й малярі, прилучені до двору, і співаки чисельного хору.

Відвідини палацу були священною мрією кожного, хто приходив з півночі, сходу чи заходу. Про нього розказували легенди. Він був символом багатства й могутности візантійської імперії, зразком звичаїв і гарних манер. Відвідувачі, чужинецькі купці, прохачі, приклонники-ентузіясти — вносили ще більше життя, кольорів, строкатости, гамору, екзотичної фантазії.

Пустельники з єгипетської Тебаїди показували крізь свої лахи порфіру королівського одягу і, здавалось, приходили з другого кінця світу. Руські варяги, зодягнені в сорочки з білого полотна, озброєні і вусаті гуни, червоношкірі півголі африканці, суворі готи, захищені своїми панцерями, стрункі араби — кожен приносив із своєї країни подарунки, по-являвши власний кольорит.

З палацу не залишилось ні сліду. На величезному терені, який він посідав колись, тепер стоїть ціла діляниця дерев'я-

них дімків, мечеть Ахмедіє, подвір'я і жовтий будинок міністерства юстиції.

А однак, Лябарт відтворив до найменших подробиць візантійський кремль: усі його частини, назви помешкань і церемоній, які відбувалися в них.

Вестибюль звався «халькі». Тут стояв відділ сторожі, перебував трибунал, зала прийнять, парадна їдальня, велика консисторія. Вестибюль, який перебудував Юстиніян, дивував чужинців пишнотою вжитого матеріалу, блиском та винахідливістю своєї архітектури. Різнокольоровий мармур, золочені мозаїки. Долівка, вистелена плитами з порфіру, яшми, синьої серпантини, оніксу, перлямутру, — і все це вкрите кольоровими килимами. На стінах мозаїкові картини, (що, може, були взором для фресок на сходах нашої Святої Софії в Києві). Поміж образами Спасителя і Пречистої Диви — портрети Теодори та Юстиніяна в двірському одягу.

В консисторії — кімната, чудово прикрашена вартісними металами, шовковими тканинами ніжних кольорів. У глибині трое східців з порфіру провадять до престолу імператора, вміщеного між двома Побідами з опущеними крильми й лавровими вінками на головах. Весь трон виконаний у золоті й коштовному камінні, підвищений золотою банею, що покоїлася на чотирьох колонах.

Досить пригадати якусь вазу, що походила з візантійського музею, вилочену дорогим камінням і шляхетними металами, щоб уявити стиль і красу цього трону.

У дні прийнять імператор приходив брати в них участь так, щоб його не бачили. Потім, ніби чудом, підносилася за слона, грав орган, йому вторував хор сильних голосів. Амбасадори, опановані священним страхом, падали на землю, простягалися тоді, коли імператор підносився вже вгору (за допомогою спеціального механізму). В такій атмосфері чуда послі подивляли «божеську» постать імператора, який з'являвся на трибунах, переодягнений в інший костюм.

Із смаком і винятковим тактом Візантія вміла насичувати щоденне життя фантазією та божеською містерією. За

наших днів ми можемо вичути містичний стиль у літургії, в раптовому опущенні заслони, у святковій появі і в процесі священників, в блисківі строїв, грі кольорів, ритмі й прочитуванні збірними голосами літаній.

Тут Візантія відживала під дивною формою чудових ікон, таких незрозумілих для середньовічної, практичної і позбавленої всякої радості Європи, чужої для чудес і мистецтва в кожній стадії життя, більше ще, ніж доба, в якій живемо ми.

З «хальки» входили до «триклініюму». Тут відбувалися бенкети. Тут імператор гостив чужих володарів, не звичайних гостей. Тут були запасні кімнати цісаря, таємні криївки цісареві з секретними казематами. Дванадцять років перехувала тут Теодора Артемія, царгородського патріярха, переслідуваного Юстиніаном за ересь.

У золотій кімнаті відбувалися великі церемонії: коронації, весілля імператора, особливі прийняття. Вони засліплювали пишнотою. Тронна зала виходила просто на подвір'я, відділене пурпурною заслоною. Тут імператор і імператриця показувалися народові в усій пишноті двірського одягу. Народ падав на землю з захоплення.

На півночі, там де тепер міністерство юстиції, царський палац закінчувався *триклініюмом*, який був сполучений осібним проходом з Святою Софією. Не виходивши з святих місць, імператор з імператрицею могли взаємнитися з зовнішнім світом, бути присутніми при літургіях у Базиліці і переходити до великого цирку на забави.

ЕЮБ

8. квітня. Ополудні вибрався я в-Еюб «*пер педес апостолъорум*». Уже давно мав намір поїхати туди, але чекав на добру погоду. Скільки разів непокоїло мене його гніздо зелені!

Пишу мій щоденник дуже високо, зовсім понад Царгородом. Квітнуть сади. Усе мальовниче село розляглося на пагорбах із сіро-рожевими хатинками, відбиває світло й бар-

ви гарного літнього дня. Пагорби відділені один від одного купами дерев.

Внизу, недалеко від Золотого Рогу — славетна мечеть св. Еюба. Тут починається кладовище, яке підноситься дуже високо. Горб засіяний плитами й колонами, ніби ромашками, оточений темною зеленню старих кипарисів. Їхні сірі стовбурі видаються з криці.

Поміж дерев, у синьому, безмежному просторі видніють околиці Царгороду. Дуже далеко, понад Скутарі, туманіють ніжно-фіялкові азійські гори.

Точка Сераю вся ніби з коронки. Чудовий і блискучий серп Золотого Рогу занурюється глибоко в воду. Він ніби намальований з групою нерухомих кораблів і чорними протинками каяків. Широка картина на могутній сцені.

Поля пахнуть білими розквітлими квітами. Дітвора бігає з піднесеними головами: в повітрі ніби застигли диски літаючих зміїв.

Село чудове, непорушене в особливому чарі, який ми приточуємо Сходові. Понад горбом гине синя хмара, розлітається щедрим дощем. Весняні бруньки наливаються синіми й прозорими кольорами. Село й сади затоплені сонцем, що виглядає зза хмар, видаються ще свіжішими.

Сходжу в долину. Столітній платан простягає широкий намет над просторим подвір'ям. На його верху гніздо непорушного черногуза, який важуче схиляє до землі голову і підносить, чергуючи, то одну, то другу ногу.

Турки кидають вівцям, з довгою білою вовною й рожевими нашийниками, горох.

Виходжу на подвір'я мечеті. Ціла стіна іскриться від фаянсу. На незвичайної білості полі — квіти: блакитні, фіялкові, темносині. Вони переміщуються.

За тією стіною мавзолей Еюб-Анзара, славетного воювика, який поляг під мурами Царгороду, під час, коли візантійську столицю зайняли араби.

Кидаю оком на два зовсім малесенькі віконця. Можна сказати б: казка!

У півтемряві, зеленій, чорній, сірій — килими, з'яви *ходжів*. Пишнота й жалоба. Ревнива рука швидко зачиняє віконце перед зачарованими очима джавра. Феерія зникає . . .

У просторому подвір'ї старі (які кафтани, костюми, що за рухи!) продають на широких тацях малесенькі ампули з чарівними пахощами. Навкруги розноситься запах рожевого олійку. Почитане місце має особливий чар святости, ніби в нас, у віддаленому монастирі.

Жінки, вдягнені в чорні або світлі *чарчафи*, поважні *ефенді*, *ходжі*, вкриті широкими в крату — *джюпе*, наче б ішли з паломниками. Ледь-ледь чути шум: видзвін, співи й крики долітають з базару, що перебуває в сусідній вулиці. Вона тягнеться здовж подвір'я і губиться далеко нанизу, під високими верхами.

Маленький базар, як і вся східня торгівля, дуже цікавий. На великих круглих столах — табля (римські «табуля») іскряться риби. В кошах прасований імбер, єгипетські фіги, різні гатунки халви, білої або мармурової, з горіхами. Мандаринки, сотні ласощів і всякі дрібниці.

Що за юрба! Рисую біля малесенької крамнички, яка подобає радше на якусь діру.

З вікна бурчить хтось по-турецьки ледачим голосом:
— Час забиратися!

На мене назирає юрба. Важко триматися на ногах. Під вікном сидить поважний *ефенді*, він курить свій *наргіле* з червоним шнурком. На долівці синя карафка з срібною шийкою. В ній гріється тютюн з Курдистану. Навпроти купець якихось незрозумілих речей каркає ніби сорока.

11. *квітня*. Сьогодні в Україні Великдень. Ночував сам, бо С . . . поїхав на острови. Добре спав. Випадково найшов записку від С . . . М . . . одного критика з Петербурга. Він не застав мене вчора.

Ніколи ще не проводив я так Великодніх Свят.

Стою на мості. Корабель, що пливе на острови, відчалоє з шумом. Натовп людей з Пери. Прапорці: жовтожарі, вірменські і грецькі з синім хрестом. Божевільна метушня гру-

Воістину сей град више
слова і разума естъ

Андрій Критський.

ВСТУП

Для нас, українців, немає яскравішого слова над слово Царгород.

Воно освячене сторіччями і пов'язане з найвидатнішими подіями нашої історії. Від свого першого культурного пробудження, від свого хрещення, стара Русь обертається обличчям до славної столиці — центру найбагатших ринків.

Один по одному слідуєть завойовники, змінюються культури, народжуються нові політичні й соціальні концепції. Але живучість та особливий чар Царгороду ніколи не в'януть.

У них відзеркалюються цілі епохи. Їхня стародавність і вага губляться у сивині часу. В них зосереджується таємна сила, яка владно притягала найнеймовірніші народи далеких сторіч і недавнього минулого.

Наполеон сказав: «Хто заволодіє Царгородом, той стане паном половини світу».

Це не перебільшення. Перед нашими очима розгорталися великі події і розкрився ввесь глибокий зміст цього афоризму. Хто тільки не домагався славної столиці!

Проте, немає в цілому світі другої країни чи нації, яка перехувала б спогад про Царгород з такою ревністю і яка століттями мріяла б про нього так містично, як Україна. Ні розлогість границь, ні наїзди орд, ні зміни урядів, ні останні криваві лихоліття, ніщо не може відвернути або затемнити погляд, який одного разу звернувся до чудового міста, «цариці-міста, захисника всіх інших міст, усіх церков, осередку знань і мистецтв», як висловився один візантієць.

Можна б цілими томами розповідати про те, як переходила від сторіччя до сторіччя і з покоління в покоління ідея Святої Софії, емблема культури й духовости, як закорінювалася вона в українській свідомості.

На жаль, характер цієї книги не дозволяє мені навести деякі історичні факти, які розкрили б взаємні зв'язки між Царгоро-

бих людей у багатих, переобтяжених костюмах, з тупим виглядом, без сліду людських почувань...

Учора увесь день працював у Стамбулі. Залишився довго і навіть задрімав на руїнах перед акведуком Валенсії. Так він нагадує мені Рим своїми круглими аркадами, зовсім вижолобленими, в два поверхи. Заходило сонце. Проліти могутньої арки обіймали себе коліром шафрану.

Відпочивав на білому мармурі, нагрітому сонцем (мечеть знищена землетрусом). Намалював декілька акварель.

Що діється в Україні? Що сталося з моїми рідними? Де Петро, Гринько? Пригадую наше прощання в Харкові. Ми обіймалися довго, без слів. Кожен відчував, що розстаємося надовго, може назавжди...

Від того дня проминуло вже шість місяців. Немає вісток, цілковите відірвання. Тільки мистецтво мене рятує. Моя судьба, присуджена мені, здається, згори, здійснюється.

12.-13. квітня. Кожного дня бував у Стамбулі. Рисував. Малював акварелі й відпочивав, ніби чернець, у самотності. Сьогодні працював багато в дільницях, які виходять на терен біля акведуку, знищений пожежею.

Тут відчувається шляхетність і чар східнього життя. Ніжність і майже жіноча чарівність. Довго приглядався, як *чуджуки* — дітвора — гралися в бабку на подвір'ї конака, між руїнами.

Нарисував руду козу й старого пастуха. Він дрімав, оперши свою пастушу патерицю на грубе, обсмалене пожежею, дерево.

Потім блукав у венеційській купецькій дільниці. Через прориви вулиць видно часом Золотий Ріг. Там життя — повне гамору й кольорів. Тепер спочиваю на моїх бельках біля старого мосту.

На синіх водах присмерку колишеться велетенський брус золота. В золотому тумані бані, мінарети — далекий Еюб, ніби завішені привиди. На краю побережжя розтягається величезна сіть *канатів*, лив, щогол приборежних кораблів.

15.—25. квітня. Моя остання подорож закінчилася скандалом. С... запевнив мене, що мій квиток туди й назад чинний кілька днів. На надбережній якийсь контролер сказав:

— Ваш білет нечинний. Мусите платити штраф. 25 п'ястрів. Я відмовлявся. Сержант англієць з брутальним і злісним виглядом погрожував мені тюрмою. Я мусів піддатися.

Мені видали білет за 25 п'ястрів. Сержант зробив знак контролерові: «Треба його знищити».

Його передирають. Це кинуло мене в лютъ. Я подер ще раз. Англієць скаженіє, ввесь червоний, налитий кров'ю, потрясає сталевим підборіддям, домагається в мене пашпорту.

— Ви візьмете його в командира о 5-й годині увечері.

Повернувшись до себе, звалився на ліжку, обурений заподіяною ганьбою й зневагою. Знов залишився без пашпорту. Ніколи не візьму тієї клятої шинелі...

24. квітня. Знов над берегом моря. Вчора воно було темносине, збите хвилями на всій своїй ширині. Сьогодні тихе, безшумне. Ніхто не скаже, що це море. Чути зітхання вчора, ніби віддих морської потвори.

Вогкі хребти морських собак відбиваються чорними плямами. На гладкій і прозорій, ніби озеро, тафлі з'являються вітрильники: ясно зарисовані легкі вітрила. Рибальські човни причалюють зовсім близько берега. Весла вдаряють ритмічними ударами воду.

При кермі корабля, де звинена колесом рожево-коралева сіль, пливе човном, веслуючи, якийсь дебелий турок. Тут море пахне водоростями, вологістю й рибою.

З гір долітає запашний аромат. Деревя в цвіту. Квітнуть гліцинії і юдейське дерево. Здаля приглушено скитлять чайки. Лінивi дельфіни спочивають, полощуться й колишуться на лискучій воді.

Сьогодні прийняв мене командант острова, полковник, англієць. Він худий, червоний з помітними жилками. Незначеного віку. На столі біля нього карабін.

Асистують його секретар і помічниця-англійка. Вони перешіптуються тихцем. Важко схопити, про що мова. Ні рухів, ні вигуків. Що за машина — який чудовий лад!

Усталено для всіх харчеві картки. Раз на два тижні дозволяється їхати в Царгород. Що це буде, важко собі уявити! Все ж таки командант дав мені й С... дозвіл їхати два рази на тиждень до Царгороду. Усі нам заздрять.

Одного дня командант запросив мене з акварелями. Він говорив поганою французькою мовою. Роздивився на праці (видно, що нічого не розумівся на мистецтві), потім глянув на мене блакитними очима і сказав:

— *O, es, se ten tip.*

Він хотів сказати, що це особливий рід малярства.

— Буду телеграфувати до Лондону, до військового бюро по візу для вас.

Я вклонився йому, подякував і відійшов задоволений, що мій паспорт передали до комісаріату поліції, а не командантові.

КУЧУК АЙЯ СОФІЯ

25. квітня. Нарешті віднайшов *Кучук Айя Софія*. Церква чудова! Саме її відновляють, Усередині білять стіни й кладуть нові квадрати. Кругом незагашене вапно. Два теслі-турки наївно пояснюють: вони показують хрести на капітелях, говорячи, мов діти: — *рум*, — тобто «Рим».

Подивутідна проглядність важкого й архаїчного пляну. Дух Візантії чудово збережено. Може, здається це ще й тому, що нема ніяких прикрас, через те, що тепер працюють. Білені вапном стіни й колони з темно-зеленого мармуру, розкривають у всій повноті примітивний плян церкви Сергія та Вакха. Церква — центрального типу базиліка, подібно, як і Свята Софія, через що й звали її турки «*Кучук Софія*», тобто — мала *Айя Софія*.

В осердкові у квадраті розміщується *октогон*. Вісім *пендентивів* підтримують круглу базу бані. З кожного боку вузькі нави відділено від основного корпусу одним рядом колон, розміщених по дві поміж стовпами.

Влаштування вищого поверху, з галеріями, підтримують арки. Тут знаходимо таку саму арку з меншими колона-

ми. Здовж гзимсу, над капітелями з білого мармуру простягається круглим фризом чудовий напис, на якому в безконечність продовжуються гірлянди винограду з важкими гронами.

Цей зв'язок з античним елементом, що пов'язувався в давнині з ім'ям Бакха і виявлений у чистому візантійському стилі (з тими ж візантійськими літерами високого стилю й великих розмірів) робить архітектуру особливо декоративною і показує вникливість геніальних конструкторів.

Напис пригадує, що церкву Сергія і Вакха побудували Юстиніян і Теодора. Капітелі в йонійському стилі з мармуру, в арках. У кожному панно вписано рівнораменний хрест.

Виходжу на трибуни. Трикутні частини сполучено з престолом та арками широкими аркадами, які видаються крайними в моноліті. Вісімнадцять колон (надоліні шістнадцять) утворюють дивезну декоративну аркаду, яка біжить кругом з архітектурною винахідливістю. Тільки круглі шибки з дірками посередині турецьких вікон пригадують, що церкву перетворено на мечеть.

Відаючи перше місце найкращому творові візантійської архітектури (церкву Сергія та Вакха збудовано кілька років після Святої Софії), який поглинув, здається, всю творчу й матеріальну силу епохи Юстиніяна, треба, проте, визнати, що церква Сергія та Вакха має видатну вартість. У склепінні її куполи менше свободи й відваги. Воно менш простірне, менш величне. Ба, що більше, місце її невдале. Церква стоїть неподалеки моря Мармара, нанизу, за горбом мечеті Ахмедіє, де колись стояв Священний Палац.

Однак, вийшовши з святині, я весь час думав про золотий вік Юстиніяна й Теодори.

На подвір'ї бешкетує дівтора. Перед мінаретом мечеті проходить тунелем поїзд з Адріанополя. Довкруги подвір'я знищена галерія, на якій малесенькі й пошкоджені комірочки.

Від заходу малі хатки, приліплені до мечеті. В саду перші листки фігового дерева ясної зелені. Здовж стіни пнеться старий виноградник. Два кипариси у формі низьких крон майже зовсім заступають баню, вкриту дахівкою з бі-

лого цинку. Однаково, як і більшість візантійських церков, *Кучук Айя Софія* мальована жовтожаро.

Дільниця виразно турецька. Вулички то йдуть угору, то збігають сходами.

Переходжу залізничі рейки і віднаходжу руїни палацу Буколеона. У темному льоху-цистерні видно колони з граніту. Неможливо дістатися до середини. Аркади вікон затулено камінням. Чути, як хвилі Мармара розбиваються об колони... Неймовірна річ! Одже ми точно знаємо, що тут, на цій Мармарі, під цими берегами побували не раз наші одчайдушні запорожці. Тому більше чотирьох сторіч на чолі свого гетьмана Сагайдачного запорожці на своїх байдаках — «по синьому морю байдаки під вітром гуляють», — несподівано з'явилися на очах переляканих османців. Чи не так їх предок Олег налякав раніше візантійців, що прибив свій герб на одній із веж знаменитих мурів.

28. квітня. Вчора блукав по Стамбулі здовж Золото Рога. Робив ескізи з носіїв. Що за рух! Скільки картин проходить, слідує одна за одною!

Поснідав на спаленому терені, щоб відпочити від шуму й галасу надбережних. Рисував, розглядаючи могутні зариси акведука, що утворює античний бльок. Потім зійшов на низ і почував себе ніби загублений між розфарбованими в різні кольори кермами *шаланд* і кораблів, де панує гамір недоописання, де чути розпачливі крики, де вітер скрипить *канатами*, бушує між щоглами, де волоки й вітрила хвилюють і люди повзуть, ніби раки, зачіпаються, падають, розпихаються і наново хапаються за щогли...

ЗНОВУ У СВЯТІЙ СОФІЇ

Знову піднявся вгору й переходячи біля Величної Священої Брами, затримався на хвилястому терені, навпроти Святої Софії.

На тлі велетенської брили *Айя Софії*, жовтогарячого кольору, маленька мечеть з колоною мінарету видається не-

звичайно білою. Глибоке сине небо мерехтить. Цілу картину заслонює прозора сіль дерева з набряклими бруньками.

Понад муром бачу, як пливе без кінця стрічка перехожих. Жінки в *чарчафах* блискучого чорного кольору, з вічним квадратом чорного серпанку на обличчі, носії з кошами на раменах і якась дівчинка з підстриженим волоссям, у рожевій сукенці, додає особливого чару до ясної гами кольорів літа. Поважно ступає велетенський муляр у зеленому капелюсі, перев'язаному *сариком* в 40 аршин.

Як трудно схопити Святу Софію! Глибокі виступи контрфорсів підпирають стіни (будовані на півдні й півночі скосами), ховають базу бані з сферичним розпластаним сектором.

Тільки дуже здалека можна схопити дійсний вигляд церкви. Так, очищена, вона чудова.

Концепція Святої Софії була однаково геніяльна ззовні, як ізнутри. Було б помилково думати, що «візантійські архітекти звертали малу увагу на зовнішність церков». Часто навіть маленька церковця, яка зберегла свій зовнішній вигляд, справляє велике враження.

Важко зрозуміти, як Велика Базилика могла б бути побудована, без звернення уваги на найважливіші фактори візантійської архітектури? Архітектурні основи Святої Софії менш закриті мінаретами, ніж контрфорсами. Вони впроваджують нове поняття і підсилюють через вертикальність колони округлість і об'єм копули.

З горбів знаменито видно понад зубцями античного муру круглу, рожеву базилику Святої Ірини.

Увечері блукав у садах султана над Босфором. Між столітніми кипарисами, липами й платанами, що починають розвиватися, цвітуть кущі. Грубі вінчики смачної рожі виділюють пахощі.

У парослях кущів дається часом чути солов'їні трелі. На нижній трасі, можна спостерегти білість руїн, на вигляд античних, церкви св. Димитрія. Капітелі покояються на мурах. Вглибу ряди колон.

Поміж темні сосни видно, як розширюється синьою стяжкою Босфор. І зовсім під мурами Сараю стоїть дуже висока, одна з найстарших візантійських колон, 15 метрів заввишки, закінчена коринтським капітелем. Вона вирізана з одного гранітного блоку. На її п'єдесталі видніє напис: *Fortuna reduci ob devictos Gothos*. За свідченням одного візантійського історика, колись на ній стояла статуя Бізаса, фундатора першого між усіма містами міста. Напис був виритий на пам'ятку перемоги Клявдія II над Готами.

30. квітня. Протягом кількох днів панує спека. Весь Стамбул ніби розпечений. Він простягається фіолетним амфітеатром здовж Босфору й Золотого Рогу. Понад ним небо вкрито стрілами мінаретів, то дуже високих, то зовсім маленьких.

Сонце відбирає Царгородові його романтичну заслону. Кожного дня ясне й чисте повітря. Але під час сірих періодів, коли стоїть туман, місто міняється. Таємне, воно не має меж ні в довжину, ні в ширину, ні в височінь. Все будується нереальним, несподіваним робом.

Природний футуризм: смуги брудно-синього диму, клуби білої пари, що розходиться маленькими хмарками. Сіре небо спускається дуже низько, все насторожується, розтягається, загортається в тепло. Струнки профілі мінаретів, ніби відірвані від бань, здається, чудно маршують в небо.

Усе місто казково рухається. Звичайні предмети змінюються у фантастичні появи. Барви стають насичені, укладаються в широкі полотна і утворюють сильні тла. Царгороде, дорогий мистцеві, який ти чарівний!

2. травня. Живу на острові, і в якій радості! Тому кілька днів познайомився з Н... Під час роздачі харчів вона кинула мені лагідний погляд. Вона радісна, несамовито весела і має обтязне волосся. Цього ранку, минаючи біля мого «ательє», вона просила мене принести води. Коли я відходив, сказала:

— Після вечері підемо вдвох погуляти.

Пізно ввечері пішли ми білою дорогою, що провадила в долину.

Гаряча південна ніч. Повітря насичене пахощами соснового лісу. Місячне сяйво заливає уголовину, хутори, сади, дорогу. Соловей заливається співом, потім раптом вриває нижнім трелем. Каміння ще гаряче і вся земля виділяє незнану силу. Тягнуться години повні чару...

Виходить місяць і зависає над темною скелею гори. Здалека долітає до нас звуками катеринки еспанська мелодія. В лісі чути тупіт ніг. Говорять по-грецьки.

Збігаємо через гору до моря. Сідаємо у вкритий рососою човен. Н... ласкава, виснажена довгою біганиною, закриває очі, засинає.

Море спокійне, зовсім гладке, б'є об берег ритмічними рухами. Ледве чути крик чайки. Перед нами пропливає темна силуетка рибальського човна. Далеко закидують сіль і тихо перекликаються.

Звуки давно розлягаються в темряві. Місяць зачепився одним ріжком за гору. Ще хвилина, і впаде.

Політає легіт, і хвилі шумлять. Якась риба хвилює воду. Дуже здалека, ніби з другого кінця світу, доходить вколисуючий шум моторового човна. Перед світанком легіт приносить з гір запах квітучих дерев.

8. травня. Кожного дня вивчаю англійську мову з М. Л... Думаю, скоро зможу порозуміватися простою розмовою. Завтра вибираюся в Царгород, до обожуваного Стамбулу. Переглядаю і вдосконалюю акварелі, натягаю полотна. Одне з них дуже велике. Я спав на ньому більше шістьох місяців, ніби на простиралі. Хочу малювати Золотий Ріг, туристичний. Зовсім поволі переходжу до олії. Яка розкішна річ!

Переживаємо перші радісні дні літа. Протягом місяця безрешня дерева безперервно вкриті цвітом. Одні відцвітають, інші починають цвісти. Природа наче в екстазі. Мое серце налите ніжністю, хоч не знаю, ні для кого, ані для чого.

12. травня. Ось уже два дні йде дощ. Сиджу в себе й працюю. Колись тут показував мій Царгород одній малярці, яка нещодавно приїхала з Парижу.

— У вас дуже цікаві речі, — сказала вона.

Увечорі, перед тим як запала ніч, ми оглядали мої рисунки з Митею І. ... Я познайомився з ним зовсім випадково цієї зими в Стамбулі.

Спертий на стіну, я рисував.

Наблизивсь якийсь росіянин з лисячою шкурою не плечі (він працював у магазині з старим одягом).

— Дозвольте поглянути?

— Оглядайте.

— Я хотів би з вами познайомитись.

— Добре, — відповів я.

Від того часу ми зблизились і стали друзями. Митя захоплюється мистецтвом, Стамбулом, візантійськими мурами. Він покинув магазин і став малярем.

— Покажіть ще й інші рисунки, — говорить він швидко, стрибає, ніби коза й ляскає об вуха пальцями...

— До чорта, ось що цікаво! Це чудово! Славно, Грищенко! Я не очікував такого.

Сидячи по-турецьки на жовтих матах, ми оглядали ще раз і ще раз цілу масу акварель.

Погрохи почав купувати фарби. Незабаром думаю розпочати малювати олією. Як тут важко все дістати!

13. травня. Був в Еюбі. Пройшов безконечною вулицею Султанів, обсажену місцями платанами. Після дощу повітря чисте, прозоре. На сонці зелень набрала буйної свіжости.

Иду ніби коридором, наповненим пахоцями. Самотня постать *ханум* у чорному. В куцах за муром щечече соловей.

Вулиця ховається від сонця під арки винограду й гліцинії, обважнілої фіолетними гронами квітів. Назустріч мені йде туркенья. Вона вдягнена в білу накидку, з під якої визирають рожеві, в горохи, рукава.

Під стіною, зараз біля мавзолею, за столом, покритим червоним кретоном, сидить у зеленому турбані публічний писар. Граціозним і легким кроком проходить молода дівчина, показуючи крізь прозору заслону свіже личко.

На дверях крамниць поначіплювано прості іграшки (що так дуже нагадує мені Україну). Збанки, свистальця і на

тацях солодопці. В глибині видно власника в широких синіх шараварах, сорочці й камізельці.

В мавзолеї св. Еюба все феєричне й таємниче по-східньому. Ходжі похитуються, ніби в іншому світі.

У подвір'ї біля маленького вікна стоять дві туркені. Одна з них з дитиною на плечі. Вони шепочуть молитви, доторкають побожно долонею різьблену мідяну решітку, потім підносять її до чола або до чола дитини (одягненої ніби канарок, у цитринового кольору сукенку).

У середині галереї, в обрамуванні величезного вікна — три дівчини. Дві з них молоді й гнучкі: одна в зеленому, друга, поруч, у синьому платті, третя, в чорному, горбата.

У сусідньому подвір'ї засліплююча ясність. Під велетенським шатром столітнього платана, що опустив дуже низько віти, широкі тіні. Повітря насичене пахоцями троянд.

Перед *шадриваном* старі і мала дівчинка з зеленою в руці галузкою миються під маленьким струмочком води.

Здовж стіп кладовища вуличка, де тільки самі мавзолеї. На горб можна дібратися лише вулицею, що веде сходами з численними закрутами. Улітку стоять *кумири*. Арабські літери, багато прикрашені золотом, на лякованому червоному або синьому тлі.

Біля однієї колони, з пропам'ятною мармуровою плитою, сидить пара. Вона зодягнена в *чарчаф* із жовтого шовку, понижена, зовсім збентежена, із закритим лицем. Він у новій *фесці*, в європейському костюмі, перебирає *чотки*. Можна сказати б — герої з роману П'єра Л'юті.

Їхня любов ніби відбивається в зелені трави, рожевих маках і в сонці, що щедро заливає жовтожарим світлом горб, кипариси, мавзолей, сільські мечеті.

Повертався до надбережних повний радости з чудової околиці й розкішного дня. Профілі вуличок у розтушованих барвах зливаються з синню садків, свіжістю травневого вечора. Вперше повернувся додому пароплавчиком.

14. травня. Ще дуже рано. Покидаємо міст Галати в напрямі островів. Босфор виблискує і мерехтить. На широкому просторі моря розсіяні щедрою рукою величезні ко-

раблі. Здається, що на води кинув хтось сітчасту ткань *каїків*.

Усе іскриться барвами: синіми, білими, зеленими, ніби в Паольо Веронезе, чорними, жовтими, гарячими. Крізь сині випари профільтовується ясність.

Скутарі зовсім щез: в густому морському тумані ледь ледь помітні рухомі кольори. Крім вод, нічого більше не видно. Життя й вид порту завжди викликали в мені захоплення.

Вчора бачив С. М. . . . Зустрів у нього свого роду «буржуя», компаньйона одного магазину з стариною.

— Ось людина, яка захоплюється Стамбулом, Царгородом, — сказав С. М. вказуючи іронічно на мене.

— Для кого ви працюєте? Мистецтво, мій друже, загинуло . . .

Обоє вони мріють про католицькі монастирі й чар чернечого життя.

— Коли б я був вільним, я роздумав би серйозно над цим, сказав М. . . .

Другий мріє про Канаду.

— Я хотів би поїхати в місто, де французи зберегли недоторканою мову XVIII сторіччя.

— Так, це було б чудово, — сказав М. . . .

— Або на Мадеру.

— Мій Боже! Мій Боже!

22. травня. Ось уже вісім днів як я на острові. Чудова погода, з свіжим леготом вечора. Читаю французькі часописи. З'явилася нова книжка про Матіса.

Вивчаю англійську мову. Кожним разом коли зустрічаю С. . . . він не забуває пригадати:

— Грищенко, працюйте над англійською.

Завтра їду до Царгороду. Вчора відвідав маляра Б. . . . По-знайомився з його нареченою Л. . . ., чудова дівчина. Вся в білому, вона тримала білий альбом у руці й пішла білою дорогою, що виблискувалась у вечірньому світлі.

23. травня. Прямував у сторону надбережної, коли ще цілий острів спав загорнений в сіро-рожевий туман. Ранішнє повітря, обважніле запахом акацій, прикрашене рожевими

й білими гірляндами, що ось готові розцвісти під тиском соку. Гори Азії подібні на японські *естампи*, загорнені в пишне й глибоке *індіго*, що відбиває на сині моря і неба.

Що за гарних риб бачив я в порті: жовтожаро-золотисті, декоративно розкладені в круглих пласких кошах. Ніби мечі візантійськіж войовників, які можна бачити ще на наших іконах. Велетенські гомари грають пишними фарбами: сафірової сині, обрамленої жовтою, червоно-коралевою або темносинього, майже чорною барвами, що нагадують поєднання кольорів мозаїки Кахріє-Джамі.

Сьогодні ранок над морем особливо чарівний. Безшумно просувається паровик. Туди, куди він швидко прямує, запалюється вузька нитка обрїїв: видовженим рисунком розтягається чудове, екзотичне місто.

По той бік темна заслона моря, барви танцюють і відбиваються в якомусь незвичайному світлі. Доми, бані, мінарети ледве зарисовуються.

Яка велич у легендарній картині цього вічного й незнищенного міста! Царгороді, який ти хороший! Ти, що зберігаєш спомин про наших прадавніх князів, козаків, запорожців з-над Дніпра, ти, що є творцем божеської Софії і мозаїк, єдиних на світі, ти є також свідком наших останніх нещастя, наших сліз, яких ми не переставали виливати з нашого українського смутку... Яким щастям виповнюєш ти мое бідолашне життя!

Наближаємось до Стамбулу. Першою з'являється нам його Велика Базиліка. Скільки це вже століть суворий контур її куба й півсфери зворушував погляди паломників і подорожніх!

24. травня. Важко висловити приємність, яку відчуваєш в Еюбі. Я прибув туди одного гарячого пополудня, що виблискував ясністю. Ми в часі Рамаз, у страстному тижні. В подвір'ї атріюму юрба народу.

У мечеті гуде, ніби в повному вулику. Імам лниво розтягає читання Корану. Дівчата й жінки в чорних серпан-

ках, подібні до черниць, просуваються в мечеть, утворюючи силуетки на тлі фаянсів. Якийсь турок, сліпий, кремезний, зодягнений в яскраве рожеве «джюпе» на білому хварту-ху, виходить на майдан перед мечеттю. У нього орлиний ніс і сумні, висохлі очі. Біля нього молода, граціозна, як дика коза, туркеня в золотому серпанку.

Я стояв зачарований, під час коли те все укладалося у зворушливий східній образ, обрамлений фаянсом.

Повітря сліпучої білоти, приємне, хоч без пахоців, позначене смугами тіней зелених платанів, насичених ладаном, воском і олією троянд.

Біля таємничого й неприступного мавзолею в Еюбі є одна відкрита келія і гріб одного почитаного святого. На скрині для переховування реліквій розкладено шалі, масивні чотки, подібні до нанизаних каштанів.

Білі букви прикрашені й зручно виведені на сірому, синьому або червоному лякованому тлі. Скільки разів наближався я до ґрат! Коли тільки хотів відкрити мій шкідівник, з'являлося пильне око. Моя рука незручно опадала, і картон ховався за плечі.

Весь народ товпиться в мечеті. Під портиком з піднесеними плечима дєрвіші, ніби чародії, застигли в поставі молитви.

Відправу закінчено. З мечеті виходять. Один *мулла*, одягнений в кафтан кольору полуниць, проходить перший головним входом великого подвір'я. За ним несуть домовину, прикриту червоним строкатим сукном, як наші плахти.

Домовину кладуть під вікнами мавзолею в Еюбі. *Мулла* починає читати молитви.

З великого подвір'я висипає народ у мальовничих, кольорових одягах. У фантастичній тіні столітнього, дев'ять сяжнів завгрубшки конаря священні лелеки стоять на одній нозі. За порталом видно, як просувається в натопті вершник на білому коні, з червоною торбою і рожево-ліліовою гнущечкою. Юрій Переможець з наших ікон.

ЗУСТРІЧ З ОДНИМ КРИТИКОМ

25. травня. Мене відвідав критик С. М. . . . Він довго розглядав мої акварелі, потім раптово:

— Чому ви накладаєте фарби масою? Це нагадує японські гравюри. Але тоді, чому ви не берете прогумовані листки й не витинаєте з них картин? Мистецтво в занепаді. Росія теж ним заражена, безсумнівно. Мистецтво вмирає, розсівається. Ви, мій друже, ви провадите мистецтво в могилу. Куди дівся чар старого краєвиду? Він розбуджує цілий ряд незалежних переживань. Наприклад, приемність прогулянки. Те, що я люблю в пейзажі, це ширина, простір, далечинь. У ваших, намальованих вами краєвидах годі прогулятися. Ні, цього не можна б зробити . . . У вас зустрічається постійно відірвані нотки, немає співзвучности. Коли б це все виставити? Що сказали б? Що сказали б? Говорили б, що ви божевільні . . .

Почав розповідати в подробицях про свої відвідини в азіях для божевільних, з часу, коли він був студентом.

— Дивно! Вони химерно переконані щодо правильности їхніх учинків та ідей. Ви заражені манією сугестії. Вам видається чомусь, що це мистецтво, що воно може зворушити другу людину. Мушу написати на цю тему книжку. Але ж будуть лаяти мене!

Я показав цикл композицій з обличчями. М. . . продовжує:

— Модерне мистецтво, без сумніву, прилягає до мистецтва дикунів. Те, що я люблю в обличчі — це перш за все губи. Очі не говорять мені багато. Але губи, їхня барва — це все. Ах, як старі майстри вмiли підкреслювати їхню вагтiсть! У вас, на місце уст знаходиться одна площа. Я мав намір запропонувати вам одну тему, але ви не вмiєте рисувати . . .

— По перше, я не хочу рисувати. Чи Тінторето, Греко, Сезан — рисували? А Сезанові постійно закидують його «скупчений рисунок».

— Чому ви вкорочуєте мистецтво? Чому не послуговуєтесь тим божеським засобом? Почніть рисувати. Я хотів

говорити з вами про хижі Галати. Що за маски, які поста-ті, яка дивна мішанина різних типів! Дивуюся, що Тулюз-Льотрек чи Стейлейн не поспілкувалися таким багатим ма-теріалом.

— Ви говорите про це з захопленням. Ви були в Царго-роді ще до війни. Писали на різні теми, але, поза крикливи-ми статтями, ви не присвятили ні одного рядка тому місто-ві, в якому стільки прекрасних і захопливих для маляра речей.

Мовчанка.

— Знаєте, мій батько, який кохався у фарбах, робив щось подібне під цей смак... Він зрисував плече, одну ногу, голову з виразом, рухом, життям, кількома мазками пензля...

— Починаю говорити про структуру, архітектоніку, рі-вновагу барв, творчу силу, добір кольорів і форм. Він пого-джується мовчки, але додає:

— Я бачу Стамбул більш складним способом.

— Ви думаєте, — я не бачу? Тільки я відсуваю те все.

— Нові малярі — кастрати.

— Я бачу й відчуваю також речі, безконечно складні, але в першу чергу й виключно в розумінні мого ми-стецтва!

Говорю довго про багатства фактури Стамбулу, про де-талі, несподівані зустрічі, сукупність барв, їх арабески.

— У ваших працях є багато декоративного сенсу.

— Так, не заперечую, декоративна суть, як і ритм, є мо-їм ідеалом. В кожному великому мистецтві, в греків — ва-зи, в персів — мініатюри, пригадайте візантійські й наші ікони, як і в найкращих італійців — Тінторето і французів — Делякруа — всюди декоративна частина становить ва-жливий елемент. Але при тому декоративність не є орна-ментом, мотивом, прикладним мистецтвом. Вона є наслід-ком життя, думання, відчуття мистця, вислідом рівноваги, ритму, високих пластичних реалізацій. Наприклад, висо-ка якість рослинного мистецтва пейзажистів з Барбізону ці-кава. Але чи думаєте ви, що мистець не має повніших уяв-

лень, більш охоплюючих, сильніших, що передають якусь картину більше безпосередньо: сполучення форм, розташування, ритм, рівновагу кольорів, фактури?

— Ваші праці, напевно, являють собою щирий історичний документ, отже дорогоцінний. Але мені вони багато не говорять. У мистецтві спільність розуміння конечна. Я не припускаю, що ваше мистецтво може бути збагнене хоч двома чи трьома особами.

М. . . почав розповідати про свої відвідини в різних оригінальних «божевільних» малярів, розум у яких не добре зрівноважений. Під кінець російський критик додав:

— У вас напевно є все те, що потрібне, щоб малювати, але ви маєте свій спосіб бачення . . .

Після того він зробив значущий рух, покрутивши собі видовженим пальцем по чолі, і вибухнув сміхом.

— Чи показували ви комунебудь ваші праці?

— Так, показував, і вірте мені, осуди й висліди є зовсім протилежні до ваших. Ось, недавніше як сьогодні, одна малярка, яка тількищо прибула з Парижу, — вона була в мене вже кілька днів тому, — сказала мені:

— Як добре відчуваєте ви Стамбул! Неможливо було б уявити собі його інакше!

ВАЛІДЕДЖАМІ

27. травня. Іду на острови. Переривчаста травнева злива. Все сіре, величне, цікаве. Паровик пропливає перед Скутарі, яке зникає в зелені, за чорними силуетками кораблів, білою парою, синіми горами, посрібленими хмарами. Зграя чайок пролітає вихром понад морем. Скоро вигляне сонце. Велика сіра хмара сідає на церквах Святої Софії, Святої Ірини, Ахмедії. Вона перетинає своїм трагічним крилом колони мінаретів. Яка глибінь, яка шляхетність справжніх венеційських кольорів — рожевого, жовтожарого, жовтого, й синюватої зелені!

Сонячний промінь освітлює ріг Сераю. Він посувається поволі мерехтячи, вперед, запалює і грає барвами. Свята

Ірина випромінює між рожевими тонами. Коли вона погасає, запалюється Свята Софія, Ахмедіє виблискується з своїми численними й стрункими мінаретами. А ген-ген далеко, в синюватому просторі суворі бані зникають, ніби перекинені келихи, розтушованим малюнком біля візантійських мурів.

30. травня. Всі ці дні для мене немов би свято. Почав поважно працювати олійними фарбами. Ранком поспішаю до мого «ательє» — великої, білої, чистої кімнати на тому самому поверсі, що моє мешкання. Взимку було тут ще волого, але тепер почуваю себе добре. Вікна відкривають вид на далеке море: видно гори Азії. Прокинувся дуже рано, бо пізніше неможливо працювати: треба йти по воду до тих непереносних греків (на острові мало питної води, дощову воду збирають в цистернах і нею скнарять), треба ходити по вугіль до англійців.

Під решітки вікон підлазять діти, гомонячи. Всі приносять мені троянди, квіти, морковку, яку вони смикають по городах греків.

6. червня. Який Стамбул хороший! Зупиняюсь на перетині двох вулиць.. Юрба пливе хвилями, ніби ріка, стиснена у руслі. Які характери, що за гармонія кольорів і звуків! Довго стою, спостерігаю те все з захопленням, стискаючи хвилями нервово рукою картон.

Перебуваю в Ені-Валіде. Повітря жарке. Вулиці перегріті, немов печі.

В мечеті прохолода. Самітні постаті вірних. У глибині різнокольорові перли світяться сумним і розкішним блиском. Чудові контрасти поміж ясным фаянсом і виразистими формами.

Вірні моляться. Повторюють жести, рухи швидко, немов блискавки.

Вони милостиво схиляються, їхні плечі напинаються дугою до землі, прихилиючи лиця і фески до килимів, можна б сказати, що вони утворюють ціле з усесвітом. Раптом підносяться, махають понад головами плечима або торкають долоною чоло зворушливим рухом. Знову садовляться надовго

(з схрещеними ногами), похитують непомітно *торсами* й за-
нурюються в лагідному стані заціплення...

Скільки стилю й ритму в цих звичаєвих рухах, переда-
них тисячолітньою традицією!

Все це разом створює незвичайну картину на ясному тлі
фаянсів. Понад мою головою тисячі лямпів укладають-
ся колами або в'ються зміями у велетенські намиста. Дзвін-
кий, гаркавий і гугнявий голос проповідника, в якому хвили-
нами киплять захоплюючі звуки, хвилі й гримить. Він пе-
рехрещується з лагідною, змінливою, химерною, немов гір-
ська луна, мелодією *імама*.

В одній з бічних галерій, між колонами спить безтур-
ботно на килимі якийсь *банабак* (тип). Біля нього кіш із
цитринами й сірі від куряви черевки, перекинуті підшва-
ми догори.

У Рустем Паша, куди я прийшов ще поки не погасла яс-
ність запашного дня, був зачарований нечуваним видови-
щем.

Поміж аркадами світла падають на стіну з фаянсів. Во-
ни рухаються, мов підкови, неначе б то хтось вдаряв об
цимбали з божеською щедрістю. Перед стіною якийсь курд
важко опустився на мату. Його кремезні руки спочивають
на колінах. Він застиг в поставі Будди.

Пантеїстичний момент найвищого значення: поєднання
світла сонця й людини, що молиться, як первісне ество. Яке
гарне життя у своїх найпростіших проявах і картинах! Яке
величне мистецтво, що йде від життя, природи й реальної
дійсності! Візантійці знайшли блискучу розв'язку пробле-
ми: вони поєднали в одне надхнення, абстрактну думку й
свободу у вислові самого життя.

ЕЛЬ ФАТІХ

7. червня. У Фатіх знайшов багато вірних. *Софти* з круг-
лими обличчями, головами, завиненими в білі тюрбани, в
широких чорних рсях, розтягнулися рядом на величезно-

му, червоному, як кров, килимі. Зімкнуті громадки людей утворюють колесо.

Ми в останніх днях *Рамазану*. Скоро буде *Байрам* — Му-сулманський Великдень. Це відчувається у повітрі. Проповідники виголошують запальні проповіді, читають з книжок Корану з пожовклими листками. Вони сидять перед пультами у формі Х, інтрустованими перлямутром, кидають круговий погляд на прислужників, гортають сторінки.

Біля одного величезного стовпа перед низьким столом сидить на високій подушці якийсь знаменитий *кедиб*-проповідник. Ряса рожево-чайного кольору розкрита, широкі загорілі руки кольору міді спочивають на камізелі з перлямутровими гудзиками. Його обступила юрба: *фески* крутяться, мов маки на грядці. Молодь і старші прикицнули поруч *кедиба*. Вони видаються малими й затопили погляд в його широкому обличчі. Дебелі носії, вояки в куртках з верблюжої шерсті і головними уборами у формі римських шоломів стоять дещо на боці, з руками за поясом. Усі мовчки стежать за словами проповідника, який час до часу потрясає головою, тісно завиненою в білий сарик сорока аршинів. Лице суворе, рожеве, ніби намальоване. Біла борода розсипається віяльцем . . .

Ніде не зустрів я стільки, як у Стамбулі «молодих» дідів, черствих і рожевих. Коли поспитати в них про вік, можна довідатися, що їм вісімдесят років.

Мохаммед був мудрецем. Він сполучив культ релігії з культом тіла. Це, однак, було й у старовинних греків і у візантійців. Тільки османи зберегли культ води по нинішні дні. Чи це буде холод зими чи спека літа — так як і зараз, молоді й старі, всі умиваються перед тим як увійти в дім Аллаха.

Я часто відбуваю мій «*намаз*» біля вірних, каже шуткуючи Митя.

Незвичайно! В найбільшому замішанні звуків і схрещенні кольорів я не вилікувався від несамовитої рязизни. Радше навпаки, бо в середині якоїсь неймовірної метушні є свої

гармонія і ритм. Тоді що це? Особливість Сходу, риса ісламу, характер османської душі?

Фатіх — живе зосередження релігійного життя Стамбулу. Тут перебуває найбільше семінарій і азилів. Будинки дуже низькі, з численними банями, що оточують величезне біблійне подвір'я. Тут можна побачити найдовші фонтани й найбільше число жебраків.

Близько біля *мітрабу*-вівтару, стоїть восьмигранний мавзолей Мохаммеда, — з банями. Якась туркеня стоїть побожно перед відкритим вікном. Вона шепоче молитву з побожно складеними руками: живий образ Пречистої Діви з ікони Оранти.

У центрі мавзолею монументальна могила, підвищена від сторони голови. Вся вкрита білим матовим кашміром, що спадає до землі. На ній лежить невеликий килим і зелений шаль.

У головах грубі білі свічки, обручковані ляпіс-лязуром, тюрбан султана прикріплений дуже високо, ніби перекинений келих, вносить своєю білістю сувору нотку в пишні багатства Сходу. Гробівець оточений масивними ґратами з блискучого заліза з химерними лініями арабесок. На килимі кольору полуниць *ходжа* читає перед пультом Коран.

Дивна судьба! В тому самому місці дещо більше на південь, як твердять археологи, стояла славетна церква святих Апостолів з численними банями, — що походила з перед XII сторіччя.

У величезних порфірних гробницях спочивали тлінні останки Юстиніяна, Теодори, Ірини, Константина. Хрестоносні походи, які спустошили столицю, дали доказ нечуваного вандалізму (1204 р.), зруйнували могили й пустили з вітром прахи імператорів. Не зосталося ніякого сліду з славетної церкви, сучасниці Святої Софії, будову якої реалізувала Теодора з своїм чоловіком у захоплені і запалі.

Тут було надто помітне місце для побідного ісламу. Ель Фатіх побудував першу мечеть з матеріялу знищеної церкви в столиці своєї могутньої імперії і каліфату.

8. червня. Зробив прогулянку на візантійські кріпосні мури. Взимку кинув тільки на них крадькома оком. Сьогодні обійшов укріплення, проходячи брамою Адріанополя перед Кахріє-Джамі аж до Текфур-Сераю.

Враження грандіозне так від виду веж і мурів, як і широкого, героїчного античного пейзажу. Блакитне глибоке й вічне небо ніби розстилається в безконечність від славних кріпосних кам'яних стін оборони.

Сонце сідає за Еюбом. Біля кипарисового гаю, що стоїть ніби лісом, туман густіє, огортає численні стовпи й плити кладовища. Тут, — оповідає легенда, — були поховані воїни Мохаммеда, які полягли під час облоги Царгороду.

Повертаючися до Кахріє-Джамі, оглянув відомі вже мені мозаїки. Вони мають силу кольорів і розбуджують свіжість дивних почувань. Зійшов схилом, пробігши понурими вуличками жидівської Балати.

Кричущі кольори, доми з сполосканими дощами мальовилами, з розкритими наостіж дірами непропорційно великих вікон. Гамір, розгублені крики, ніби музика на розстроєному фортепіано!

Часто оглядаюся. На одному горбі, що має вигляд хвилястого острова, зноситься гора. Видно тільки одну баню й темну піраміду столітніх кипарисів.

Йдучи до надбережної, тинявся немов під час карнавалу, в натовпі посередині жидівської вузької вулички. Широко розкриті крамниці залиті світлом. Паперові гірлянди, кипіння строкатої юрби, гарячі випари, оглушливий шум, мішанина типів, фески, тюрбани, чорні ковпаки, пейси, закинені на різні способи шалі, зачіски. Фантастичний базар, тріпотливий життям.

Насилу пробивав собі дорогу і занурився в темноту, ніби в чорнило. Промощуючи собі перехід, добився з великим трудом до пристані шеркет. Мусів довго чекати

Запала ніч. Паровик з Еюбу прийшов майже порожній. Золотий Ріг невидний, таємний життям, б'є хвилию, яку ледве чути. Каїки ковзаються, немов тіні, і прямують до віддалених діляниць. Чути храпливі переклики.

Між масою кораблів-фантомів музика раптом затихає і розгортається протяжно сумна тужлива мелодія.

Ритмічний шум фонтану. Щогли воркують, ніби голуби, і в міру скриплять. Нижче непорушне повітря насичене вологістю. В небі, над Стамбулом, зненацька запалюються, немов молодики, вогні. Нижче і вище, зовсім високо, може в Сулейманіє. Ніби констеляція Риби, прикрита нічним туманом, мерехтить кольоровими світлами. Навкруги, на горбах, на одному й другому березі, в Касим-Паша, в Галаті, в Стамбулі, повно світел: В Рустем-Паша, Ені-Джамі, Софії, Ахмедіє, далеко ген за Босфором — у Скутарі.

РАМАЗАНОВА НІЧ

Висідаю на старому мості. Цієї ночі Стамбул має щось особливе в собі. Похмурий, ясніючий гарячий, захоплюючий контрастами — чаром османського життя. Біля мосту, на площі Ум-Капани — кавалери, фіякри. На мінареті гірлянда лямпів. Перетин двох вулиць, здається, фантастично рухається. Люди, коші з овочами, що ніби викидають із свого нутра ясність свічок.

Льоканти переповнені народом. З апетитом дня Рамазану — коли то від ранньої зорі обов'язує піст — наближаються до відкритих вікон, звідки долітає запах смачних страв. Лунає гортанна мова. Пожадливе око обкидує мідяні казани. Можна вибрати *кебаб* — товсте ягня, *патліджан* — фаршерованих *обержинів*, *баклю* — страву з квасолі або *пілав* — з гороху.

Подають дуже просто — на маленьких тарілках або в чистих чашках. Їдять з пожадливістю, але шляхетністю і гідністю. Ось там тільки звичайний носій, але він сповнений лицарською гідністю. Ні прокльонів, ні грубости.

Усі звертаються один до одного через *еффенді* — «пане». «*Евет еффенді*» — Так пане».

На десерт *каймак*, йогурт, посипаний чорними пахучими зернятками, або сильно цукрована *баклава*. Немає напоїв,

за винятком холодної води. Її п'ють перед, під час і після їжі. Навкруги повно народу, диму, веселости...

На сусідній вулиці, на якій розташовано самі каварні, жвава юрба пливе безперервною течією. Світла перестрибують з одного вікна на друге.

Карти вдаряють по столах. Сервують міцний червоний чай, чорну каву в розмальованих чашках. При дверях продають у барильцях воду султанів — з особливого колодязя. Лімонадники дзвенять бубонцями й тонкими склянками. За їхніми спинами стоїть добре вичищена мідна колона, що ніби складена з трьох самоварів. У глибу, за параваном вогняного кольору, скрипить грамофон. Він викидає з себе смішним способом мелодії, то рубає звуки, то тягне якусь довгу гугняву ноту, то співає, мов півень, і верещить оглушливим голосом...

Голос і оглушливий шум, сильніший ніж звичайно з нагоди Рамазану, мають свій особливий чар і принадливість. Не видно п'яниць і людей, які кричали б, мов дикуни, або скандалили. Чим це пояснити? Чи це риса народу, який виростав і був вихований у степах, посеред природи, в контакті з тваринами?

Чи не від того походить це демократичне природжене відчуття і та нескінченна ласка, яка нас дивує? В мечетях чи каварнях якийсь паша чи поважний *улем* (духовна особа), сидять поруч простого продавця води без гордовитого вигляду і без підкреслення вченого демократизму. Але ви роздратуєте османця, коли вимовите проклін. Його очі загоряться, обличчя почервоніє, вся його істота зіщулиться від хвилювання.

А втім, я мало бачив таке явище. Зневага приховується в глибинах душі народу.

Ненависні *джаури* — зненавиджені «інгліс і франсіс» — затопили столицю, заквартирували свої строкаті частини в школах, адміністраціях, університетах. Ось вони приходять у натовпі перед каварнею. Постава супроти них чемна, проте, як їх ненавидять!

17. червня. Увесь час спека. Сонце стоїть у зеніті: лячно на його дивитись. Вечори часом задушливі, а вночі не можна віддихати, хібащо на березі моря.

Нещодавно відвідав мене письменник Л... , зайшов подивитись на мої акварелі. На моє велике здивування, вони йому сподобались.

— Ви обов'язково мусите видати в Парижі твір, те все в кольорах. Є багато речей, признаюся вам, яких не розумію. Що це наприклад? Корабель?

— Ні, це свята Софія.

— Дійсно, чарівно...

24. червня. «Фреско» повернули його власникам — грекам. Капітан П... англієць, зарезервував для мене окрему кімнату в «Наме». Це біла вілла з мармуровою терасою і видом на море та азійський бік Мальтепе-Даг.

Вілла лежить на крутому березі моря потойбіч дороги. Перед моїм вікном скрипить галузка сосни, її запах залітає аж у мою кімнату. Командант вілли, кулявий із шпичастим носом і дуже рідким волоссям, добре пригладженим на голові, не хотів вірити, побачивши розпорядження англійського губернатора.

— Ми тіснимосся по чотирьох в одній кімнаті, а ви хочете, щоб я віддав вам найкращу?

— Це тому, що я маляр, — відповів я сміючись.

Внизу, у великому вестибюлі, я влаштував при допомозі шафи, більярду й англійських накривал перегордки для мого ательє. Біля вікна, в скелях, чудовий фонтан води, холодний, мов лід, струм з однієї цистерни. В затіненому ательє приємна свіжість.

Уночі вулицями маршує барабанщик. Він проганяє чортів і оголошує вірним, що прийшла година їжі. Дивні, романтичні удари б'ють монотонно. Спершу ледве чути їх здалека, потім вони стають виразніші, врочисті, і після того западає в тиші й спокої гаряча ніч. Шум хвиль не вгаває.

Сьогодні барабанщик проходив вперше підчас дня. Це перед *Байрамом*. Сорок днів посту *Рамазану* закінчилося. Жалкую, що я не в Стамбулі. Якийсь турок ніс повагом ве-

лику скриню — *даул* (вона датується, може, з часів героїчних воєн Сулеймана Великого), вибивав двома паличками наївну мелодію. Перед ним ішли старі, за ним бігли, оглядаючись, діти.

Давно вже не їздив у Царгород. Часом у ліску перед заходом сонця бачу блискучі обрії. Це Царгород. Як він далеко, який гарний!

Пристань Стамбулу змінила вигляд. Причалювання нових овочів. Під шатрами, піддашками виставлені дині, кавуни. Їх зладовують без кінця з шаланд, паровиків і човнів, які приїжджають бо-зна звідки. Наполовину заспані, з бородою спертою на руку, купці-перси сидять, одягнені в сині кафтани, стягнені в поясі. Навкруги відпадки. Тріснуті дині, розчавлені кавуни, що показують свою вогнисту м'якоть. Носії тягнуться громадками з кошами, чистіі чобіт збіглися з усього Стамбулу. Посередині площі стоїть непорушно пес.

Цього вечора наново бачив Сулейманію. З повної ясности попав у містичну темряву. Суворі кольорові велетенські брунатні стіни, могутні стовпи, колони з темного і гарячого порфіру. Чорні квадрати з цитатами з Корану.

На трибунах полум'яна ясність західного сонця. Угорі безліч вікон запалюється численними виразистими колами. Цілий міхраб відбиває найніжніші кольори вітражів.

Під вікнами сині фаянси, на яких, інкрустовані фризами, святі написи: сині літери в залутаних східніх арабесках. Над білим центральним корпусом спускаються дуже низько люстра. Тьма-тьменна лямпіонів укладається в ряди білих чоток.

Повага й тиша величезної будівлі, колони, висота колональної куполи з дикими арабесками — виповнюють мою душу радістю...

Мечеть порожня. Безшумними кроками обходжу нави, *міхраб*. Самотня, ніби приліплена силветка якогось вояка, що читає Коран, розкладений на пультах. Він сидить навпочіпки на килимі, з підігнутими ногами, одягненими в білі панчохи.

Мечеть Сулейманіє це символ ісламу перших віків: віків перемог, сили і дикої суворости. Можна б дивуватися відсутности меблів і прикрас.

Величезний простір центральної нави покритий килимом, одноціло тканим, на якому можуть приміститися тисячі вірних і на якому немає ні одного пульта. Погляд затримується на масі каменя, шукає виходу вгору, хоче злетіти до бані, де мусулманська душа екзальтується в дусі свого єдиного Аллаха, якому ніщо в світі не може дорівнювати — так проголошує у своєму закликіві *мудзин*.

Свята Софія дала надхнення всім величним мечетям султана. *Ходжа* Сінан славний конструктор Сулейманії, шукав безпосередньо інспірації у славетній базиліці.

Три нави. У величезному центральному квадраті чотири стовпи підтримують лук і баню. Вона вища й простірніша за баню святої Софії.

Між стовпами зносяться масивні гранітні колони. На них спираються могутні арки бічних стін.

Колони дивують вас своїми вимірами. Вони мають до 30 метрів заввишки й 4 метри об'єму. Одну з них поставили на площі святих Апостолів і на ній покоїлася статуя Дівоцтва.

Турецькі історики розповідають докладно, з якими великими труднощами перевезено цей величезний моноліт. Колону треба було скоротити, бо вона була вища за інші.

Друга колона була в Августеоні під статуєю імператора. Капітелі всіх колон були прикрашені сталеяктитами і позолочені по краях.

А яка кількість матеріялу, що походила з старих візантійських будівель, святинь, палаців, прикрас старого Царгороду!

Навкруги мрамур різних кольорів, починаючи від ясного білого до сіро-жовтого, рожевого, рябого, зеленого і синявого, твердого граніту й червоного порфіру.

В архітектурі залишилися старі традиції, успадковані від Візантії. Якщо вийти і кинути оком через ґрати, стоячи біля крамничок, можна скоро здати собі справу, як мур

підтримує центральну баню десятками інших пів-бань і маленьких бань, які надають мечеті її східного характеру і грандіозного вигляду азійського пам'ятника.

У монументальному вході суттєва формула ісламу написана великими літерами: «Нема іншого Бога, крім Бога, і Мохаммед — його Пророк!»

В ніч Рамазану балюстрада бальконів освітлені, зносяться асиметрично — це характеристична ціха Сходу. В саду я кинув оком на гробівець Сулеймана і поруч — на гробівець його дружини Роксоляни — нашої славної українки.

За камінною стіною, на перехресті двох вулиць, стоїть могила Сінана — конструктора славетної мечеті. «Хай моя могила буде підписом на мій твір». Немоżliво краще висловити бажання цього виняткового архітекта, коли зважити його хист на основі його виняткового твору. На високій бані, між колонами вирізаний довгий напис: «Хай Всемогутній Господь — говорить кінець епітафії, — перетворить його мешкання в сад раю! Старий архітект Сінан покинув світ! Хай старі й молоді моляться за спокій його душі.»

Під час коли я розглядав пам'ятник, якийсь *ходжа* у чорній рясі затримався, і граціозна дівчина в золоченому серпанку відхилила на хвилину заслону і показала чарівне личко, позначене смутком.

Турки — є народом «варварів», але вони вшанували пам'ять свого архітекта не по-варварському. Це розбудило в мені заздрість, і я був вражений «освіченою» Росією. Іван Грозний наказав виколоти очі будівничому церкви Василя Блаженного, щоб він не міг збудувати подібну до неї другу святиню. Це не є легенда! Як вона відбиває звичаї країни!

СКУТАРІ

27. червня. Раннім ранком поїхав до Скутарі. День гарячий, жаркий, але наповнений чорними тінями. Море їжитья свіжою синню, а від Босфору долітає солоний, незвичайно лагідний легіт вітру ледве помітними хвилями. Наближаємося швидко до Скутарі.

Біля *шадривану* першої мечеті, за османським звичаєм, обмився холодною водою. Перед портиком між колонами я затримався (який вид на Босфор, Стамбул, Галату, Перу!), перепочив, потім блукав, звертаючи увагу на найменші подробиці чужого міста. Вони тут ніжніші та цікавіші, ніж у Стамбулі, може навіть позначені культурою та духом Європи *джаврів*.

Скутарі — по-турецьки вимовляється Ускудар, що означає «перша зупинка». За візантійської доби місто називалося Хризополіс — місто золота. Назва пов'язана із старими перськими переказами. Тут — уже правдива Азія, мати ісламу, перші двері Європи на широкий край з численними племенами, могутніми горами й неповторними віруваннями. Тут переможці, провідники караванів, паломники й подорожні роблять останній крок із Сходу в Європу.

У моїй голові поставали неясні згадки з історії і географії, коли я йшов по перегрітій землі, на якій трава вже давно згоріла. Навкруги тихо й безлюдно...

Спека дійшла до кульмінаційної точки. Щоб захиститись від неї, перехожі бігцем ховаються в тінь.

Пощастило мені віднайти дорогу, яка веде до славетного турецького кладовища. Дібрався до нього з горбів гори Бургурлю. На її вершині, за османською легендою, чорт спокушував Христа, показуючи йому чаруючу картину східного міста.

Ліворуч і праворуч ліс кипарисів, ніби чорна заслона, втиснена в землю кольору вогню, жалісно спалену сонцем. Конарі кипарисів ніби вилиті з металу, подібні до могутніх каблів, сплечених з численних сірих поясів, що зникають у чорній і компактній гушці зелені.

Між стовбурами дерев помітно білу армію численних пам'ятників. Здалека можна сказати б — зерна, кинені щедрою рукою від одного дерева до другого.

Пейзаж дикий і дивний. Тут пахне деревною смолою, гіркими, сухими, мов перець, травами, будяками з білими головами, які шумлять і колять своїми зрадливими колпочками. З усієї сили кричать хором лелеки: с-сік, с-с-к с-сік!..

На кладовищі ні сліду нашого жалісного настрою. Відчувається тільки велич глибокої маєстатичної думки. Сидячи на білій мармуровій плиті, спертий плічми на колону, розглядаю зблизька вінок плющу.

Вигреблена кругла ямка призначена для води для пташок і олії для померлих. Це пам'ятник незнаній дівчини, бо вершок має форму листка конюшини, жилки якого позолочені.

Спереду букви різьблені і золочені на яскраво зеленому тлі. Один стих з Корану і рік смерті померлої. «Життя і смерть — де їхні границі?» — відчитав мені одного дня якийсь *ходжа*.

З другої сторони на лязуровому тлі галузка винограду з гронами янтарного кольору. Поруч стоїть монументальна колона, на якій напис стерся, без прикрас, поплямлена лишаем. Далі ніби камінний палець, круглий пам'ятник з насадженим тюрбаном. На ньому спирається мармуровий стовпчик, підвищений червоною фрескою.

Сороки кричать, пташки ніжно співають. Заглиблююсь в алею. Ті ж самі кипариси з трагічними пнями, ті самі будяки, що стоять кущами, спаленими сонцем. Немов численні білі войовники нагробних пам'ятників.

Відчуваю велику радість переходити від одного пам'ятника до другого, розглядати незрозумілі написи та вгадувати, за верхом і прикрасами, хто був померлий. Тут — жива книга турецького орнаменту, записана й насичена соком життя, що обжаловує наївність і мудрість старої традиції.

Задушлива спека. Розглядаюся чи немає когось живо-го. Навкрузи спокій, чути тільки завзяте ляцання пільних коників. Але саме це робить тишу й відлюддя ще глибшими. Виходжу на головний шлях, що перетинається з іншою безконечною алеєю, а вона провадить на узлісся і розкриває величну перспективу.

Місто тисяч смертників неймовірно поширилося протягом сторіч. Кожний вірний бажає бути похованим у себе — на землі Азії, в Буюк-Мезарістані, у Скутарі. Рідкі мавзо-

лей-гробниці і величезні клітки з залізними прутами, вкриті плющем або дикими трояндами яскравої зелені.

Часом можна бачити кусень білого мармуру, плитки й стовпи, що лежать купами. Ось гробівець цілої родини шанобливого *челеби-аристократа*, а на перехресті алей — історичний па'мятник: баня спирається дуже високо, колом на колони. Тут був похований улюблений кінь султана Мохаммеда.

Зайшов у віддалену від міста дільницю. Ішов безконечною вулицею, шукаючи блакитну мечеть.

Чінлі-Джамі маленька, але чар її великий. Крізь дверці й чорні криті сходи я дістався на балькон мінарету. Дахи з черепиці, зелень, бані й білі мінарети Скутарі — все, здавалось, ніби котиться в долину.

За Босфором Царгород здає мов горючий міраж, тканний з ледве видимих форм. Зійшов прямо на подвір'я, де побачив, не сподіваючись, під портиком, якогось *ходжука*. Ніби приліплений до дверей, з червоною, полум'яною, як мак, *фрескою*, він захоплений, оглядає фаянси.

З Чінлі-Джамі я хотів дістатися до серця самого Скутарі. Вулиця виходить відразу на площу. Я скрикнув на вигляд білоти старої мечеті Ескі-Валіде.

Різьблені мінарети — асиметричні. Дві великі колони відбивають білість у синьому літньому небі. Збоку стоять чорні стовпи кипарисів. В подвір'ї зелені тіні столітніх платанів.

Саме четверта година, і в мечеті розпочинається відправа. Входять парами хлопці — мусулманські семінаристи — усі в білих тюрбанах, вдягнені в чорні рясні й широкі штани, живі, але побожні, вони, як і старші, приклякають потурецьки.

Крізь розкриті двері й загразовані вікна долітає легіт вечора. Люстра й лампи тихо колишуться. *Імам* рецитуює носовим голосом: *цуганляї, цуганляї, гом-мілер, ікманляї* . . . Він затримується синкопою на носових і гортанних тонах.

Часто слова перетворюються в повільні й широкі мелодії. В ніші *міхрабу*, де повішено таблички з написами (ніби на

наших іконах) *імам* обертається лицем до побожних. Сидячи на подушці, він починає наспівувати повільно дивним ритмом. Чудна мелодія, сумна й зворушлива, багата на модуляції.

Як вона нагадує мені нашу стару пісню з Запоріжжя і наших українських бандуристів! Під час своїх відважних походів козак з Хортиці нероз припливали до Скутарі й самого Стамбулу.

В українських багатих піснях, відчуваються часто тужні нотки Сходу. Які вони нероз подібні до пісень курдів з Анатолії або до мелодій, співаних *мудзинами*, сліпцями!

З хвилиною, коли я натягнув мої солдатські шкарбани, мене оточила юрба, яка виходила з мечеті. Один *ефенді* у *фесці* почав розмову, розпитуючи мене делікатно, звідки і хто я. Він сам *ресем* — маляр, який був у Софії, в Болгарії, і цікавився, як я працюю.

Двері в старому почорнілому дереві, багато інкрустовані цитатами з Корану, витонченої роботи. Поруч великі таблички у формі кол.

Коло — символ вічності, сонця, місяця, всякого створіння — улюблений мотив мусульманських малярів і архітектів. Воно повторюється всюди: в банях, арках, вікнах, круглих шибках, люстрах, дощечках з цитатами з Корану На ґратах, камінних плитках, кераміці, ручках дверей, мідяних тягарцях. На бічних стінах *міхрабу* і чудових панно перських фаянсів. Рожеві левконії в камені зберігають свіжість під щасливою й вишуканою формою. На стінах мальявила, що появляють чорний камінь Кааби.

Довго блукав я малими вуличками, заки дістався на широку вулицю, яка біжить здовж Босфору в напрямі Буюк-Мезарістану — кладовища. Кинув оком на мечеть султаншї-матері Ені-Валіде-Джані.

На червоних килимах повагом проходжуються шанобливі *ефенді* або сидять на порозі гаремів. Один з них, з головою, спертою на лікоть, солодко дрімає. Його молоде лице рум'яне.

Пошиті з кусків халати викликали в мене подив. Блідожовтожарі — образ безконечного літа, білі з золотими пруж-

ками, жовто-цитринові, рожево-лілові, часом з тими самими мотивами, що інкрустовані на дверях мечеті.

Сіни з мармуру витерті ходженням. За чудовими графами, між кипарисами, стоїть мавзолей султанши. Все чисте, принаadne, затишне. Обійшов усе Скутарі, але не бачив ніде ні трамваю, ні авта, ні розхитаного «араба». Навкруги тільки хідники вулиць, якими тихо йдуть перехожі.

З Гайдар-Паша приїхав паровик, повний пасажирів. На лавках, проходах, скрізь подорожні: *фески*, *тюрбани*, *ковпаки*, капелюхи, чорні серпанки. Турки, вірмени, греки, жінки, військові, обличчя з усіх країн і народів Сходу й Європи... Що за рух! Босфор, занурений у синь ночі, захоплює мене.

Свіжий легіт долітає з гір Бебеку. Англійські панцерники викидають злющо дим і зарисовуються величезними бльоками в синьому просторі. За ними видно довгу стрічку султанських палаців: Дальма-Бахче. Далеко зарисовується Пера з вежею Галати, що видається немов завішена посередині золотої скатертини. Ще далі видно як мерехтить, ніби килим перський з погашеними кольорами, Скутарі.

5. липня. Прибув до Царгороду кораблем. На новому мості стояв довго спершись на поруччя. Повний космополітизм. Наскільки Ені-Джамі — чисто азійський міст!

Якесь авто несамовито вие (це хвилево європейська рідкість), інше пролітає вихром. За ними повільно, не поспішаючи і не думаючи ні про що, йдуть, коливаючись, воли. А ще далі інший запряг з довгим возом, з чорними буйволами.

Військовий візок везе з галасом англійських індусів до Стамбулу. З противної сторони надходять французькі мароканці у *фесках*.

Проходить трамвай. Інший, з противної сторони, їде до Харбіє. Перед кіосками, де міняють і відбирають *секіни*, утворюється компактний потік людей, ослів, валіз, величезних клунків, кошців, носіїв, стоянки баранів, диванів, міхів, *таці халведжі*...

Все ворухиться, підповзає, кричить, розпихається, пхається, тікає, ловить одне одного, поклепує одне одного по потилиці, махає парасолями, говорить згори вниз, жус, спльовує, кидає скоринки, витирає чоло манжетом рукава. Солодощі впихають вам в уста, а ціну тарабанять у вухо...

Індуси у військових тюрбанах посуваються вперед, відважні й суворі, перевищуючи інших на голову. Туркені в чорних *чарчафах* ідуть, тримаючися за руки, грекині колишуться на коротких ногах, ідуть, ніби качки. Товсті вірменки тягнуться, одягнені в нешляхетні європейські костюми й капелюхи у формі решета. Спритні спекулянти з Галати й Пери підтюпцюють у капелюхах — *канотье*. Ніби верблюд, похитується важно якийсь носій, несучи широкий волосяний матрац і з легкістю ступає продавець гороху з тачею на голові. Групами йдуть арабські паломники в білих туніках і жовтожарих *еліках*. За ними — дєрвіші незнамого мені закону, в чорних капелюхах.

Народу, народу, народу... Задушлива горяч. Зносяться клуби диму. Важко просуватися вперед.

А внизу каяки з парасолями осліплюючої білоти наїжують свіжу й радісну, ніби зелена туча, воду. Хлоп'ята завсім голі, ніби зелені раки, виставляють на показ під водою свої бліді тіла, ловлять секіни, що їх кидають їм з мосту. Це все діється серед гамору й оглушливого шуму, сміхів, криків і метушні, яку годі уявити...

Я дуже радий, що їду в Еюб. Манять мене: сине листя, білі мінарети, мерехтлива баня мечеті. Я так хотів вирватися з того горіючого пекла! Юрба тиснеться, ніби хмара комах, на корабель. Вдорозі рисував якогось *ходжу*, в глибокому сні й золотому тюрбані.

Ніби в калейдоскопі, з'являються мінарети. Золотий Ріг розширюється. На приплаві Еюбу немає ні шуму, ні гамору. Маленьку площу оточено ґратами, затопленими у воді.

Починається маленька вуличка. Мені назустріч іде дівчина в *чарчафі* вицвілої зелені. Серпанок відкинутий на голову, рожеві уста легко стягнені у видовженому овалі об-

личчя. Серпанок спадає, і вона проходить передо мною з таємничим виглядом, ніби це якась інша туркеня.

На розі вулиці фонтан-сибілю вкрито китайським дахом. Знову мавзолей-гробниця. Через таємні заграбовані вікна видно, як мерехтять кольори, написи фаянсів, шалі, люстра, тюрбани, величезні свічки.

В келії, яка звичайно буває поруч мавзолея якогось святого, немає ніякого тюрбедара, — сторожа, тільки в куті лежить звинене строкате покривало, а під стіною, надворі, розляглася собака.

Вміщуюся і починаю жваво рисувати. Не маю часу підвести очі, коли покривало заворушилося, і в одну хвилину я побачив проти мого обличчя дивну маску:

— Юк, юк! — верещить каскадами тюрбедар, задихаючись від люті.

Немов би нічого не сталося, я почав вияснювати:

— Я не знав, що тут не можна рисувати. Більш не буду.

Моя турецька мова врятувала мене. Розлючений тюрбедар заспокоївся, коли я пішов у напрямі портику мечеті. Скидаю мої солдатські шкарбани і збираюсь увійти до мечеті, коли не знати звідки, з'являється інший *ходжа*:

— Юк, юк! — ні, ні! — каже, махаючи суворо передомною рукою.

Однак, він м'якне.

— Ось, хлопець, ідіть за ним.

Я пішов за моїм *чічероне-чоджуком*.

Мечеть невелика. Зелена заслона дає свіжість гарячим кольорам килимів, як і зелений прапор на маленькій вежі. В півсумерку білих стін, тканини, ріг пультів, золоті листків Корану виблискують тисячма деталей. На підвищенні *міхрабу* велетень-*годжа* в рясі кольору полуниць простягнувся на всю довжину. Він спить, підклавши під голову долоні.

З Еюбу пішов до Айван-Сераю, — мое улюблене місце. Біля його стіп старі кипариси й рідкі нагробні пам'ятники, підточені лишаєм. Тут розкриваються широкі обрії, далекі обриси Константинополя, вежі Галати, сині горби азійських

гір. Спереду, за яринними полями, розвивається стрічка могутніх візантійських укріплень, які зносяться, закручуючи, від Золотого Рога до височин Текфур-Серау.

Через долину я прийшов до кипарисового лісу з найстаршим мезарликом і опинився перед брамою Адріанополя.

Яка безконечна днина! Сказав би хтось, що має тридцять годин. Де я не був і чого не бачив! Жива картина Царгороду, цього міста над містами, розкривається кожного дня, поволі, частками.

Я відчуваю, що чимало речей ще заховані перед мною. Можливо, що мій погляд відкриває їх, але чар і суть не розкриваються під одним ударом і тільки самими очима.

6. липня. Наш нічний азиль у Харбіє — закритий. Ночував у одного маляра моїх приятелів. Він сам має себе за філософа. Ввесь час він підготовляється до праці. Я засинав, коли він захоплюється і говорить про Платона й Гегеля.

Від ранку блукаю по Стамбулі шукаючи проклятих «телля» і «колля». Був у багатьох магазинах, але ніде не зміг найти ні полотна, ні кролячого клею. З ким не мав справ: турками, еспанськими жидами, персами, греками, вірменами!..

Рисував, але небагато. Сонце засліпило мене. Разючі контрасти. Світло з'являється ніби брусками розпеченого металю. Очі болять дивитися. Тіні, просвіти дверей і вікон видаються відбиті, ніби на наших іконах. Можна сказати б, що вони вкриті чорною фарбою. Нічого не видно, ні людей, ані предметів.

Коли стати проти сонця, вулиця видається наповнена синявим димом. Виноградники (вулиця, піддашки крамничок і каварень прикрашені гірландами) зарисовуються непроглядними силуетами. Коли заховатися під їх свіжий намет, все на одну хвилину стає перед очима чорне, засліплює вас. Яке це все відмінне від Стамбулу взимку!

Підношуся на корабель, чекаю його відпливу на острови. Люди вкрили поміст, ніби мурашки цукровану паличку. На-

род поспішає з Галати до Стамбулу. Здається, немов хтось тягне безконечний мотузок.

Зелені хвилі починають підстрибувати; наче з японського естампу. Човен із разючо-білим вітрилом б'є в паровик кормою.

Жахливі турки, озброєні жердинами, поспішають бігом. Вони безнадійно відпихають, червоні щоки надуті, ніби кулі. Човен зникає під арками мосту.

Наш корабель повільно відбиває від околиці, де він затримався, мов випливає із свого гнізда. Він скрипить, обережно повертається у вузькому проході поміж трансантлантиками.

В дорозі до островів ми перехрестилися з підводним англійським човном 27. Сірий, легкий з хвилястою гривою біля керми, краєв зелені хвилі і швидко зник у просторі, в напрямі Дарданелів, залишивши за собою борозну довгих і високих гребенів.

11. липня. Проводжу «мої останні гарні дні», як каже міс Ж..., на острові. Багато працюю. Мені здається, що я бачу, як з'являється єдність кольорів і деяка солідність форми. Глядач мусить сприймати через своє надхнення і розвивати те, що йому дано через узагальнення. Як невідомі і геніяльні візантійські майстри вміли це робити! А модерні греки — народ егоїстичний, сухий і нечуттєвий!.. Вони мають церкви, але немає в них Бога й природи, вони занурюються в грубості, в багатьох, але нешляхетних прикрасах, у пристрасті до наживи і спекуляції.

16. липня. Гарні дні скінчилися. Сьогодні ходив останній раз скупатися. Це чарівно. Високий червоний берег, сосновий ліс, на пляжі гарні напівголі жінки. Все залите світлом, щастям і сонцем.

Пишу ці рядки на кораблі. Прощай Принкіпо, прощай, острове Едену! Ніби з'ява, ледве майорить Фреско, Наме. Чотири місяці життя: троянди з колочками. Всього було по троху. Везу картини, течку, повну акварель. Тільки щойно Ф..., який нічого не розбирається на мистецтві, сміявся з мене.

— Хочете заробити п'ястрів? — спитав. — Викладіть ваші рульони і підім на міст: ви з картинами, а я з дерев'яною чашкою. Дивіться, скільки багатих греків, вірмен.

Провів вечір у Л... Перший раз їв кукурудзу, яка нагадує мою таку дорогу й далеку Україну. Волікся в сторону Харбіє з душею, наповненою гіркими думками. Чи знайду притулок на ніч?

Англіїці вирішили почати переговори з большевиками. Директор шпиталю сказав мені вчора:

— Домагайтесь категорично візи і їдьте в Австралію... Завтра, може, буде новий командант. Ви чули, большевиків визнали!

ЗНОВУ В ЦАРГОРОДІ

18. липня. Ясного сонячного пополудня блукав Стамбулом. До Айя-Софії прийшов на вечірню молитву. Сівши портуцькому під маленькою аркою біля стовпа центральної нави, рисував, не виявляючи цього для сторонніх очей.

На стінах виблискує світло. Все дихає безжурністю і щастям. Під банею — золота заслона. *Імам* тягне високий тон, ніби на сопілку. Хвилі голосу розпливаються в просторі. Коротка молитва скінчена, і вірні розходяться громадками не поспішаючи. Вони зодягнені в ясні *джупе* і чорні, сині або білі штани.

Престіл усіяний барвами, які мене захоплюють. Важко передати глибину і чар кольорів. Неможливо віддати глибину силу конструкції, розмах і логіку композицій в сукупності будівлі й просторів. Ці завдання розв'язано за допомогою простих основних частин: понад одним кубом — одна повітряна сфера, понад прямою лінією — півколо.

Присмерк в абсидах натискає, ніби на педалі, на ясність стін головної нави, повної повітря й простору. Що за ритм у пролетах! Хвиляста лінія трибун відповідає асиметрично нижчим аркам. Їх монументальні колони з зеленого мармуру відбиваються на тлі білоти капітелів. Усі вісім підтримували колись горішній виступ святині Діяни в Ефесі, найвеличавшої в усій античності.

Монограми Юстиніяна й Теодори чудово зарисовуються і повторюються до ста разів на білих шатрах прекрасних пропорцій. У колах, прикрашених гірляндами з галузок і листя, літери зарисовуються досить виразно. Цей шедевр ювелірно справи допомагає легко уявити, з якою пишнотою були прикрашені проповідальниці, престіл, катедра, при яких уживали на переміну з незрівняним мистецтвом бронзу, емаль, срібло, самоцвіти й тканини.

Ремісники з Царгороду не мали собі рівних в усьому старому й античному світі, так смаком, винахідливістю й силою вислову, як і вітальністю логіки й чаром фактури.

Часом якийсь непомітний твір, перенесений на тисячі кілометрів, вирваний із свого ґрунту й призначення, зберігав магічну силу вводити в атмосферу великого стилю, сповненого мистецтвом і катхненням . . .

Біля престолу, коли вдивитись у глибoku півкулю абсиди, видно, ніби крізь туман, постать із розкритими раменами, заввишки п'ять метрів. Образ Оранти. Містичне криється в цьому, наполовину прихованому житті мозаїк.

Образ Панагії — покровительки міста, улюблениці народу й малярів — живе цілі століття, захований в тайниках Великої Церкви. Можна вгадати її суворі й сильні риси, її пантеїстичний жест, повний глибокого значення. Не зважаючи на верству фарби, яка її прикриває, образ ширяє живий, і трагедія Візантії, творця думки й мистецтва, стискає мою душу, повну туги.

ВЕЛИКІ УКРІПЛЕННЯ

19. липня. Докладно простежив візантійські укріплення. Враження грандіозне. Зробив пішки сім кілометрів, посуваючись увесь час здовж велетенських мурів.

Від Золотого Рогу до моря Мармара почерез Айван-Серай — каміння, каміння, каміння . . . Циклопічні скелі, могутні брили, циліндри й восьмигранні піраміди закріпилися глибоко в землі з невимовною силою. Що кожних п'ятдесят

метрів нова вежа. Велике мистецтво інженера. Яка військова кріпость!

Не дурно над містом вітає слава візантійського генія. Орди, армії, пройшли тудою: мадяри, гуни, готи, перси, авари, наш Олег з дулібами й тиверцями, болгари, араби, армії Петра Пустельника і Годфріда Бульонського, орди турецького султана.

І в їх історії, що розтягнулася на десять сторіч, двадцять разів облягали мури, сім разів брали їх приступом.

Мури й вежі міцно будовані з тесаного каміння і червоної пласкої цегли, розкладеної з смаком смугами або арками. Вони мають мальовничий і декоративний характер, що гармонізує з солідністю заліза і з архітектурною та військовою спроможністю. Здовж укріплень глибоченні рови, наповнені, до якоїсь висоти, водою з Мармари або Золотого Рогу, а там, де земля підноситься, — дощовою водою.

Я не знаю в Царгороді, і можливо в цілому світі, іншого, більш захопливого місця, в якому природа, історія і мистецтво так би поєдналися, щоб утворити такий винятковий пам'ятник. Тут можна дихати живою атмосферою історії віддалених епох, бо укріплення не втратили посьогодні значення для того, хто їх розглядає.

Відразу за мурами тягнуться поля, рівнина, історичні шляхи, рідкісні будівлі, сади, села.

Піднімаюся на верх однієї вежі. Як колись Константинопіль, так тепер Стамбул оточений на широкому просторі камінним поясом. Направо й наліво, як далеко тільки можна сягнути оком, тягнуться вежі. За ровами, як колись, видно запорошену дорогу, виложену білими камінними плитами з давніх часів.

Місцями зчорніле дерево й схили горбів усіяні загробними плитами та колонами, що здалеку видаються хмарою голубів, яка злетіла на землю.

В ровах плекають городовину, сіють збіжжя. На терасах, між колонами, вирости правдиві сади диких дерев: ожини, юдейські дерева, платани. Вічно зелений плющ тягнеться, ніби темний шаль, часом розстелюється на широкому про-

сторі, здовж зубчастої стіни, закриваючи отвори вікон і розколини в мурах.

Сходжу на дорогу. Минаю пастуха. Його вівці подзвонюють дзвінками, не знати саме де. Обрій міняється. Сліпучо біле каміння, лінії й арки на переміну з зеленню, гармонійними обрисами землі, її западинами, відкритими наостіж вигинами, підземними ходами й вікнами — це поєднання села й міста, дикої землі, якої часто зовсім не плекали, і найбільш суворого мистецтва — становить особливий чар візантійського оборонного замку, який тягнеться на багато миль.

Все тут чудове, спокійне, безлюдне. Це нагадує заповорощену дорогу Аппія в Римі, де колись я блукав такими камінливими плитами, йдучи до гробу Цецилії Метеллі.

Вічність і римська ширина перетривали по сьогоднішні дні в цих мурах, відзеркалюючи розвиток історії, яка дала Царгородові назву Другого Риму.

На випаленій траві пасуться вівці, кози, барани з білою вовною, втомлені, з обвислими вухами осли.

Терасою проходить громадка мовчазних турецьких жінок на дозвіллі. Над щілинами можна спостерігати червоні, мов маки, фрески *чоджуків*, що перекликаються в обрамленні вежових вікон.

Тільки біля брами знов оживає життя. Проходять череди, немодні повози чекають охочих (Янкель віз у такій, як ця, колясці Тараса Бульбу).

У каварні відпочивають селюхи, які прийли в місто. Мандрівні крамарі сидять на камінні і вигукують лінивим голосом. Жінка, що несе воду, вистукує дерев'яними сандалями. *Еффенді* сідає на мула і їде до Сан Стефано, вчепившись за червоні мішки. Знаменитий Сан Стефано. Про нього мені не раз говорив дідусь.

Над вечір приходжу до Золотої Брами. Дві колони, як і двері, з невеличкої пласкої цегли, званої римською, ковані залізом.

Головний вхід замуrowаний камінною стіною, внизу невеличкі двері ведуть на подвір'я Сімох Веж. Над дверима турецький герб у білому мармурі.

Легенда говорить, що щит на Золотій Брамі прибив Олег після облоги Царгороду русичами. Детіер твердить, що він висить над брамою Мевлені-Кане-Капу.

Повернувся в місто брамою Еді-Куле, найвищої з веж. Бачив, як проходив відділ сенегальських стрільців у запошених черевиках. Їхні головні убори були схожі на римські шоломи.

За якимсь болгариним тягнулися із звішеною головою ведмедик і малпа. Вони боязко оглядалися.

Була ніч, коли добрався поїздом до мосту Галати.

21. липня. Люблю в Стамбулі годину, коли закриваються крамниці. Вдаряють дерев'яні віконниці, носії відпочивають, простягнувшись на лавках. Ефенді, вирвавшись з базарного шуму, йдуть не поспішаючи.

Купець несе пакуночок з овочів, звинений, немов пергамент. Інший тягне грубезну рибу-лакерду, до вух якої прив'язана за держак вареха.

Непомітно запалюються перші світла. З кафе-хане і льокантах чути приємний запах вечері.

З старого мосту бачив забавну картину: хмара дельфінів заганяє, ніби сітями, до берега рибу. Вони товпляться в літній воді, колять мордами, їхні тіла наскакують з усіх боків. Перекочуються велетенські тіла морських потвор. Збираються цікаві, під час, коли дельфіни борсаються, стискають ряди і готові вискочити на берег.

Сидів я на балках і стежив за заходом сонця і туманом, який підносився над лісом. На мості запалюються ліхтарі, предмети ледве зарисовуються, постаті втрачують обриси. Все змінювалося в химерму нічну арабеску...

Стамбул не має більше границь. Він стає невимірний. Притягає мене з усіх сторін романтикою. Що за радість блукати в таку ніч, як сьогодні!

22. липня. Вчора вживав заходів для одержання візи до Лондону. Англійський майор, який мною опікується, заплатив за своє добре ставлення. Його звільнили. На його місце призначено безжалісного полковника Б... Це командант

Прінкіпо, якого я знаю. Скільки забавних і прикрих придибашок!

Увечорі був з Митею в одного турецького маляра — професора Академії Мистецтв у Стамбулі.

На сходах ми оминули панночку з незвичайно рожевим личком. На грудях у неї був медальйон. Вогкі очі викраєнні в мигдалю. Довгий, легко загнений ніс. Вона була вся в чорному і без серпанка. Це дружина Джалі. Дуже мила, просила нас зайти в ательє.

Вікно прислонене арабською сторою. Вона синьо-зелена, прозора, ніби дротяна решітка. Посередині вікна готична арка. На стіні дошка у формі підкови. На ній, на ліліово-рожевому тлі, китайські літери. Панель стін дуже доброго смаку, вишуканої тонкості. Портрет дєрвіша і другий, правдоподібно дружини, купальниці, і все те в поганому німецькому газетному стилі.

Ібрагім Чаалі прийшов саме, коли ми збиралися відійти. Він простий, щирий, милий, чорнявий. Його кучері приримані фєскою. На обличчі знаки вітряної віспи. Говорить по-французькому, перериває, наголошує по-азійськи. Біля його темних виблискуючих очей видно дуже дрібні зморшки.

— Дуже чиста турецька робота... — відповідає на мій запит про рожево-ліліову табличку, яка здалека нагадує мені ікони Строгановської школи.

Як було прикро й принизливо ствердити, що турки дістають мистецьку освіту за третьорядними французькими малярами, здебільшого ж — за німецькими!

Портрет його дружини. Природою вона, в основному, турецький, східний тип, — а на портреті банальна поза німецького «майстра».

— Дуже люблю німецьке мистецтво і не люблю французького, — каже Ібрагім, показуючи на репродукції німецьких малярів.

Я вражений. Він немов би відгадав мої тайні думки.

— Гальс, чи правда, хороший?

— Це Гальс, а Пуц, німецький маляр.

— Ах, це добре!

Він робить рух признання потрясаючи кучерями.

— Ні, це не хороше, — кажу йому. Немає ніякої форми, і воно дуже банальне.

Починаємо переглядати Рембрандта, знамените німецьке видання. Сильні портрети, плястичні, подивляючо образові і композиційно будовані за світлом.

— Незвичайно тонке, дуже люблю.

Помимо тих слів відчувається, що для Чаалі книга великого голландського майстра не досить розкрита.

Його мила жінка сидить навпроти нас. Розглядає нас великими очима, нічого не розуміючи. З боку сидить грубий турок із зігнутим носом.

До ательє забігає кішка і, муркотячи, треться лискучою шерстю об килим на дивані. За нею з'являється маленька дівчинка, одягнена в біле. Тільки пара чорних очей — ніби зубці мережива на видовженому овалі личка. Вона щось просить, дивлячись на мене з боку. Батько перекладає:

— Вона говорить вам: це мій котик, віддайте його мені! Усі сміються.

У маленьких чашечках подають каву, яка має особливий смак і пахне по-східньому. Уважно вглядаюся у жінку Ібрагіма. Вона трохи збентежена. Довгі вії кліпають, горбатий ніс дає відчуття, що вона соромиться. Маленька рука притримує на грудях накидку.

Ібрагім вгадує мої думки і чемно пропонує:

— Зробіть портрет

— Конечно намалуйте, — докидає Митя.

25. липня. Блукаю Стамбулом. Крамниці, каварні, льоканти, заслонені нап'ятими брезентами на всю ширину вулиці. Турки вкладають часом під фески квадратіві шматки паперу, що березуть очі від жахливого світла. Тяжить нестерпна, непорушна гаряч.

Стамбул німіє, затихає. Вулиці зовсім сині. Там, де світло, — все біле, без кольору, спалене сонцем, а в тіні все чорне, фіялкове. Ніщо не подібне до дійсности. Предмети й люди стають фантастичні.

Східній міраж: кожний сидить там, де захопила його по-полудня спека. Носії в кошах, ніби ляльки або дивні іграшки. Голови, мов би голови мерців, звисають. Ноги спираються не знати на що. Одна рука на грудях, друга звисає до землі.

Величезні сходи і майдан перед Ені-Джамі вкритий тілами в найбільш неочікуваних позах. Рисунок з китайської вази. Голова відкинута назад, ноги покладено збоку, ніби вони не належать до людини. Сплять, наполовину витягнені, дрімають, спершись на лікоть, або потякують тихо.

У подвір'ї під наметами, дрімаючи, працюють кондураджі — шевці. Вони латають тисячу разів несамовито зношені черевики, сухі, ніби кість, пантофлі носіїв.

Пахне шкірою і сап'яном. Крамнички, в яких сплять папуджі, сидячи на прилавках, завалені смердючими черевиками, що прикривають стіни від стелі по підлогу. Ніби китиці червоного перцю або рожево-ліліових баклажанів.

У мандрівних крамничках, які порозставляли по цілому подвір'ю свої парасолі, видно, як маестатично повівають широкі, в п'ять метрів, пояси, рожеві стрічки, шалі, намиста.

В кафе-хане жахливо галасує грамофон — свистить, верещить, і звуки летять ніби горохом. Навколо ні одного слухача...

Через арки дверей видно, як носії ладують скриню дивного зеленого кольору. Вони з трудом проходять під виноградником.

Над пейзажем нависають два далекі, нечуваної сині, мінарети. На мості Галати натовп, ніби зернятка чоток, причепився до парапетів. Ті самі акробати, загорілі від сонця, немов правдиві чортенята, стрибають у воду з корми човнів, з паличкою в зубах.

Корабель до Антігони, переповнений людьми, виючи, покидає надбережну. Перед очима розкривається широка панорама. Підноситься заслона, виникає величавий театр.

Подув свіжих кольорів. Сині води Босфору шумлять, і набігають, ніби живе срібло, короткі хвилі.

Очікую корабля, що їде на острови. Їду забрати свої великі картини.

Наша *шіркета* свистить, розколихується. Панорама весь час міняється. На нас напливають вітрильники, ніби лебеді з випростаними, гнучкими крилами.

Після людської розпаленої юрби, після гарячих і сильних кольорів та форм з насолодою перебуваю на широкому просторі води, під свіжим подувом вітру з Дарданелів.

29. липня. Всі дні, як звичайно, блукав по Стамбулі і в Пері, між огидними пиками спекулянтів, шахраїв та сутенерів. Банальність, брехня, пожадливість.

Перед тунелем, де німці збудували електричну залізничку з Галати до Пери, в мене вкрали гаманець.

Я спостерігав, як гралися шибеники, борючись навкучачки. Хто і як витягнув гаманець — один Аллах знає. У гаманці були ключі від валіз, що залишилися в Москві, і 80 піястрів.

В одного з моїх приятелів украли гаманець із 30 лірами. Він стояв на східцях трамваю і тримався поруччя.

— Мене грабують! — кричав він до свого товариша, який витріщив очі, нічого не розуміючи. Злодій зіскочив з трамваю і зник у Галаті.

30. липня. Даремно я оплакував мій гаманець. Аллах прийшов мені на допомогу. Продав три акварелі. Визначна подія! Заробив 10 лір!

Туркеня, приятелька Ібрагіма, дружина турецького консула у Швейцарії, просила, щоб їй відступити дві або три акварелі.

Вона прийняла нас, гостинно запросивши до вечері, в товаристві матері, милої бабусі.

Їхній дім губиться в маленькій вулиці в Татавлі. Це турецька, європеїзована родина.

Нам подавали тільки жирний кебаб і надто солодку баклаву.

2. серпня. Небо вкрите сірими хмарами. Насувається буря. Важко грюкоче грім. Раптом темніє, і спускається зливою дощ. Краплі утворюють калюжі і заливають марму-

рові плити подвір'я. Бані галерій притемнюються. Листя шовковиць та кипарисів блищить і світиться свіжістю. Невеличке подвір'я загортається ніжними випарами.

Дівчина в рожевій сукенці і хустині канаркового кольору, що прикриває її гарні коси, черпає воду.

Високий ефенді, що переходить біля криниці, проступе до мене, на майдан.

На його виголеному обличчі довгі запорозькі вуси, на ньому біла шапка, сірі штани і жовтожаро-рожевий кафтан без рукавів.

Він кладе руку на серце і поздоровляє мене своїм «*саллям*». Піднявши три пальці, хитає ритмічно головою. Я відповідаю:

— Пек еї.

Це перший дощ за місяці виснажливої спеки, щоденного сонця й пекучого світла, коли температура не знижувалась ані на ступінь.

Прибігають дівчатка, оточують мене з усіх боків, ніби ластівки. Хтось міг би подумати, що я розумію все, що вони мені лепечуть, до останнього словечка.

Покидаю Стамбул по заході сонця. В темному, майже синьому повітрі звучить останній заклик. З невисокого мінарету співає *мuedзин* старечим, майже надлюдським голосом.

Він змушує вірних задуматися над пройшлим днем, над створенням, над джерелом усього життя — Великою Зорею.

5. серпня. Як звичайно після обіду, їду до Стамбулу. Мене тягне туди, ніби старого ведмедя запах меду.

Перетворюючи церкви на мечеті, османи давали їм раз-у-раз зовсім випадкові імена.

З днів падіння Царгороду церква св. Теодосії була прикрашена трояндами, з нагоди храмового свята. Звідси й назва Роз-Джами.

Вона підноситься над домами жовтим, зворушливим силуетом. Хтось сказав би — новгородська церква! Її абсида звернена в сторону випаленого терену. Виразно можна

вирізніти три пролети з вузькими вікнами. З кожної сторони абсиди тягнуться широкі мури з залізними підпорами.

Високо, відразу під дахом, нескладний орнамент — так, як у наших церквах.

Це дуже характерний пам'ятник з усієї візантійської архітектури IX віку. Тут уже помітні інша доба, інші мистецькі надхнення, інші напрямки.

У порівнянні до пишноти й глибини Святої Софії, тут пропорції менші, видовжені, елегантні, інтимного характеру. Не зважаючи на перебудову, церкву всередині знати. Ніжні пропорції, намагання звестися вгору — це, зокрема, тенденції візантійської готики.

В основі будови куб з чотирма тесаними стовпами виділює центральний корабель. Колони сперто на аркади, звідки вибігають маленькі пендентиви. Нави мало простірні. Над однією з них, на галеріях, трибуна султанів, охоронювана густою решіткою. Білені стіни. У нартексі щось лагодять.

Більше ніж два сторіччя містився в церкві арсенал. Селім III наказав вибудувати мінарет і перетворити церкву на мечеть...

Йду вуличкою Табак-Гонуз. З невеличкого хвилястого терену відкривається сіро-брунатна панорам Стамбулу. Внизу азійські гори здаються вкриті попелом.

До мене підходить близько дівчина і запитує:

— *Кимли рорсун?* (Що шукаєш?)

Яка здібність помічування! Я блукав зором по широкому терені, по далекому образі. Шукав мотиву.

Проходить жебрак. Він сліпий, іде поволі і співає на все горло тужливу мелодію. Дівчина стежить за його рухами, поки тюрбан бідака не зникає в профілі вулички, що збігає дуже стрімко до випаленого терену.

Затримався в Селіміє. Біля *шадривану* стоїть, ніби велетень, старий *ходжа* в чорній рясі, спертий плечима на стовбур кипариса, а ногами на межовий стовп. Він виворожує чар картини з старих часів.

Біля нього молодий софта уважно прислухається до того, що говорить йому вчитель, розмахуючи руками.

Галерії в подвір'ї вкриті банями. Усе біле і ясне. Тільки готичні смугасті аркади (куби червоного каміння чергуються з білими) і тимпани нищ, склепіння яких прикрашене чудовою керамікою, вносить веселу нотку в однамнітну гаму з граніту й мармуру.

У середині мечеть зовсім примітивна, без стовпів і галерій. За мечеттю, від сторони престолу три мавзолеї: маленькі восьмигранні будиночки з банями, критими циновими платівками, ніби лускою. До кожного з них веде портик. У мавзолеї Селіма портик у вітражах. З кожної сторони дверей незрівнянні керамічні пано. Нутро мавзолею нагадує пишнотою блискучу добу Селіма Грізного.

Раптом чую романтичний звук, ніби від контрабасу. Виходжу за ріг і бачу добре знану картину: чесальник бавовни вдаряє дерев'яним праником натягнену нитку. Нитка сильно натягнена на чорному луку, ніби на розі, ритмічно дрижить важким кумедним звуком. Бавовна розлітається звитками. *Банабак*, навколішках обертає наївно голову.

Кінчаю мій рисунок. *Банабак* відходить, кидає погляд на картон, мило всміхається і щось кричить на адресу *чоджуків*. Він вилазить на свій прилавок тоді, коли я відходжу.

6. *серпня*. Вчора й сьогодні мене відвідували турецькі малярі. Вони зайшли в товаристві Миті, турецького поета Рушена і його дружини, молодої пані.

Вона говорить співучим голосом — *чок, чок гюзель*, — дуже, дуже гарно — коли бере в руки листки акварель.

— Це ніби музика, — замітив поет.

— Не тільки для ока, — додав Ібрагім, вказуючи смішним рухом на свої очі, — але й для ума та серця.

Який він милий! Типовий османець із Бруни. Широкі рухи. Голене, кольору цегли обличчя, прикрашене вусиками.

Поет колосального росту, гнучкий, широкоплечий. Високе чоло акуратно стиснуто *фескою*. Він добре вбраний, плеканий. Це справжній *бей*. Знає знаменито французьку мову (я читав його прозу й вірші). Навчився кілька слів

по-російському. Знає Толстого, Достоевського, Пушкіна. Думає по-модерному.

З надмірною чемністю Намик-бей (наполовину черкес) запрошує мене до себе на каву. Простодушний Ібрагім-Чалалі наполягає, щоб ми конечно зайшли до нього на обід з чаркою *дузіко*.

— Будьмо друзями!

Він обіймає мене, притягаючи міцно до себе.

10. серпня. Нестерпна спека. Йду в незнану мені, віддалену дільницю. Приходжу до стін палацу з сімома вежами. Хтось сказав би, татарське село, ніби в нас. Вулички крутяться колом. Камінна огорожа. Місцями вставлені кубки взяті з візантійських укріплень з цієї грандіозної каменоломні. Чи можна дивуватися з такої поведінки «азіятів». Під час війни «культурні» німці знищили мури на широкому просторі біля Текфур-Сераю.

На городах, прикрашених старими платанами, працюють селяни. Азійські обличчя: пласкі, рожеві, з вистаючими вилицями, скісними очима. Вони мало подібні до турків із суміжної з Золотим Рогом дільниці. Там можна частіше бачити їх з правильними, європейськими рисами обличчя, з великими, чорними, рівно насадженими очима. У нас зустрічається цей тип між нашими татарами в Криму, де були в XIII та XIV сторіччях колонії генуезців.

Зіходжу то в поле, то, ніби притягнений приманою, виходжу на вежі, йду головним муром у самому центрі.

Яке це все величне, виняткове! Після сільських вуличок, скромних хаток, зненацька відкривається зачароване камінне місто.

Багато зрисовую і роздумую. Цей пам'ятник світової краси та розмаху не знайшов гідного себе ентузіаста.

Місцями мури збереглися трьома зонами з непорушеними бійницями. В інших місцях можна б сказати, що згори донизу ніби якась рука все зруйнувала, спритно підмінила, знищила.

Брили накопиченого каміння із слідами білого засохлого валпа, покладені вивертами.

Купи руїн, проломів, обламів. Тріщини біжать зигзагами згори донизу на гладких частинах веж і стін. Їхні вершки з'їджені часом, вкриті будяками, тепер спаленими сонцем.

Там, де була арена останнього трагічного змагу, де колись текла кров і де зпід купи трупів не видно було землі, де брязкіт зброї приглушував те, що говорили одні одним, — тепер усе спокійне, величне, тихе.

Швидко западає ніч. Готичний отвір дверей уже зовсім темний. Чорні кипариси досягають верха восьмигранної вежі, заввишки в три метри. Візантійський орел виритий над дверима в брилі мармуру.

16. *сепня*. Відвідав хворого Ібрагіма. Він лежав на широкому ліжку, яке стояло на килимі по середині кімнати. Я послав йому лікаря росіянина.

Увечорі був у поета Рушена. Він просив показати мої акварелі. Турки розглядали їх з цікавістю. Один професор філософії мистецтва в Академії, людина нових напрямків, особливо захопився.

Дуже пізно прийшов якийсь шведський учений. Він працює над дикретами султанів. Вже знайшов дуже цікаві трактати з козаками гетьмана Дорошенка.

17. *серпня*. Після обіду відвідав з Рушеном Евкаф, — невеличкий музей (назва Евкаф означає, що він походить з дарів). Музей примістився кілька років тому в старих рефекторіях яничарів з ініціативи молодих турків.

Оригінальний будинок з банями і дахом, подібним до того, який вкриває одну буддійську пагоду, що її стіни виходять на вулицю навпроти головного входу до Сулейманіе.

Як добре він мені відомий! Скільки разів заходив я до вестибюлю, що виблискує мармуром! Затримався на хвилину і казав собі: тут міститься напевно якась адміністрація, це не для мене. Тут усього чотири довгі залі з високим склепінням. Входять чотирма галеріями з аркадами, які біжать навколо невеличкого квадратного подвір'я. По середині вузької довгої грядки водограй і старий платан. Залі влаштовані з смаком і розумінням.

У першій кімнаті зібрано книжки й манускрипти з найдавніших епох. Декрети султанів, накази, печатки, цитати з Корану.

Столи у пульти на книжки у формі Х, ковчезки, ніби невеличкі мечеті (в них зберігається Коран). Скриньки на реліквії, тонко й багато інкрустовані, чотки. Надзвичайні книги в багатій оправі дбайливої роботи.

Кругом написи. Вони дивують своїм характером, глибиною думки. Сторінки першого Корану з XIII стор. визначаються особливою простотою. Їх прекрасно зредаговано.

У персів написи гнучкі, незвичайно тонкі, текучі, ніжні. — В османів вони імпозантні, широкі, криваві. Скільки турецькі рукописи відзначаються величезними розмірами і пишнотою фронтисписів (часом книжки досягають аршину висоти, їх прикрашено тисячами арабесок, надзвичайно виведених сріблом, або золотом на синьому тлі), — настільки перси відзначаються генієм, уявою.

Рельєфи на шкірі справ, букви, заставки, оздоблення перших сторіч, мініатюри, розмір і розподіл письмових колон — усе те зроблено з незвичайним смаком, таланом.

У залі ми побачили двох французьких офіцерів фльоти. Похилені над вітряками, зачаровані, вони розглядали перські книги, розкриті на сторінках з мініатюрами.

У другій кімнаті розкладено багаті ручні роботи. Кафтан султанів (жупан Роксоляни, дружини Сулеймана, прикрашений широким чудовим візерунком у багатих кольорах). Шалі, хустки, тканини, одяги дітей і куртизанок.

Все те пригадало мені старі козацькі вишивки у славному музеї Тарновського в Києві і Чернігові.

У вітринах срібло, булави падишахів, схожі на гетьманські, оправлені діаманти й коштовні камені.

Ковпаки з пишними павиними перами, келихи з слонової кости, майстерно різьблені, малесенькі скриньки, намиста, флякони на парфуми й олійки. На всьому печать східнього достатку, смаку, надзвичайної роботи.

У третій залі (залі відділено товстими стінами) — люстра, ліхтарі, різьблені в міді, в персько-китайському стилі.

Начиння, фаянси, пузаті *манжалі*, блискучо жовті казани яничарів з героїчної доби. В стінах квадратів отвори, якими подавали страви.

Остання зала цілком призначена для скульптури в дереві. Обрамлення дверей і вікон, полички, колонки, надгробники виконано з великим смаком, декоративним відчуттям, умінням. У всіх залах розвішано на стінах великі й малі килими, темні й чепурні. На жаль, бракує тут залі з народними картинами.

Я думав над тим, коли писав ці рядки: чи є в нас щонебудь написане про турецьке мистецтво? Таж наші дипломати, місіонери, драгомани й подорожники могли легко зібрати колекцію!

Коли ми закінчили оглядати музей, Рушен, глибоко прив'язаний до свого народу, сіяв задоволенням.

Ми вийшли на невеличке подвір'я. Тонкі струми води стікали в басейн, чути було воркотіння голубів у свіжій, ніби вимитій зелені. Платани стояли просвічені золотим промінням західнього сонця.

Звідти ми пішли тихою вуличкою до гробу Сімана, минаючи старі будинки в подвір'ї Шейх-уль-Іслямат.

20. *серпня*. Наново оселився в Харбіє, в шпиталі, де, здавалося мені, подохну минулої зими. Довго жив сам, а тепер нас трое в кімнаті. Оточення нестерпне.

З радістю пішов оглядати укріплення. Скільки незабутніх вражень, скільки думок викликала в мене ця прогулянка.

Тут не відчувається перепон, не відчувається присутності комітетів учених, не чути провідників, не видно туристів, не знати ні перепон, ані границь... Це не так, як в Європі, в Італії. Ходжу так, як мені хочеться, як бажаю, часом зовсім інстинктивно. Тут саме місце для маляра.

31. *серпня*. Блукаю ізраелітським кладовищем. Ціла подорож! Ішов через Кассим-Пашу, пройшов глинистий яр із соснами, що похилили верхи. Широкі лани пшениці, давно зжаті, тягнуться далеко і здаються спаленими сонцем.

В Ок-Майдані придорожні стовпи з білого мармуру. Колись тут султани й князі вправлялися в стрілянні з лу-

ка. Тут відбувалися величаві бенкети, організовані Мохаммедом у першу п'ятницю після падіння Царгороду.

Панорама міста сумна й зворушлива. Сплячий Стамбул ледве зарисовується в півсумерку: мечеті, мінарети, кладовища.

На обрії, по той бік Скутарі, сіро-сині гори тягнуться хвилястими площинами, як на фресках примітивів. Зубцями зарисовується Серай. Видно божеську Святу Софію. Ніби перекинений келих на оранжовому кубі.

Відпочиваю на камінній плиті, яка одним рогом зарилася в землю. Навкруги низка безплідних біблійних горбів.

На всьому просторі кладовища, яке тягнеться трагічно на брунатному, змитому дощами схилі, жадної живої істоти.

Заходить сонце. Його фіялкове проміння падає скісно на нагробні цоколи, могилки, пласкі мармурові плити.

Одні порозкидані денебудь, інші загрозливо нахиляються над брилами червоної землі. Видно, як з'являються черепи, кістки. Ще інші плити осунулися, обернулися і стоять.

Чорні, напів стерті дощем літери розказують зигзаками і жахливими клинами не знати про що. На кладовищі не видно ні людей, ані тварин.

Оселя мертвих залишена і відкинена живою людиною на завжди. Ніяка людська істота не загляне туди і жадна любляча рука не подбає тут ні про що.

Зайшов туди крізь турецьке кладовище. Воно видається зовсім іншим світом: плющ, кипариси, бані. Могилки вкрито зеленню. У величезній клітці блискуче листя глоду, мармур білих стовпів — ніби піна.

По середині кладовища висока колона — мінарет. Через тендітну решітку й галяви в листі видно, як синіє Стамбул.

Рай! Тут приходять, щоб утішатися спокоем, тишою. Це не понуре місто мертвих, лише місто, повне чарівливих тіней. Біля них людина відчуває себе радісною, легкою.

Така душа мусулманина. І так усюди. Навіть коли проходить вночі до ґрат і склепів, освітлених каганцями, що

Їх хитає вітер, — ніяка моторошна думка не спаде тобі, не скаламутить уяви понурим привидом з того світу.

Але тут у євреїв усе дике, грізне, жорстоке. Ще не запала ніч, а вже стискає серце страх. Хочеться втекти, стрясти чим швидше порох землі, на якій повзають червоні змії і блукає картина гнилі і смерти...

2. вересня. Зайшов до Евкафу. Оглянув визначну східно бібліотеку одного російського професора Казанського університету. Яким робом вона в Стамбулі?

Довго залишився в подвір'ї мечеті, рисував, і потім помився при криниці.

Раптом згори рознісся високий, хвилюючий і натягнутий голос, що сильними хвилями розкотився на останньому акорді. Молодий *мuedзин*, здавалось, хвилину затримався. А за ним, з іншого мінарету, другий *мuedзин* почав співати:

— Немає іншого Бога, ніж Бог, а Мохаммед є його пророк.

В заклик, пронизаному повільним ритмом, розважаннями і смутком відзеркалюється старий Схід.

У домі Аллаха (по-турецьки «Аллах» вимовляється з ледве чутним «х») закликають до молитви не дзвони, а людський голос, так розумно перенесений в атмосферу. Навкруги символи і навкруги поривання в поєднанні з могутньою природою.

Присмерком відвідав мавзолей султанів. Славний гріб Сулеймана Пишного і його дружини Роксоляни збудований, як водиться, близько *міхрабу* — престолу.

У восьмигранному будинку — три гробниці: Сулеймана Праводавця, Сулеймана II і Ахмеда II.

Баня спирається на колони з білого мармуру й порфіру. Гробниці вкрито незвичайної білоти кашміровими шаллями. Тюрбани падишахів зовсім білі, чудної форми, облямовані низом рожевою стрічкою.

Пам'ятники оточено дерев'яною балюстрадою, тонко інкрустованою слоновою кістю.

Недалеко гробниця Роксоляни, менша, але такої ж форми. Славна невільниця походила з Західної України, з

Рогатина, і стала дружиною Сулеймана Пишного, здобувши значний вплив на державні справи.

За дерев'яною масивною і простою балюстрадою, по середині мавзолею, стоїть самотній гріб славної султанші, вкритий до землі білим матовим шалем.

Стіни викладені плитами з простим, скомпонованим з квадратів рисунком. Інших прикрас немає.

У заскленому вестибюлю стіни мавзолею геть чисто викладені перським фаянсом. Ясні кольори з гармонійними контрастами: сині, червоний гранат, тюркисовий, зелений *малахіт* — прикрашено квітками й листям на чорних стеблах на білому тлі.

Для мусулманина пано з фаянсів однаково, що для наших предків ікона. Видно, як у цьому відбивається дух ісламу: контемплятивний і абстрактний, наївний і строгий.

Через ґрати дістався на величезне подвір'я Сулеймані. Скільки сягає око, поза Скутарі, Галатою і Перою, поза Золотим Рогом розстилається простір, глибоко занурений у море.

Галас, свисти сирени, голоси тисяча звуків. Несподівано потрапив до Рустем Паша. Серединою вулиці йшов жебрак. Ніс на руках дитину, загорнену в білу хустину. Його провадив за руку хлопчина з сумним і ніжним личком. Піднісши голову високо в небо, при заході сонця жебрак співав гімн. Звуки плили ритмічними захоплюючими каскадами.

Скільки вислову, молитви, жалю. Це спонукало мене думати про мого професора літератури — Дорошенка. Високий, справжній козак. Коли ми вивчали старі українські пісні, він говорив:

— Коли б на вулиці Лондону якийсь жебрак почав співати, його посадили б за ґрати...

5. вересня. Сьогодні ходив у товаристві Миті відвідати Намик-бея. Він запросив мене на каву.

Довго ми розшукували його дім у Бешікташі. Турецька дільниця розляглася широкими вулицями на горбах і долинах за Харбією.

В порталі відчинилися невидні двері. В широких порожніх сінах, з високою стелею, особливий запах, характеристичний для турецького дому. Високо з віконця визирає усміхнене личко хлопчика.

— *Буерум, буерум!* (заходьте, заходьте) — чемно запрошує.

Підіймаємося вгору широкими дерев'яними сходами. Перед гаремом, на третьому поверсі заходимо до *селяміку*.

При вході Намик вітає нас майже з китайською куртуазністю. Заходимо. Видається, ніби до каплиці.

Навколо розтушовані кольори. Зайшовши з повного світла не відразу вловлюємо предмети.

Два вікна заслонені перськими фіранками. Срібliste світло вливається зорями, колами, рябими дірками, під арками — у формі підкови.

Заслона, фіранка, сітка, решітка — яке воно все характеристичне і переконливе, тут, на Сході!

Сідаємо по-турецькому на круглих подушках, розкинутих тут і там на рожевому килимі.

Намик розхилає заслону і сходить вниз гучними сходами, що ведуть до гарему.

По середині кімнати добре вичищений мідяний *мангал*. Ліворуч, праворуч і при вході дивани. Один з них широкий і низький, без опертя, з круглими подушками, прикрашеними срібним жолуддям. Над ним прикріплені шаблі, ятагани, старі пістолі (батько Н. . . був пашею черкеського походження). З боку полиця, на якій скринька, інкрустована платівками *накру*, дзбанки, кинджали.

Навпроти — червоний диван з опертям, прикритий удвоє складеною заслоною. Її кінці вишито золотом і сріблом. Спереду на білій шкурі столик, прикрашений рогом. Над ним дзбанок, синій тюркусовий, з Персії, з двома квітками, і збоку срібний флякон, завбільшки з наперсток, наповнений розовою олією. Перед вікном пульта, на якому лежить старий Коран. Біля *мангалю* інша бараняча шкура. Свічник із свічкою. Збоку, біля третього дивана, на восьмикутному столику водяна люлька з червоним *марпучом*.

Зі стелі, змальованої темно-зелено, з накладеними білими табличками, звисають лампи, наповнені оливою, ніби в мечеті. Понад великим диваном, у кутку кімнати червоний ліхтар. На стінах написи з сентенціями з Корану.

Чудові народні турецькі й перські образки в рожево-жовтожарих фарбах, покриті лаком.

При вході полички з книжками. Над одним з диванів портрети Гольбейна і Ботічеллі в німецькому виданні, прибрані білою, крапчастою в сині цятки тканиною.

Намик повернувся. Він запрошує нас перейти на другу сторону, в бічну кімнату, до його ательє. Вручив мені книжку Блока «Дванадцять» французькою мовою, ілюстровану.

Розмова провадиться про турецьку виставу в Стамбулі, про Перу і перотців. Оглядаємо книжки, журнали, здебільшого німецькі видання.

Ось вам Делякруа.

Побачив його знову з радістю. На Сході він ще більше близький, рідний. Його композиції з Марокко (з арабами) особливо вдалі. Яка тонкість у помічуванні життя в картинах, мальованих цим «львом, що розриває м'ясо», як висловився про нього влучно Ван Гог! Його настрої так різняться від усіх студій і портретів турецьких малярів для яких геній французького майстра повинен бути ближчим від його внука Мюнхену...

Річ незвичайна! Тут за стіною, в сальоні, дано доказ такого смаку, часом в найменших дрібницях, як от картини, наргіле, літери, скатертини, скриньки, стільці! Спостерігається мистецький смак, пропорції, погодження кольорів, зрозуміння деталей, єдність цілості.

А в пейзажах і портретах Намика — усе тяжке, хитке, банальне й випадкове. Що у нього є талант, я не маю жадного сумніву. Все рисоване в кольорах: чорному, зеленому, жовтому. Типова гама Мюнхену.

Дивно, що німці мають однаковий вплив на слов'ян і османців. З чого це походить?

В турецькому житті можна ствердити ряд рис із Візантії, тому що свого часу все було просякнута Сходом.

У цих працях бачу третьорядну Європу, яка не має ніякого контакту з Візантією, з її сильним мистецтвом, ані з Сходом, його особливим способом життя, його мудрість, його прагненням до природи і розважаням, — недоступним Європі.

Увійшла дуже негарна туркеня і принесла в чашечках каву. Вона чемно вклонилася, поставила тацю і зійшла до гарему.

Ми перейшли до сальону.

— Я хотів би тут щонебудь змалювати, — сказав я.

— Будь-ласка, коли тільки захочете, — відповів гальянтно Намик по-французькому, співучим голосом, вимовляючи дивно через ніс.

— Буду дуже радий бачити, як ви працюєте. Багато роздумував я над вашим мистецтвом. Воно мені подобається, але я не розумію вас добре і запитую себе, чи воно є справжнє мистецтво.

Коли ми прощалися, увійшла молода турчанка з великими очима *газелі*.

7. вересня. Уранці, в товаристві дружини Ібрагіма Мюніре ходив у Бечиктам до Намика. Чудно! Подумаєш, ніби сторінка з славних спогадів Казанови.

Ми йшли ввесь час, то наближаючись одно до одного, то раптом віддаляючись, зовсім не помічаючи цього.

Пройшла жінка-поліцист, якийсь нічний сторож, — строгі наглядачі моралі.

Мюніре, з спущеними очима (бачу крізь серпанок, як кліпають її вії), залишається позаду, йде, тримаючись на віддалі, ніби мене не знає.

У «каплиці» Намика організую оточення, приміщую мою модель. Мюніре присіла по-східньому на круглій подушці. Її серпанок спадає на лице. Кольори чорні, зелені, кокосового горіха, рожеві, білі, накрапльовані синім, оранжевим і червоним — добре погоджуються в одній картині. Мені важ-

ко віддалюватися від великого полотна, освітлення погане, і мені перешкоджають.

Приходить наречена Намика з чорними очима, підмальованими вуглем. Вона має притягаючу поведінку і весь чар жінки Сходу.

Ніжність в її способі говорення, без сліду солодкої манірності! Яка гнучкість і грація в її рухах і жестах! яке мистецтво носити убрання і одягатися скромно, із смаком!

На портреті, який недавно малював Намик, ця істота має натуралістичну подібність. Її можна розпізнати, але, Великий Боже, що за мистецтво, що за фах, — справжній Мюнхен!

9. вересня. Учора шукав по Стамбулі полотна. Між туркенями втрачаю голову. Побачив серед циганок одну етіопку з темним і вогким лицем, ніби дозрілий каштан. Її чорний серпанок був розхилений.

Зайшов у рибну вулицю Валик-Чарші. Вона коротка, але дуже рухлива.

З крамниць звисають довжелезні планки, з одного боку рожеві і білі, з другого міро-зелені. Довгі хвилясті *вугри* і чорні *лакерди*. Риби посріблюваної білости, золоті султанки розкладено візантійським рисунком на широких круглих плетінках.

У м'ясних крамницях висять чвертки баранів з Анатолії, вкриті жиром, прикрашені *серпантинами*.

Стіна викладена зеленню до стелі, посередині дзеркало, картинки. Крамниці з плодами й городиною, немов архітектурні будівлі, багато прикрашені зеленню, кольоровим папером і свічками. Під стелею китайські ліхтарі, білі султани, величезні казкові змії. На стінах такі написи, як «гарна», і яскраві малюнки.

На порозі сидить «патрон» — ніби цар Берендей в одягу, який так гармонізує з оточенням.

Кидає оком і ніби занурюється в «Тисяча і одну ніч». Приємно лоскоче запах екзотичних овочів.

Уся середина вулиці завалена плетінками й скриньками. Ліліові й чорні фіґи розкладено мотивами амбри й золота.

Свіжа цибуля. Над маркізою головки часнику. Кавалки бриндзи посипано чорними зернятками.

Вузькі бронзові пасма *теспілю* звинені, ніби стьожки шкури. Платівки шинки, — димленої бастурми, — зробленої всуміш з бараниною. Вона пахуча й тверда, наче кість.

Пливе безконечна юрба народу. Влиєшся в неї — так, ніби в струмінь води за кермою судна.

Але щоб дістатися на базар, який тягнеться боком під загородою Нурі-Османіч (Світло Османа), треба оминати понаставлювані серед вулиці стовпи.

Тут продають бавовняні тканини, кольорові перкалі, хустини з Брусу на стоянках, як у нас на Україні.

Але те, що з кожним разом впроваджує мене в захват, це — *фески*, які зносяться рухомим килимом. Коли дивитися згори на них, видно килим, що тягнеться без кінця, рухається, змінює барви.

Феска! Вона визначає стиль життя в Царгороді. То як самітний циліндр, то ніби сплющена сфера або квадрат, який виразно вистає з тюрбану, то в гурті, — всюди вона помітна, всюди надає кожній силуеті характеристичного вигляду, індивідуальної фізіогномії.

Яка різnorodність тла для цього незмінного червоного кольору! Води Золотого Рогу, зелень платанів, чорне листя кипарисів, пурпурний фаянс, сірі стіни, килими, сітки, решітки, — така безконечна гра форм і кольорів! Той, хто вдумав цей головний убір, був справжній геній.

10. вересня. Ранком працював у Намика. Дружина Ібрагіма покірно сидить. Часом вона поворушить губами, покиває головою, розкриє великі очі. «Брр, брр», — каже мені. Вона розчарована своїм «портретом».

Водночас роблю шкіци й композиції для сестри Намика — чарівної Ульвіє. Вона погодилася мені позувати.

13. вересня. Від ранку падає дощ. Це правда, за цілу осінь вперше нагадує про жахіття зими.

У Царгороді, як і в цілій Туреччині, є тільки два сезони — літо, яке тягнеться до листопада, і зима, яка заливає все холодним дощем і, інколи, липким та вогким снігом. Аж до

лотого триває така погода, що крає душу смутком. Потім настає літо.

Раптом повертаються запорошені й гарячі дні. Короткий період, який відповідає у нас весні і під час якого продають фіялки, тюльпани.

Дуже довго я не міг цього зрозуміти. Коли запитував, як по-турецькому весна, мені казали «яз», але «яз» означає літо, за яким приходить «киш» — зима.

Усоте був я в паспортному бюро англійців у Галаті. Всі урядовці — жахливі греки під наглядом двох-трьох британців, які, безпосередньо не контактуються з «народом».

— Ще ні, — відповів мені якийсь чорний грек. Його вузька губа почала тремтіти, не знаю чому.

До решітки бюро підходять довгі ряди, кожний по черзі. Англійські сержанти полагоджують справи безпосередньо з людьми. Червоні, налиті кров'ю, з рушницями в руках, вони б'ють палицями по плечах, голові... Яка жорстокість! Народ скоро кинеться на коліна. Приліплюються до залізних решіток. Здебільшого турки, рідко жінки. Вони повертаються додому в Анатолію, Смирну, куди вимагають віз англійської та грецької...

Ясного вечера пустився до Намика в Бечікташ. Довго очікував милої Ульвії. Розглядав журнали, мистецькі видання.

Ульвіє вийшла на хвилину. Сказала дуже чемно, що буде готова за півгодини... Позує мені з ввічливістю. Вона чарівна. Її лице піктуральне, пласке, кругле, з маленькими свердловими очима, підкресленими вуглем. Золотаве волосся тісно стягнене «башарті», серпанок відкинутий на голову.

Тло знаменито гармонізує з постаттю. Малюю її на висоті плечей, внизу, в правому розі картини. Дуже високо над її головою народна картина з верблюдом, який біжить останній за караваном з труною на горбі. Праворуч біла мечеть з мінаретом. Біля верблюда йде *імам* у чорній рясі.

14. вересня. Ранком був в Ібрагіма. Його жінка з дівчиною пішли до «хамам» — лазні.

Розмовляю про мистецтво, про всячину, бідну Туреччину, замучувану «союзниками».

— Біля вас я вчуся, — каже мені Чаалі. — Дедалі більше й більше тягне мене ваше мистецтво. Це не мистецтво, — показує він сумно на свої праці. — Погано зроблено.

Він вішає мої акварелі на білому папері.

— Що це? — питаю жартома.

— То великий маляр Гриценко. — За хвилину щось перекусимо.

Несмілива Джаміля (її гарне личко горить збентеженням) подає нам ягня з «фасулею», як каже Чаалі.

— Ягня з Анатолії — наша улюблена їжа.

І справді воно дуже добре смакує. Після того чашка кави по-турецькому.

Мюніре входить з русявою дівчинкою, одягнену в білу сукенку. Переходимо з чашками в руках до ателіє. Продовжуємо розмову.

— Вам виривають мозок, не дозволяють замислюватися. Наші школи, університети зайняті частинами союзників. Вам не дозволяють наблизитися до престолонаслідника. Його оточили й замкнули за сімома вежами. Абдул Меджід сам маляр і наш великий приятель. В нього чудова колекція Делякруа, Коро, Мане, Ренуара. Я розповів йому, що ми маємо подібного маляра українця. Намик показав йому акварелю, яку він набув від вас. Він сказав: «Побоююсь за нього». Я поведу вас до нього. Вся молодь за Кемаль Пашу. Ненавиджу ходжі. Араби найбільш інтелігентний народ в цілому світі, ми багато їм завдячуємо.

— Так, ви подібні до нас, українців, як і ми, ви перебуваєте між Сходом і Заходом. Ви одідичили на свій спосіб візантійську культуру. Араби й перси для вас це те, що Азія для нас.

— Але у вас є велике мистецтво. Нам закидають, що ми гнобимо народи. Це неправда. В нас вірмени, греки і жиди мають свої школи чи наукові заклади, де навчаються рідною мовою. В церквах і синагогах нікого не переслідують. У вас, в Європі нас погано появляють.

Увечорі поспішаю через долину й кладовище у Бешікташ — до Намика.

Ульвіє відійшла до гаремлику. Вона приймає гостей. Мушу зачекати. В ательє розглядаю Коро, Делякруа, читаю П'єра Л'юті, якого не люблю за його сальонову солодкавість.

У сусідній кімнаті гості сидять на подушках, спираючись на дивани. Ліхтар кидає червоний відблиск, освітлює чудні атлетичні силуетки. Входить Ульвіє, одягнена в рожево-ліліову сукню з горошками, шиту по-європейському, з вирізом на грудях. Її пухке пахуче волосся тільки що вимите хною. Вона вибачається, що так довго затрималася біля гостей.

— Любите сонату Крейцера? — запитує в мене раптом Ульвіє.

В усьому згоден з нею. Вона говорить добре по-французькому, включаючи часом турецькі слова, характеристично гортанні.

— Для чого, отже, вам одружуватись? Ах, коли б я тільки була вільною! Я залишилася б у ліцеї. Була б у консерваторії...

— Не дивуйтесь, що я так сиджу (Повільним рухом поправляє кучері). Це наша східня поза.

Її чорні брови підносяться дуже високо, коли вона стрясає головою на знак заперечення. Вона була вісімнадцять місяців у Берліні і Гамбурзі. Кожного вечора слухала музику, відвідувала концерти.

— Я вам заздрую, Грищенко, я слабо знаю Стамбул. Чому? Я ввесь час удома. Вишиваю, шию, граю, читаю.

Було вже пізно, коли я, на превеликий жаль, мусів попрощатися з прегарною самітницею...

16. вересня. Після обіду малюю в Намика Ульвіє. Вона позує з великою стриманістю. Часто сходить до гарему, і її зап'ятки, немов горох, вибивають по сходах.

Намик сидить недалеко мене. Читає Анатоля Франса. Розмовляємо, хоч це мені сильно перешкоджає.

— Любите музику? — питаю.

— Яку? Італійську? Італійська схожа на мандоліну.
Зате німецька глибока.

Османці засліплені німецьким генієм. Входить якась дама, типова росіянка — Ніна Миколаєвна.

Чоловік її в Парижі. Намик хоче зробити її портрет. Вона сидить біля мене на килимі, кричить, голосно сміється.

Раптом розкривається заслونا, і в дверях з'являється, ніби видиво, молоденька панночка. Вона в білому, і в неї рожеві щоки. Це Хале — учениця Намика. Боязка, скромна, з круглим личком.

Здалека запитує в мене, чи можна поглянути.

— Будь ласка.

— Як цікаво. Ви модерний маляр?

— Так, але вам забороняється довше оглядати.

— Чому?

— Ви такі ще молоді.

Загальний сміх...

Після сеансу ми зійшли в товаристві Ульвіє, Хале, широкими сходами до залі, в якій стоїть піано. На килимі оглядали мої акварелі. (Ульвіє просила мене їх принести).

— Ви знаєте Стамбул краще від нас.

— Ох, це розкішне! — каже молода Хале в захоплені. — Я не розуміюся на тому, але мені подобається.

На закінчення Ульвіє виконала двадцять п'яту сонату Бетховена. Вона грає несміливо, але з чуттям. Обертається, дивиться на одну з акварель кинених на килим, потім хвилину спиняється і говорить, замріяно протягаючи слова:

— Це немов Бах... Ви, дорогий Грищенко, ви не любите Німеччину, бідну Німеччину... скільки там музичних товариств, концертів. А тут немає нічого. А навіть коли було б, ми не змогли б піти.

17. вересня. Їду до Стамбулу. Вже давно, як не був, і відчуваю за ним тугу. Розпочалися саме свіжі і ясні дні осені.

Вибрав собі місце на базарі Ені-Джамі, що стоїть на сторожі перед мостом Галати. Площа перед мечеттю називається Емі-Юну, що означає по-турецькому «Нічна Сторожа». Колись справді сторожа охороняла вхід до Стамбулу.

Базар на подвір'ї мечеті притягає, як завжди. Кожного разу тягне бажання блукати й спостерігати.

Світить сонце. Повітря має прозорість кришталю. Барви, голоси — все виразне, ясне.

Перед входом до мечеті стара гробниця султанів. Двері розкриті. Здалека видно фаянси, і білі, ніби голуби, тюрбани та тканини, що прикривають могили.

— *Беш султан* (п'ять султанів), — каже мені сторож гробниці, піднівши поважно руку.

Великі гробівці лежать асиметрично, в безладді, скаже європеєць. Але в тому безладді своєрідна гармонія і особливий зміст.

Світло відбивається на кераміці стін (сині круги на білому тлі).

Вгорі біжить фриз з написами, виконаними у фаянсі.

Повертаюся на гамірний базар, залитий світлом. У повітрі виблискує синя пара.

Старий міст закритий. Їдемо через гарячий, укритий при смерком Золотий Ріг, щоб дістатися до Чечене-Майдану.

Криштальна прозорість, виразність глибинних вод! І зовсім недалеко старі передмістя, брудні вулиці з часів генуезців, пізанців та венеціанців.

19. вересня. Знову продав дві акварелі. Правда подія! Ружен вручив мені сьогодні гарні банкові гроші. Мое ім'я стає відоме туркам. Знаходжу скрізь чудових людей між мистцями, письменниками, поетами, професорами наївних академій, чарівними туркенями. Мене приймають як якусь знаменитість. Запрошують на східні страви, каву. Нещастя, що я завжди ношу те саме «подорожнє» убрання. Мене цікавлять їхні звичаї і подобається обстава кімнат.

Ібрагім став моїм приятелем, моїм новонаверненим. Одного дня він сказав: — учіть нас.

Невтомний Митя організував товариство російсько-турецьких малярів. Він шукає зближення.

Мені запропонували викладати в ательє товариства і зробити виставку акварелів у Стамбулі. Я відмовився від одного і другого.

Зводяться гарячі дискусії про модерне мистецтво. Відбуваються зібрання. Одні за мене, другі твердять, що я божевільний.

Ібрагім запропонував перейти жити до нього.

21. вересня. Від рана працюю в Намика. Прийшов у сірій сорочці. Ульвіє негайно поспитала, як це називається, і записала. Їй сподобалось.

— Ви сильно збудовані, — каже Намик. Чи вправляєтесь у спорті?

— Так.

— Але чому ж тоді ви так малюєте? Ваші кольори мають багато тонкості.

Я починаю вияснювати. В мистецтві я люблю силу.

— Тоді Мікель-Анджельо мусить бути вашим улюбленим малярем.

— Зовсім ні. Я не люблю сили як такої. Мистецтвом я хочу послуговуватися як засобом. Картина, над якою я тепер працюю, не дарма буде називатися — панна Ульвіє. Тут я малюю вашу милу сестру, жінку Сходу.

— Ви постійно творите кольори, — несміливо зауважує Ульвіє, яка уважно прислухається до нашої розмови.

— Саме тому я не люблю ваших німців. Вони не володіють своїм мистецтвом. Вони передають силу літературним, описним способом. Великі мускулісті коні тягнуть віз. Люди пхають великий камінь. Все колосальне, тоді, коли мистецтво мале й слабе в основі. Коли б ви були в Італії, ви бачили б італійське мистецтво під іншим кутом. Вашого Мікель-Анджельо з його атлетичними тілами в русі витиснули майстри початку ренесансу, сильні й могутні у просторі, як от Джотто, Чімабуе — цей чудовий, наполовину візантієць, — Мазаччо, не говорячи про незвичайних малярів, як от Тінторетто або Веронезе...

— Хочу поїхати в Італію. Подорож Італією для мене мрія.

— Це божеський край, в якому люди надзвичайні. Коли я прийшов пішки і проїхав 28 міст. Від Анкони через незабутнє Асізі. Що за монастир св. Франциска, з напів зни-

щеними, але геніяльними фресками Чімабуе! В них він зберіг увесь трагізм і всю величну фуґу візантійської візії Джото та його учнів. Потім я побував у Неаполі. З Венеції поїхав до Падуї, а з Пізи до Міляно, почерез Парму. Буду дуже радий, коли зможете відвідати малі міста: Сан Джіміньяно, Асізі, Сієну, Орвієто, Мантую, Верону. Повірте мені, все це важливіше, ніж німецькі професори і мюнхенська школа, яка не дала нічого, крім банальних метод і фальшивого поняття мистецтва.

Сьогодні Ульвіє, позуючи мені, була ніби в'яла й заспана.

— Я погано спала, — каже мені, протираючи очі з милою усмішкою.

20. вересня. Після обіду ми з Митею пішли оглядати стару мечеть за Татавлею.

Гарний вечір. Небо осінньої сині. Тільки тепер його спостерігати, бо влітку воно розпалене, розпечене до білого, втомляло зір. Повітря чисте, прозоре, огортає груди благодійним леготом. Зір затоплюється в широких просторах далекої сині.

Міріма — мечеть на візантійських мурах — покриває банею обрій шостого горба. Її круті боки наїжені верствою чорного сланцю... Стежки перетинають небо та ущелини.

— Чекай, не поспішай, — гукаю Миті.

Він біжить увесь час, немов божевільний, користуючися своїми маленькими кроками спортсмена.

Коли йдеш, треба розглядатися на всі сторони. Що за Стамбул! Четвертий і найвищий горб Царгороду стоїть вежею пожежі, а з боку блоки Сулейманії з коронковими мінаретами. Спинаємося на вершок одного горба, обпаленого сонцем.

Перед будкою вартівника (подібною до китайського домика), два кипариси чорними колонками. День і ніч проходжується на балконі, під дашком, *бехчі*.

— Знаєш, одної ночі я ледве його позбувся, — кажу Миті в хвилину, коли *бехчі* дивиться на нас пронизливим поглядом.

За хребтом гір тягнеться інша долина і по середині оазису зелені з'являється, ніби острів Буюк Піяле Паша. І мечеть, і турецький квартал того самого імені починають своє існування від Кассим Паші.

Адмірал Піяле Паша, славний своїми морськими перемогами, поставив, зовсім на краю ділянки мечеть з банями, мінарет якої стоїть, ніби щогла, перед входовою фасадом.

Посеред вибоїв, і горбів, майже в чистому полі стоїть самотня мечеть.

Стара, занепала, оточена донедавніми платанами й кипарисами. На нижній терасі гробниця адмірала і цвинтар. На вищій терасу ведуть сходи біля муру мечеті.

Довгі портики з готичним склепінням. Дах місцями обвалився. Кидаю очом крізь таємничі вікна. Майже темно. В центрі стовпи, галерія. Баня мальована в сіро-жовтих барвах. Понад вікнами широкий фриз із синього фаянсу і великі арабські літери. Кілька люстер майстерної роботи висівають дуже низько. Подвіря охоплено маленьким муром. За ним видно доми, двері, що виходять на вулицю і поля — розкриті.

Збираємося рисувати. Видряпуємо на високий мур, щоб бути якнайдалі вуличників. Митя розташовується на сходах.

Несподівано розлягається божественний звук. Усе наповнюється хвилями голосу.

Турбедар, не поспішаючи, обходить бальконом гробницю. Він співає вечірній *езан*.

Руки складені віяльцем на губах, він кидає з того дикого і священного кутка свій заклик, спрямований в сторону рибальських вулиць...

Церемонно прощаємося з старим *турбедаром* і покидаємо долину, коли сонце кидає останні червоні проміння.

Усе самотнє, тепле і таке тихе, ще цвіркуни, які вийшли з своїх дір, здаються нічними птахами, що співають на все горло. Якийсь час вслужуємось, потім повертаємось горбами в Татавлю.

21. вересня. Ранком мав небажану візиту академіка Б.

— Ви вчилися у нас в Академії? Кажуть, що у вас стільки акварель у китайському стилі...

Перше його питання мене збунтувало. Від дитячого віку не міг я слухати, коли говорили про Академію. Видно, цей дурень не розбирається у мистецтві, не відчуває.

— Я думаю тільки про барви, композицію і форму, а не про перспективу і стан душі...

— Ви не хочете пояснити?

— Треба вміти дивитися на картини...

Він пішов ображений. Був я може нечемний у поведінці, але коли б він не вимовив слова «Академія», все набрало б напевно іншого напрямку.

22. вересня. На початку пообіддя відвідав Святу Софію. Пішов з великим піднесенням, прочитавши останню працю Ш. Діля — *«Візантія, велич і упадок»*.

Коли входите, сила архітектури розчавлює вас уже від майдану. Дев'ять дверей (царські посередині — величезні), чудово розділені заокругленнями стін.

Глибоке й складне обрамлення порталу, чудовий профіль перекою, є доказом традиції і смаку високої культури. Безконечний опуклий карниз поєднує цілий ряд дверей у могутній ансамбль, у величну цілість.

Пано, рельєфні орнаменти прикрашено бронзою і кованим залізом, прибитим голов'ястими цв'яхами, що утворюють гудзики. Незбагненно тонке ювелірне мистецтво. Пано, знищені, часом носять на собі сліди століть, жахливих подій...

На стінах виблискує сонце. Аркади ніби рухаються хвилями. Неможливо передати гармонію мас і просторів, що грають у світлі, контрасти мармуру, глибину архітектурного образу.

І однаково, як за часів Візантії, увечері запалюються тисячі ліхтарів, утворюють феєричну картину.

23. вересня. Ібрагім Чаалі прийшов ранком. Ми сіли в трамвай щоб поїхати до кріпосних валів. Хотіли побачити дервішів з Топ-Капу.

Дорогою розмовляли і сміялися з «морд» перотців і банабаків Стамбулу. Цікаві деталі, зауваження, роблені на лету, нові турецькі вислови, пояснення виразів на базарі, — все це розкриває життя і дає картину, ближчу й інтимнішу супроти османської столиці.

Йдемо моєю звичайною дорогою, яку я роблю часто пішки. В теке — будинку дервішів — йдемо коридором, вистеленим жовтими, дуже чистими матами, і заходимо до *шейха*.

Він запрошує нас. Вітаємося. Ібрагім і *шейх* з багаторазовими церемоніями підносять руку до серця, губ, згинаються до землі і широким рухом віднімають руку від чола.

Шейх ще молодий, з чорною борідкою і густими широкими бровами. Довгасте лице, арабського типу обличчя з вистаючими вилицями, з тонким і горбатим носом, з широкими нервовими ніздрями. Очі інтелігентні, спокійні, вогкі, з сумними проблисками.

Шейх курить цибух з золотим кінцем. Гідний, гордовитий. Сидить під стіною на шкурі з білою шерстю, з схрещеними по-східньому ногами, обутими в сап'янці. Жовта одежина розхилена. Білдо-жовто-жара туніка, смугаста, перетята черкеським поясом. Велика шапка з верблюжої шерсти насунена міцно на голову.

Ми з Чаалі приміщуємося навпроти *шейха* на низькому дивані, в критому пурпурною тканиною. Він займає цілий куток кімнати.

На долівці килими з Анатолії; в них багато білого, зеленого, полуничного, жовтожарого кольорів.

Біля нього сидить дервіш, мабуть високий, з хмарним обличчям великого пророка або апостола старого чину. Овальний вид з короткою чорною бородою.

Шейх розмовляє з нами по-турецьки. Розповідає, як султан Мохаммед дав зробити свій портрет венеціанцеві Бел-

ліні. Рухи в *шейха* пластичні, експресивні. Він говорить, повільно скандуючи слова, які всі слухають з пильною увагою.

Підносять каву в малесеньких чашках, втиснених у ебеневі підставочки.

В кімнату заходить старий *ходжа* в незвичайно білому тюрбані, одягнений у рожевий плащ. Він сідає біля стільця *шейха* і цілує йому руку з піднесеною пошаною.

З кольорів, рухів і жестів можна б сказати — перська мініатюра. Він сидить з руками на колінах, заслуханий, з піднесеною бородою, з зверненням невинно на *шейха* покірним поглядом, повторює безупинно: «*Еввет, ефенді*»...

Говоримо спершу про модель сирійської мечеті, яка стоїть в одному кутку: тонка робота в дереві. Потім — про гарного каліграфа, який прекрасив *левгу* химерними арабськими літерами на синьому й білому тлі.

Дервіші — чарівники у високих фетрових шапках — проходять коридором до сусідньої залі.

Чаалі говорить до мене. *Шейх* завважує з здивуванням:

— Слов'яни поводяться зовсім інакше ніж німці, французи чи англійці. У вас рухи й спосіб сидіти — східні.

— Природно, ми азіяти, хоч наші обличчя і одяг європейські.

Усі сміються. *Шейх* тонко всміхається, витягнувши цибух з рота. У середині теке чути монотонне ревіння в одному низькому тоні. Час молитви, яку в четвер відмовляють о першій годині, прийшов.

Дервіш приносить на підставці ковпак, облямований чорною стьожкою, і довгу темну накидку без рукавів. *Шейх* закидає плащ на плечі, вдягає шапку і, повітавши нас, відходить.

До нас наближається життєрадісний старець у чорному. Це дервіш іншої секти. Біла борода, білі спадні вії — живий портрет Франца-Йосифа, цісаря Австрії.

— *Мегендиз* — найкращий каліграф у цілому Стамбулі, — пояснює Ібрагім.

Старець усміхається, з гордістю показує рукою на славні написи на стінах.

Йдемо до ораторії. У подвір'ї багато турецьких жінок, старих і молодих. Вони тиснуться до шиб, бо вхід їм заборонений. Піднесли кінці серпанків, і в цьому жесті руки знати традицію жінок з античної доби. Вони заглиблюють погляд у теке.

Заслона на половину опущена. Панує півтемінь. Біля балюстради на високому кону з ґратами й східцями сидить *шейх*. Він читає поволі, наче б виголошував нагірну проповідь.

Дервіші сидять колом, навпочіпки. Центральна зала кругла, обнесена балюстрадою з зачиненими дверима. З трьох боків обводить залю галерія з рідкими колонами.

Ми з Ібрагімом ідемо зовсім у глибину поміж дітей і старців, навпроти входу до теке. Понад дверима трибуни з нерясним поруччям, коди можна дістатися дерев'яними, часто вимитими східцями. Праворуч, у сусідній кімнаті видно величезні гробниці похованих тут *шейхів*, прикрашені білими шаллями і тюрбанами.

Шейх говорить довго, чарує своїм співучим голосом. Повільно впровадження в таємничу дію.

Між нечисленними присутніми ні одного чужинця. Незапримічений, рисую на коліні дервішів. Вони стоять затоплені в думки. Високі ковпаки колишуться, похмурі голови схиляються на груди. Широкі бганки плаща прикривають коліна.

Їхні постаті, лиця й рухи прекрасні! Якийсь араб, з лицем, чорним, мов у негра, безбородий, клониться більше й більше, його голова доторкається блискучої долівки.

На боці стоїть випрямлений, дуже молодий дервіш, зодягнений як старці.

— Син *шейха*, — шепоче Ібрагім. Його видовженого овалу голова з наївним виразом підлітка, нахилиється скісно.

Близько біля нас стоїть дервіш, який додержував нам товариства в залі прийнять *шейха*, з суворим профілем і сумними очима.

Біля «пророка» стоять старці з добрими, милими обличчями селпохів.

Шейх закінчив промовляти. Він сходить з підвищення і затримується біля колони. Яка шкода, що ми спостерігаємо тільки його плечі!

Усі дервіші разом зводяться на ноги, стають колом здовж балюстради і йдуть повільною ходою один за одним, вибиваючи кроки, немов би стакато. Підходять до *шейха*.

Перший, молодий, син *шейха*, вправним рухом обертається до сусіда, старця з білою бородою, і обидва відбувають взаємний маєстатичний і повільний уклін.

Кожна пара робить те саме. В тій хвилині на трибунах вихваляють читання глухим, перериваним биттям у барабан. Чути зворушливі звуки флейти.

Безконечну кількість разів дервіші з сумовитими лицами обходять безшумно кругом залу. Вони устанавлюються.

Раптом долоні їхніх рук вдаряють об долівку. Заля раптово розбуджується. Всі нагинаються вперед, як один чоловік. Потім жваво зводяться, розпинають рясни і кидають їх на землю. Заля прояснюється, наповнюється білими фантомами. Вони кладуть навхрест на плечі загорілі руки.

Молодший дервіш перший підходить до *шейха*. Він церемонно цілує його пальці і віддалюється, піднісши високо праву руку в повітря, з долонею витягнуеною наперед, що означає прохання милостині. Друга опущена рука символізує покору.

За ним другий, третій, усі обертаються. Молоді й старі підносять довгі рамена, обертаються, спритно зберігаючи при тому коло на залі.

Кроки приспішуються. Короткі білі спіднички видувуються у дзвін. Літають у повітрі, флейти й барабан грають одночасно. І під час коли мелодійні звуки переносять нас у Нірвану мрій, пригушені удари вибивають такт східньої мелодії, по-дитячому наївної.

Старші й хлопці, що стоять біля нас, припали обличчями і ліктями до балюстради, вихиляють голови, і їхні очі заходять ніжною і меланхолійною тугою.

А в півсумерку крутяться білі постаті в дивному вируванні, немов примари. Старші повільніше, молоді з більшою бравурою.

Ніхто не заплутується, одні тільки береги спідниць літають одні понад другими і відслонюють білі штани, смагляві ноги, що підстрибують з приглушеним шумом на добре напастованій долівці.

Ритм прискорюється, напруженість танку збільшується. Видовжені обличчя осяяні щасливими усмішками, закриті очі з'яляються й зникають поміж руками, що вимахують у захопленні.

Білі фантоми сп'яніли екстазом, перенеслися в невідомий нам світ, підхоплені гарячою мелодією музики, яка, здається, оплакує загублені душі.

Всі очі звернені на молодого дєрвіша із смаглявим лицем, в такому ж ковпаку, як і старші співтовариші.

Ніжність, захоплення, ритм, сп'яніння, невимовний і надхненний чар його постаті. Видається, що весь суперечливий і гарний Схід поєднався в ньому.

Барабан і флейта грають іншу мелодію. Білі спідниці спадають численними бганками. Ті, що крутяться, стають колом навкруги *шейха*, який перебував непорушно під час танку.

Усі голосять тепер, як один чоловік, голосять і закінчують дисонансом: о-о-о...

Потім вони одягають темні накидки, які поглинають наново білі строї їхнього радісного перетворення.

Раптом заля потопає в темноті. Дервіші ще голосять у тому самому тоні і виставляються в ряд, обличчями обернувшись до гробниць предків.

Шейх, що стоїть попереду, читає молитву. Всі дуже низько й мовчазно кланяються і простують повільно до виходу.

Таємниця Сходу, пройнята почуттям недоступності, насичена ритмом, мелодією й красою, — закінчена.

Повертаємося, щоб попрощатись. Дервіші сидять навпочіпки на низьких диванах у залі прийнять, темні постаті

оберені обличчями до вікон. Можна б подумати — фрески Кастаньйо з Тайної Вечері у Фльоренції.

Теке чудова. Жива ілюстрація античного життя. Видо-вище танку глибоко вражає. Іслам, суфійські ідеї, Схід, — але є в усій цій церемонії стільки речей, узятих з Візантії, з її законів музики, з її ритму, екстази й таємничого перетворення, з її поклонами, в яких розпізнається її пошану до людини, до її божеської істоти.

ХОРА КАХРІЄ ДЖАМІ

25. вересня. До Айван Сераю їду через Золотий Ріг. Люблю Айван Серай. Тут кінчається середмістя і чути притишений шум Золотого Рогу.

У глибокій тіні кипарисів, що стоять на горбі могутніми пірамідами, відчувається рух повітря.

Зрисуваю нагробні плити, примостившись високо на одному з широких ступенів історичних сходів.

Зелена, ніби з емалі, ящірка затримується, застигає і дивиться на мене, витягнувши вбік голову. Тільки польові коники ляцять без перерви в гарячому повітрі.

Зовсім близько біля мене проходить туркенья. Вона пряде білу вовну, причіплену до круглого веретена, і йде, сукаючи свою безконечну нитку. За нею ступає великий білий баран з рожевим нашійником.

Небо покривається прозорими хмарками, стає холодно. Поспішаю до Кахріє Джамі. Сходжу вгору, перетинаючи село, здовж укріплень з римськими гарними й зворушливими обрисами.

Там, де колись німці знищили мури, відкривається широка панорама на Хору — славний монастир, побудований Палеологами.

Жовтожаре сонце відбивається на тамбурах і заокругленнях бань. Наново полоняють мене мозаїки.

Тонка візія мистців пройнята духом Сходу. Що за барви, які постаті і прикраси доповнюють відважну концепцію і дивуючу конструкцію!

Ніколи не були ті мозаїки так добре освітлені, як того пополудня. Золото й дорогі камені міняться на кольорових кубках, розміщених рукою генія в живому, образному й божеському порядку.

Як і всі візантійські церкви, перетворені на мечеті, церква Перетворення була докладно вибілена вапном разом з мозаїками.

Під кінець минулого століття почали відчищувати *нартекс*, який розкрив світові пам'ятку з останнього візантійського ренесансу — першорядної ваги.

Це єдина пам'ятка, як змальовувала в усій своїй величчї епоху Палеологів, яку оцінили належно тільки останнього часу.

Славне XIV сторіччя, яке породило в нас повний розквіт XV сторіччя. В них спільна мова, однаковий вислів доби. Сила композиції, незрівнянне багатство олександрівської архітектури, пишнота одягу, видовження постатей, драматизація рухів, спостереження життя і впровадження звичаєвих деталей, підкреслених з мистецтвом і досконалістю кольориту.

Джерело іскриться життям, формою, кольором і правдою, яку висловлено абстрактною та образною мовою, найдосконалішою з усіх мов.

Тут важко зрозуміти, як ще недавно численні вчені, між ними Кондаков, вбачали в Кахріє Джамі вершок розкладу і кінець мистецької Візантії.

Історія Пречистої Діви і Христа, їхні перші роки, проповіді й чуда, зображені на стінах двох *нартексів* і південної стіни з повнотою апокрифу.

Перший *нартекс* у цілому ґрунтовно різниться від другого внутрішнього *нартексу* силою кольорів: вони однакові, але на два або три тони ясніші. Можливо, з причини вологости або, як твердить мистецтвознавець Шарль Діль (всупереч Кондакову, який датує всі мозаїки першого *нартексу* XII сторіччям), через недостатнє відчищення.

В даному випадкові можна керуватися тільки формою й висловом. Численні теми першого *нартексу* також архаїчні,

якщо йдеться про стиль, як ось Пантократор над дверима в порталі.

Коло Спасителя сидить на кріслі Теодор Метохит, зігнув коліно у глибокому зворушенні, підносить мініатюрний зразок церкви, заснованої Спасителем.

Вираз його очей — людини Сходу. Темні густі брови збігаються подовгастими рисами в щось дитяче, хворобливий плаский і блідий оваль лиця, а також борода й чорні, як агат, вуси, тонкий горбатий ніс мають дивуючий характер портретної індивідуальности.

Величезна шалка у формі перекиненого гриба в смуги білі й жовті, широка зелена одежа з широкими пурпуровими узорами листя, маленькі руки, які виходять з розширених манжетів і підпирають ніжно трикутник церкви.

Весь стиль і рух постаті становить певний ключ для XIV сторіччя доби, в якій мистецтво, так як і ціле життя візантійського суспільства, підлягало вижливим змінам.

Теодор Метохит, портрет якого увіковічнив з таким чуттям творець мозаїки на видному місці, був впливовим вибранцем Андроніка II. Це він відновив церкву і прикрасив її мозаїками.

Численні композиції, на яких видно, як перебігає життя Марії та Ісуса Христа, розташовані переважно за архітектурними темами, що відповідають просторам.

Три сторіччя відділюють славетні мозаїки від святині Дафні, біля Атен. І коли порівнювати їх зовсім зблизька, видно, як провалюється легенда, яка проіснувала сторіччя, легенда про інертність і скам'янілість візантійського мистецтва, легенда, яка походить від згубного відділювання Сходу від Заходу, величної й абстрактної Візантії та реалістичної папської імперії.

Той самий трикутник малої пендентиви в Хорі заповнений інакше, з нечуваною пишнотою композиції і єдністю дивної конструкції.

Майже правильний трикутник поділений горизонтально на дві основні частини.

Угорі золота смуга неба, а низ займає стіна. Направо й наліво укладаються на тлі будиночки. Поза стіною вмістилося дерево. На вершкун зарисувалася чорним кругом криниця, що надає цілості рівноваги.

Марія, глибоко збентежена, затрималася перед криницею. Її постать у темному пурпурі відхилилася назад. Плечі й голова простягнені до Архангела, що з'явився дуже високо понад стіною.

Авреоля Діви Марії — в центрі картини. Вона так само розтягається на вісь форм, яка вертикально проходить цілий трикутник.

Єдність драматично розв'язаної хвилини — справжній винахід. Збережено й рівновагу у композиції, в якій Пречиста Діва сильно нахилена, а проте втримана інстинктивною суттю композиції.

Наскільки в мозаїках Дафні підкреслено передусім статичні сили і їх творець глибоко дихає будуючи епічний образ, що захоплює силою і пишнотою, послуговуючись лаконічними засобами, настільки мозаїки Хори просякли рухом і драматичним чуттям. Їхня архітектоніка розвивається з ніжної руки, яка знає чар деталей, закрутів, контрастів, кольорів, форм.

26. вересня. Вчора розглядав мозаїки в Кахріе Джамі аж до приходу ночі. Опершись на мармурове облицювання, робив рисунки і нотував.

Мозаїки, які вкривають зовнішні стіни, це вступ до тих патетичніших, що містяться в самій церкві.

Але що ж! Стіни вибілені вапном і на одних тільки пілестрах збереглися два пано: праворуч Ісус Христос і ліворуч Пречиста Діва. На цьому останньому постать особливо ніжна і хвиляста, ніби наполовину прислонена тайною сторіч. Вона виявляє піднесення, любов мистців до образу Марії.

На жаль, ми не знаємо найважливіших і найдраматичніших мозаїк. Великі літургічні празники, як от Страсті, Воскресіння, Вознесення, немає сумніву, були зображені на широких стінах базиліки. Там, як і в численних церквах тієї самої доби, концентрувалася вся мистецька декорація.

Сам Метохіт згадує про ці мозаїки всередині церкви: поворот до Єрусалиму, Розп'яття, Зняття з хреста, Святі жінки біля гробу. В них замкнено цілу євангельську трагедію з кульмінаційною точкою, коли візантійський майстер виявляє силу генія в композиції і правдивість найглибших переживань.

Найкращі мозаїки не існують. Найпомітніший малярський твір часів розквіту Візантії — обезголовлений.

Цим разом оглядаю мозаїки через далековид. Крок за кроком, деталь за деталем. Золото, срібло, емаль пом'якшені кольорами і поглиблені облицюванням з мармуру. Все промовляє і дихає нечуваним блиском.

Темно-синя, жовтожара й червона, гранат, зелень смарагдів, сіра жовта охра й брунатна, землиста, золота, рожева всіх відтінків, пурпорова, як скипіла кров, — така гама нюансів, завдяки яким майстри мозаїки досягнули блиску-чу пишноту і, головне, образуву гармонійність, таку дорогу для мистців нашого часу, як ось Сейра і Маріс.

Минулого року, коли я бачив мозаїки вперше, я був здивований їхньою мовою, такою близькою до нашого старого мистецтва і до наших незрівнянних іконописців.

Вони однакові не тільки з погляду іконографії, а й з погляду тієї самої концепції євангельської теми, гама кольорів, широких моделей облич. Вони однакові через ту саму мистецьку фугу, яка наповнювала нас захопленням, коли ми дивились на ікони без окулярів іконографії і без компасу Академії.

Вийшовши з церкви, думав я про Джотто і перший італійський Ренесанс.

Але на якій висоті вимірювати візантійський Ренесанс, показаний з таким блиском мозаїками Хори?

Яке щастя, що турецький фанатизм не знищив зовсім найціннішої пам'ятки Візантії! Без неї італійський Ренесанс не мав би суперника. Але немає сумніву: не дармо Дуччо побував у Царгороді. Це припущення, яке пояснює цілу творчість майстра Сієни, що з'явився перед Джотто. Недаром ще один великий майстер, Чімабує, був учнем візан-

тійських мозаїстів, які працювали у Фльоренції і які мали вплив на початок творчості Джотто, учня Чімабуе.

Природно припускати, що остання фаза візантійського мистецтва дала зародок новому Ренесансові навіть для Італії.

А однак Захід осуджує мистецтво Візантії! Все в ньому, мовляв, сумовите, похмуре, позбавлене життя.

Щоб пояснити існування мозаїк в Кахріє Джамі, вигадано протилежну теорію, яка немає підстав для існування. В її основі лежить той самий принцип — суперництво, розходження поміж Сходом та Заходом, православними й латинниками.

Тим часом, джерело цих мозаїк таке ясне. Кольорит, барва ніколи не була привілеєм Італії (за винятком Венеції, яка завдячує свої кольори близькості Константинополя й традиції Візантії).

Композиція, концепція нових типів і нових деталей, епічний сенс і емотивна сила, все народжене тут, на цьому терені, який історія покинула до наших днів.

Споглядання — такий початок мистецької Візантії. Вона сама дає міру цілого напрямку. Всього надходження, дає ключ усіх ідей.

Це вона зродила порядок у композиції, рівновагу кольорових об'ємів, дала абстрактне, а не практику звичайних речей. Вона зродила хрилювання й пластично здійснений образ, а не конвенційну копію природи.

Який гарний приклад і для нашого мистецтва! Будівля Кахріє Джамі, хоч споруджена з різнородного каміння, — з Сходу, Півдня, гелленської Азії, — здійснила один стиль. Він впливає сторіччями й тисячеліттями, на віддалі багатьох верств, на покоління мистців. У бічному відділі на стінах, покритих вапном сторіччями, щонедавно відкрито чудові фрески тогож стилю, що і мозаїки двох нартексів (грудень 1960).

Щось подібне відбулось і у французькому мистецтві, такому несхожому на візантійське. А однак обидва вони тя-

жили до Сходу (Делякруа, Гоген, Дега, Матіс), до того самого шукання кольору і монументальних стилів.

Ми, — українці, стоїмо на перехресті. Ми здійснювали шедеври візантійського й староруського мистецтва, як і шедеври європейського стилю. Але ми ще не посунули нашого мистецтва в тому самому органічному розумінні.

Засидівся на поруччі якоїсь бійниці земляного валу аж до ночі, в зачарованій атмосфері мозаїк, кріпосних кам'яних валів і веж, де воскресає Візантія.

Трагізм її кінця, з яким пройшли і вікове виховання, і інтелектуальна та мистецька спорідненість. Але її таємний і привабливий образ зворушує нас, — українців, зокрема.

Потрясений хитанням дощок Старого мосту, я очунав з мого сну. У темноті навкруги тисяча притишених звуків, щогли кораблів воркують, ніби голуби. Наново заглиблююсь у життя...

ОБЛОГА

30. вересня. Ранком виїжджаю на оборонні вали. Тягне мене туди дивна сила.

Прибув до замку Сімох Веж. Протягом чотирьох днів іде зливний дощ. Краєвид змінився, став ясно-сірим, з відтінями перламутру й тюркусу. В повітрі пахне жовтими квітками й гірким полином.

Сильні поверхні валів блищать білістю. Між стінами у ровах турки копають землю, поливають довгі грядки. Видко, як білими каскадами падає вода. Здалека чути, як скриплять колеса під обважнілими ланцюгами черпальних кошів. Мули ходять колом із зав'язаними очима.

Біля Бельград-Капу сходжу на дорогу. Мало що залишилося з цієї брами. Посередині стоять два пілони з дуже тонкими грецькими орнаментами. Дещо далі, біля Зеліврі-Капу, між двома чудовими вежами стоїть вежа Константи-на з рядом пурпурних колонок.

Навпроти брами грецький монастир Балюклі. Кожної неділі видно тут прочан. Але сьогодні нікого, навіть ні одно-

го ченця. Святе монастирське джерело не має нічого особливого, коли б не маленькі рибки, червоні з одного, і брунатні з другого боку. Проте, джерело стало початком незвичайної легенди.

У ній чути ще відгомін трагедії Константинополю. Один чернець підсмажував рибу.

— Чи чув ти, — кажуть, що турки увійшли в місто?

— Неможливо! Не йму віри, хіба що ця риба вискочить живою з сковороди.

Сталося чудо. Червона риба скочила в джерело і на завжди залишилась брунатною з одного боку.

Історія, однак, відкидає гарну традицію. Точно в цьому місці стояли шатра Мохаммеда.

За однією версією він мав двісті п'ятдесят тисяч людей, з того числа сто тисяч воїнів. Така була їхня сила проти дев'ятох тисяч візантійців, розпорошених на шіснадцятьох кілометрах оборонних валів. Цифри неправдоподібні, проте історія їх підтверджує.

Ця надзвичайна облога, так своїм вислідом, як і своїми несамовитими епізодами почалася шостого квітня 1453 року.

У п'ятницю після Великодня візантійці побачили вперше під валами турецькі тюрбани. Незчисленні шатра вкрили царгородські поля від Золотого Рогу аж до Припонтиди. Мохаммед сам розташувався султанським військовим табором перед Гаріссою, брамою Константинополю. Здобувши Адріанопіль, куди він переніс свою столицю з Бруси, він зухвало зажадав у Константина Драгаса капітуляції міста.

Поки тільки житиму, буду обороняти столицю, яку довірив мені Господь, — відповів імператор посланцеві.

На світанку 6. квітня заgrimів перший гарматний постріл. Так почалася пропам'ятна облога . . .

Повільно починає падати дощ. Краєвид затягнувся жалібними серпанками і набрав епічного вигляду. Над кріпосними мурами розпросторилась трагічними крилами синьочорна хмара і топиться лігнуватим дощем.

Біжу до брами Дервішів. Кількох їх зустрічаю під одним парасолем. Брама знаменито збережена. Заля так само. Ши-

роки й ясні площі стін укриті письмом. Детьє твердить, що в них є згадка про Русичів і Олега, який повісив тут свій героїчний щит.

Можна думати, що двері збудували киклопи. На двох монолітних стовпах покладено завширшки в аршин брус. На ньому вирізьблено напис між двома хрестами.

Очікую в моїй молочарні кінця бурі. Їм йогурт і спостерігаю крізь вікно перехожих.

Мій продавець йогурту, чудовий маленький *чоджук*, з очима газелі, наспівує пісню, яка продовжується жалісною нотою і химерними рулядами. Він, як і я, дивиться у вікно.

Люблю цю сільську каварню. Все тут просте й мовчазне. Тільки з гамором падають на стіл гральні кістки і булькотять водяні люльки.

На стінах картинки. Віддавна в мене бажання купити їх. Одна з них особливо помітна: на ній османський воїн у синьому строї чудно примінений на тлі жовтожарих валів і зелених дерев посередині чорних ядер. В лівій руці, ніби мак, феска, в правій рожева хоругва, прикрашена білим місяцем-молодиком. Голова чорна, рух спрямовано вперед.

Ось картина турецького воїна. Можливо, так виглядали яничари, які робили наступ на візантійські кріпосні мури.

Великий *кафеджі* ставить передо мною манюсінку чарку міцного чаю. Показую рукою на картинку:

— Скільки хочете? — питаю.

Він тихо всміхається і, подивившись на образок, відповідає луснувши язиком і відкинувши назад голову:

— *Йок* — неможливо, — вияснює, вибачаючись, — вояк прикрашає кафеїню...

Продожую мою дорогу здовж валів. Недалеко брами Дєр-вішів брама св. Романа — Топ-Капу. З вежі залишився тільки вузький перехід. Якимсь кулюаром виходжу на мури.

На першому пляні виразно видно два схили горба: один біжить у долину Ликуса, другий у напрямі Сімох Веж. Тут концентрувалася протягом двох місяців грізна облога, яка завершила тисячелітню історію славної столиці.

З якою красномовністю хронікар Воскресенської хроніки відродив політичну ситуацію тієї епохи і з якою правдивістю описав облогу!

«Цісар Константин вислав двох посланців через море й сушу до своїх братів в Арморії, Венеції та Генуї, щоб просили підмоги. Але посланці повернулися з нічим, бо ті країни були в конфлікті і самі воювали проти *арбаначизів*. Французи не хотіли дати допомоги, бо розважали: не рухаймося, хай візьмуть тебе турки, а ми від них відберемо тебе . . . І сталося так, що нізвідки не прийшла допомога».

Це в такому бойовому настрої візантійці дістали вогненне хрещення. Золотий Ріг загороджено велетенським ланцюгом. Зроблено запас харчів на шість місяців, а на оборонних валах примістили найпевніших союзників.

Славну гармату Урбана спрямовано, напочатку облоги, проти брами Калігарі, а потім перенесено її навпроти брами св. Романа, названої від того часу Топ-Капу — Брама гармати.

Осьманська «берта», що кидала на віддаль тисячі метрів камінні ядра до 600 кг. ваги, викликала жахливий переполох в обложених. Треба було зв'язати тридцять возів, запряженх шістдесятма волами, що їх поганяли двісті людей, щоб перевезти ту гармату-потвору від Румелі-Гіссару під стіни Царгороду. Для наладування стрільна потрібно було три години, і гармата не вистрілювала денно більше, ніж 8-10 разів. Після вогню наступали нерегулярні частини, постягані з тодішньої цілої візантійської імперії.

«Якою мовою можна переказати ті великі нещастя й страждання!» веде далі літописець. —

Бо по обох боках падали трупи, немов снопи пшениці, і кров текла ріками, і рови були виповнені по береги трупами, і так турки йшли, ніби по східцях, бо мерці були мостами й драбинами до міста, і потоки й підходи міста були наповнені трупами. Ставок Галати був повний крові: так сильно й немилосердно сікли вони одне одного, і коли б Господь не зробив одного дня кінець, місто було б погублене».

Найслабші мури були від сторони Золотого Рогу, і хоронили їх знамениті ланцюги.

Мохаммед задумав пересунути всю свою флоту суходолом. Від Дольма Бахче через Кассим Пашу і теперішню Перу споруджено дерев'яну дорогу. Галери поставлено на колеса, вітер штовхав вітрила. Цілу ніч тягнули турки свою флоту волами при світлі смолоскипів, з викриками «Аллах», при звуках бубнів.

Ранком здивовані візантійці побачили ворожі кораблі, наладовані військом під мурами в Золотому Розі.

Всі союзні кораблі були знищені мортирами, приміщеними в Кассим-Паша.

З Галати до муру Золотого Рогу кинено міст з бочок, яким могло перейти тридцять людей з фронту. Тепер турецька флоту могла наблизитися до слабих місць і привабити туди гарнізон, який кожного дня зменшувався.

Облога тягнулася вже п'ятдесят днів. Ледве ставало часу направляти проломи в мурах. Рівчаки за кожним наступом наповнювалися землею, трупами і камінням.

Султан, передбачаючи падіння міста, запропонував цисареві розпочати переговори. Він обіцяв йому одне князівство.

— До моєї останньої краплі крові буду захищати місто, яке доручив мені Бог, — повторив Константин, як і при першій своїй відмові.

Напередодні остаточної атаки Мохаммед наказав запалити вогні на суші й морі. Дервіші обійшли табір викрикуючи: «*Іллях, іллях Мохаммеду Ресулях!*»

При тому вони завзято проповідували і пригадували обітницю Падишаха й Пророка:

— Той, хто помре в цей час, дістане в раю напої, смачні страви і спатиме з пахуче вимитими гуріями. Після падіння «гарного міста» буде дозволено три дні грабувати, а тим, що перші дістануться на мури, роздадуть у власність землю».

Сп'янілі яничари провели ніч у співі, танку й молитві. Такому збудженню серед ворогів, які святкували наперед перемогу, протиставлявся смуток і пригнічення обложених.

Упавши в церкві на коліна, вони благали Панагію врятувати місто.

Уночі розшалілася над містом несамовита буря. Удари грому всуміш з блискавками заповідали трагічний кінець.

Тим часом поширювалася чутка про чудо: «В останню хвилину, біля Гіподрому, ангел передасть якомусь старцеві меч, що ним він буде стинати турків, які наближуватимуться до Святої Софії».

Один лише цісар не втратив голови. В ніч перед атакою він обійшов з Юстиніаном оборонні укріплення. Вони були здивовані фантастичним виглядом ворожого табору, в якому ворушилися люди з смолоскипами, сказано галасуючи при звуках барабанів.

Уранці 26. травня почався загальний наступ на суші й морі. *Имами* виголошували жахливу молитву. Ціла армія рушила в напрямі міста, викрикуючи, підкочуючи гармати, дерев'яні вежі, драбини та інші знаряддя для облоги.

Від сторони моря наблизилися кораблі й галери. Почали будувати понад рівчаками понтони, щоб дістатися на мури, але греки, які боролися дуже завзято, перешкодили їм.

Мохаммед, поперед якого просувалися стратеги й сурмачі, кидався немов ураган. Він хотів захопити місто притьмом. Битва була така кривава, що справді, можна було шкодувати за ці дві гордості і дві взаємно протиставлені відваги, — говорить літописець.

У критичну хвилину в таборі обложених розійшлася вістка, що угорці та італійці прийшли на допомогу. Турки відступили і два дні були нечинні. Але то була тільки поголоска.

Європа спокійно очікувала кінця зненавиджених православних, повторюючи: «Хай візьмуть тебе турки, а від них ми тебе відберемо.»

Напередодні катастрофи цісар був присутній на великій Богослужбі у Святій Софії.

У всіх церквах народ причащався, як в очікуванні великого лиха. Удосвіта вдарили цимбали, тужливо заграли сурми, забили барабани, сповіщючи останню люту атаку. Здовж

оборонних валів стогнала земля. Турки кричали, дерлися на вали.

На них кидали каміння, виливали кип'ячу оливу, запалювали вогонь довкруги рухомих драбин. Густий дим, несений вітром з півночі клубами, насувався на місто. На весь голос дзвонили дзвони, заглушуючи жахливий гук гармат, свист стріл і квиління сурм...

Був трагічний момент, коли яничари з'явилися на мурах. Юстиніяна поранено біля брами св. Романа, яка весь час була центром боротьби.

Счинилася паніка. П'ятдесят яничарів увійшло до міста брамою Кірка-порта, яка, випадково, не була зачинена.

Візантіїці почали тиснутися до Святої Софії, очікуючи чуда. Турки тиснули на них біля Топ-Капу. Сам Константин, смерть якого породила стільки версій та легенд, був поранений біля тієї брами. Між трупами знайшли його, вбутого в сап'янці прикрашені цісарським орлом.

Грабіжники кинулися на «гарне місто» і грабували палаці, монастир Хори, церкви, багаті дома, базари. У Святій Софії відбувся останній епізод облоги.

Велика церква була наповнена незчисленим натовпом. Десять тисяч — твердять історики — очікувало з тривогою й жахом чуда. Всі двері і всі проходи були зачинені, на трибунах, вівтарях, віконних прогонах, кругом юрмився народ, діти, ченці, черниці, патриціанки...

Літургія тривала без затримки, і коли проспівали «Свят, свят Господь», юрба в розпачі кинулась на коліна, а за дверима рознісся несамовитий гуркіт: найжорстокіша згря Мохаммеда увійшла в місто.

«Хто може передати плач і голосіння тієї кривавої трагедії? Виважені двері стоять широко розчинені. Люди моляться і бачать перед своїми очима загрозу смерті, яку приносять яничари, роз'ярені битвами й фанатизмом *імамів*. Тут один волочить з церкви якусь черницю, інший, сильніший, видирає в нього його трофей. Там тягнуть за коси жінку з голими грудьми. Господиня й служниця, пани і невільники зв'язані разом. Хлопці пов'язані разом з дівча-

тами, яких не відважився торкнутися соняшний промінь, яких і батьки ледве перед тим бачили . . . »

Страшна епопея закінчилася чудом. Яничари забивають або проганяють *джаврів* і приготівляють Велику Церкву на приход самого Мохаммеда. Вони женуться аж на трибуни за священником, якому перешкодили правити Богослужбу, і зненацька стіна розкрилася і проковтнула його на очах. Легенда не говорить про день, коли він вийде з стіни і закінчить Службу Божу. Але вночі чути в церкві молитву, яку промовляє його таємничий голос, просивши в Господа скоротити його очікування.

Та довершилося пророцтво: «Заснована Константином і наново погублена Константином.»

Мохаммед увійшов до міста брамою Гарісса (двері Адриянополя). У Святій Софії, яка стала *Айя-Софією*, *імам* відбув першу молитву. Падишах із шаблею в руках виголосив до народу *котбу* (священу промову). Голову Константина виставлено на публічний показ. У ній був символ смерти Візантії.

БУЮК ЧАРШІ

6. жовтня. Учора американці, міс Г . . . та її секретар прийшли до мене подивитися на працю.

Як тільки увійшли до спальні, оглянули на стіні мої картини. — Футурист, — сказали по-англійському.

В моїх акварелях сподобався їм насамперед колір:

— Як барви — це чудово! Я розглядала б їх до вечора. Візьміть з десяток акварель і зайдіть до мого бюро. В нас завжди є хтось, хто поцікавиться. Для вас воно буде допомогою, бо я знаю, як живуть тут малярі . . .

Які американці дивні! Ввечорі відвідав Ібрагіма. Він, хоч і професор Академії Мистецтв, живе в чорній біді. На мольберті портрет якоїсь добре випашеної пари.

— Я професор, а проте змушений малювати оцих буржуїв.

Побіч стоїть побільшене фото.

— Вони не хочуть оплачувати портрет, який не є подібний. Його треба удосконалювати. Ось у неї, кажуть, ніс задовгий. Я вкоротив його. Інша заувага: уста заширокі... Ця країна, мій дорогий, тупа для мистецтва...

7. жовтня. Я в американському бюро. Закінчується забавна сценка: зробив на долівці цілу виставку з моїх акварель.

«Дикі» янки, які не розбираються в мистецтві, перешіптуються, жартують між собою, ставлять мені запити. Вони говорять ніби папуги в клітці, заглушені звуками. Нічого не розбираю. Машиністки швидко стукотять на тонкому папері.

Тут не так як у нас. Тут знаменитий порядок, ні розмов, ні метушні.

Мене напихають тістечками і чаєм. Молода блондинка з рожевими, як яблука, щічками, довго вагається, яку вибрати акварелю.

— Беріть обидві, панночко, і ви не будете більше вагатись...

Вона дивиться на мене синіми очима, всміхається і каже: — ес, простягаючи руку до акварель.

Міс Г... завжди оживлена. Передає мені турецькі книжки. Втягнувши голову між плечі і усміхнувшись через великі окуляри, оправлені в золото, мило прощається зі мною.

Люблю ширину й простоту американців.

10. жовтня. Часто буваю у Буюк Чарші, щоб оглянути Безестин — славний базар східньої стародавности.

Довгими годинами сновигаюсь у півтіні аркад, споглядаю досхочу всі країни Азії, вдихаю всі східні пахощі і розпитую по сорок разів, кудюю іти.

Мені пояснюють: праворуч, ліворуч, просто. Заплутуюся дедалі більше і раптом опиняюсь під відкритим небом, не відшукавши Безестину...

Недарма Буюк Чарші називається Великим Базаром. Буюк-базар з своїми дев'яност двома вуличками, мечеттю, публічними майданами, криницями, поштою й по-

жежною сторожею, це справді маленьке місто, але досить темне під своїми склепіннями. Світло падає вертикальними колонами через дахові вікна.

На кожній вулиці інший запах. Коли переходити шкурним базаром, в обличчя б'є запах мускусу від шкір кіз, цапів, баранців, складених у піраміди. Їх перекидають з однієї купи на другу, жбурляють на землю. Під арками важко відбиваються звуки.

Сходжу в півтемний базар з килимами. Тут таємниче, солодкавий і нудотний запах. Перси сидять прикуцнувши, зодягнені в короткі блідозелені кафтани, як у Матіса. Бай-дуже курять білі люльки. А килимів, килимів!

Вони лежать купами в крамничках, на вулицях, під вашими ногами, або й заввишки в людину.

Підходить поважний купець. Йому показують килими з Кашгару, Тегерану, старі турецькі, на синьому тлі скабрезні зигзаки, сонця, льви, перські жінки з косими очима і сильними грудьми.

Одні килими м'які, інші зовсім гладко стрижені, ще інші маленькі, менше метра, інші, знову таки, величезні, вкривають цілу вулицю... Всі ходять по них, топчуть і витирають живі кольори.

А у вітринах золото й срібло, перські мініатюри, витяті з старих книг, фальшовані вмілою рукою для американських аматорів.

Фаянси темносині або рожево-шафранові. Ляковані рамки викрито вишуканим точним рисунком з фігурками стрільців і перських жінок з білими грудьми й скісними очима.

Затримуюсь і подивляю, без думки купити щонебудь. А втім перський купець зовсім не тягне мене за рукав і навіть не обзивається до мене...

Сонце чи дощ — під склепіннями, мальованими синьою фарбою та золотими зорями, постійно зноситься спалений випар. Між стовпами світляні китиці, в яких танцюють порошинки, ніби хмари мушви.

Біля стовпів, на землі, сидять дві туркені. Біля них розкладено мальовані хустки з Бруси в рожево-ліліові кужева або квадрати на чорному тлі.

На базарі тканин купці сидять на прилавках понад килимами й шкурами. Вони наполегливо прикликують покупців, вихваляють товар, і частують кавою турецьких жінок.

Коли кинути погляд на крамнички, не можна сказати з першого вигляду, яким товаром вони виповнені. Мінливі кольори, сп'янюючі пахощі. Можна подумати — ви в раю Аллаха.

Тут саме починається продаж одягу. Зовсім музей. Кафтани, гаптовані золотом, жіночі кофти фіялкові, сині кобальтові, сірчано-зеленяві, дитячі сорочечки, *чарчафи*, шуби, підбиті лисом, зверху вкриті ліліовим рожевим сатином.

Ковдри ткані в пругасті яркі кольори, колишуться на високих жердинах.

Народ рухається строкатою юрбою. Справдешня візантійська мозаїка. Безперервне миготіння облич, *чарчаф*, *фесок*, капелюхів...

Заплутуюся в сіті цих вулиць. Рисую де можу: на вершку якихось сходів або в неприступному кутку.

Багато вулиць датуються часами з Візантії. Головне авеню з високим синім зоряним склепінням. Тут дуже багато східніх дорогоцінностей. Вивіски найдивніші. Інколи ви перелякані відступаєте: підвішений слон тримає хоботом годинник. Велетенський орел з розпростертими крильми несе в дзьобі сорочку, закоцяблу, мов на опудалі. Перський геральдичний лев з вогненними місяцями, які сяють в авреолі з золота.

Кулі, шестираменні звізди, як наші українські на Різдва. На одній завісці ім'я власника дивно виписане червоним. Хтось відчитує мені пишномовним голосом:

— Арасин Махадир Вардир.

Але Буюк Чарші не тільки базар, по якому можна блукати, штовхатися, торгувати й об'їдатися солодощами. Тут кипить праця.

Крають і шиють одяг, роблять мішки з грубого сірого паперу і прикрашають малиновими верблюдами.

Машини до шиття прудко й голосно шують. Рудоволосі жиди наспівують пісні. В рожевому павільйоні грамофон горлає бурлескними звуками. Направляють годинники, лагодять килими. Ефенді і, особливо носії з гордістю носять великі срібні годинники з турецьким циферблятом і довгим ланцюжком.

Нарешті добираюся до Безестину — славного ринку, що доставляє для цілої Європи східні предмети мистецтва. Склепіння тут ще вище й масивніше розгортається в тумані на сірому, майже чорному тлі.

Крамнички скидаються на мандрівні театри з підмостками. У півтемряві дримають непомітні купці на килимах з звірячих шкур. Їх помічають щойно потім.

Купи ятаганів, рушниць, пістолів з усіх сторін і всіх країн. На стінах дамаські шаблі, немов у військовому музеї.

Леза, курдські кинджали, кийки й палички кавказького походження. Барабани, різне поржавіле старе дрантя...

Збоку, за вітринами, золоті ланцюжки, складені колом. Манюсінські китайські чашки для кави, підставки срібні із ебенового дерева.

Намиста з грубих перел, цибухи, брошки, прикраси з дрібних перел, масивні перстені, діаманти, дорогі перли.

До козла наближаються дві молоді туркені.

— *Селям алейкум*, — вітають вони старого ефенді, який перебирає в руках чотки з амбри.

Він устає, потягається, ніби анатолійський верблюд, випростовується, мов Геракл. Червоний пояс прикриває йому черево. Бере з шафи звиток килимів.

— *Чок гюзель* (дуже гарний). — каже, розвиваючи.

Потім кричить у порожнечу:

— Подайте каву!

Тепер розпочнеться торг, який тягтиметься довгі години...

Ще далі стоять пузаті маленькі брасеро з міді, з плоскими, дуже широкими підставками. Ліхтарі з проверченими дірочками, люстра, свічники, сині *наргіле*, всіяні золотими зорями, пласке начиння, сандалі з розмальованого дерева, що їх жінки одягають для купелі.

Коробки, інкрустовані кружками накру, старі дзеркала, пульти для Корану, дитячі колиски.

В заскленій шафі між начинням бачу фігурки для *карагеза* й китайських тіней.

Деталі постатей майстерно витяті з верблюжої шкіри і позначені малиновими крапками.

Одна з них являє героїчного коня, на якому сидить верхи володар у короні, озброєний. Подих Візантії. Танцюючі дівчата.

Пишаю ціну. Не підводячи очей і не випростовуючись, старий ефенді відповідає:

— *Беш ліра* (п'ять лір), — і робить ковток кави з чашечки. Він тримає її великими руками на колінах, ніби дорогоцінний предмет.

— Не на мою кишеньку, — відповідаю і поспішаю в напрямі денного світла, в нескладний і реальний шум вулиці.

ОСМАНСЬКИЙ МОНПАРНАС

11. жовтня. Увпорі двічі зайшов до мене Ібрагім. Відклали з ним на бік кілька акварель.

— Вчора, — оповідає він, — відвідав мене один турецький лікар. Він купив, не дивившись, чотири ваші акварелі. Славно, мій дорогий, приятелі ждуть вас.

Ми пішли до найближчої грецької каварні в Шішлі. Товариство очікувало нас за столиками, заставленими тарілочками з пікантною закускою.

У маленьких як наперсток чарочках, сервують нам *дузіко* — солодку й пахучу імбром горілку з Анатолії.

Весь османський Монпарнас тут. Ось товстий Самі-бей, який говорить ніби через трубу, сміючись голосними каскадами.

Файгман з цинковими зубами, директор жіночої Академії — Шемді-бей, дуже коректний, з окулярами в золотій оправі і фескою, акуратно насадженою на голову.

Інший директор хлоп'ячої Академії висловлюється повільно прийємним стилем. Не знаю з якої причини — має він на голові не феску, а чорну шапку.

Хікмет — скромний і нервовий, гладить чорну артистичну краватку, розмовляє з паризьким акцентом, але з екзотичною тонкістю. І ще декілька осіб, яких я бачу вперше.

Ібрагім Чалі, мій прозеліт, підготовляє битву. Я це передчував.

При келішку *дузіко* ставлять мені питання. Це мене цікавить. Хіба ж вони не турки?

Скільки разів, що вдома, думав я: яких мистців можуть вони там мати? Яке в них мистецтво?

Ось тепер усі вони сидять передо мною.

— Отож, ви не шукаєте ефекту, — поважно починає директор, поправляючи золоті окуляри.

Усі насторожують уха. Ледве розкрив я рота, як неофіт почав викладати турецькою мовою мої концепції, мої засади та мої переконання.

Хтось вимахує руками і жакливо кричить. Турецькі слова прокочуються, ніби бомби, поміж скупими французькими.

— Є в мене ефект, але особливий: ефект барв, конструкції, характеру. Коли вжити такого методу, все інше приходить саме. Я не думаю ні про сонце, ні про відкритий простір, ні про освітлення, ані про подібність. Зображення, близьке дійсності, — не для мене.

— Бачиш, бачиш, це вірно, що говорить Грищенко, — завважує з вдовolenням Ібрагім.

Продовжую:

— Рафаель, Мікель-Анджельо, да Вінчі... все це добре, але залишімо в спокої їхні славні тіні. Модерне життя вимагає нової творчої праці, нової мови, нових форм, спосте-

режень. Життя Стамбулу і ваших чарівних жінок, носіїв, базарів, мосту, — все воно вимагає особливого мистецтва. Де тут місце для академічного клясицизму Рафаеля, основника всіх академій, або для математичних розважань да Вінчі, строго замкненого в колі ідей схолястичної композиції і роздумувань, що впливають не з мистецтва малярства, але з тієї самої математики й геометрії!

— Але грамаикою мистецтва є анатомія і перспектива, — рубає директор в окулярах.

— Мені відома інша граматика, яка, на жаль, вам невідома. Вона розцвітає у ваших народних картинах.

Всі переглядаються й починають весело сміятися.

— Не смійтеся, в тих простих картинах більше мистецтва і більше знань, черпаних з традиції та життя, ніж у всіх академіях Європи, починаючи від Больонської.

Знову регіт. Чаалі не сміється, але показує мені рукою.

— *Бак, бак*, — він поважно говорить.

— Раджу вам зробити один лише збірник з того мистецтва, такого дорогоцінного для вас і для нас. Скільки бачив я перських народних картин! Я вкажу вам каварні й халупи, в яких можете їх знайти.

Загальний сміх на всю горлянку.

— Але ж їх вигадує божевільний, — зауважує симпатичний директор хлоп'ячої Академії. — А ви запрошуєте нас навчатися в нього... Я нарисую вам дванадцять на годину.

Інші докидають:

— Для вас це новина, але для нас воно потворне, смішне.

— А ваші нагробні плити! — веду я далі, можете черпати з них правила й таємниці «живого турецького кольориту», східнього, на місце фальшивих німецьких кольорів.

Запитують, умисно, чи знаю Жана Поля Лоренса — світського портретиста Парижу, найвищий ідеал турецьких малярів.

Відповідаю умисне:

— Не знаю навіть його імени.

— Бак, бак, Грищенко не знає навіть ім'я, а для нас це перший французький маляр...

Заля поволі спорожнюється. Якийсь грек обходить столики, пропонуючи квитки по п'ять піястрів. Він пускає в лотерію дичину, яка з'явилася бозна звідки.

Мирно розмова переходить на політику...

— Ми непотрібно провадили війну. Навіщо? Нас спровокували. Коли б Туреччина пішла з Росією, ах, яка б це була сила! Ми зробили дурницю, — каже директор в окулярах, похитуючи сумно головою, із смішною гримасою на устах.

Минула північ, коли ми щиро розпрощалися, домовившись про зустріч в Академії.

Повертаючись додому, Ібрагім, задоволений вислідом дискусії, дякує мені.

— Ви добре говорили. Їхні уми почнуть працювати. Ви маєте великий вплив на нашу країну. Ще два місяці тому ми ні про що не знали. Тепер усі починають роздумувати. Шкода, що ви ідете. Залишайтеся. Зробіте в Стамбулі виставку ваших картин. Запевняю вас, це буде дуже цікаво. Ми починаємо рухатись. Це ваше мистецтво діє.

13. жовтня. Учора цілий день малював акварелі. Сидів на ліжку, стілець передо мною, на колінах дошка, ніби у шевця, як хтось зауважив.

Чи не нічний азиль кругом мене? Сміх, непристойні слова, глупі розмови, що тягнуться поза північ. Все те зовсім мене не бавить.

Читаю *Константинопіль* Теофіля Готье. Нове видання його книжки з 1860 року приблизно. Воно застаріле, але як по-мистецьки написано!

Обідав у Стамбулі в одному заїзді. Їв шашлик і квасолу. Пив каву коло Фатіх, де відкрив каварню на розі одного особливо широкого подвір'я.

Часто рисую, відпочиваю по моїх блуканнях. Знаменита Кахве-Кане. Кілька поважних *імамів*, *ходжів*, *мuedзинів* у рясах і тюрбанах білоти снігу, удрапованих з незвичайним

мистецтвом. Вони сидять групами вирізьбляючись на тлі килима.

Вони воркотять, вдихаючи воду з люльок, читають, подрімуючи, газети, споглядають мрійливо на подвір'я й вулицю. Тут не кидають кісток, ані не грають у карти.

Східні люди люблять палко все, що солодке й гаряче! Якийсь *мудзин* вийшов з каварні і незабаром його голос розлягається закликами в якійсь околиці, під небом.

У кожній людині міститься стільки вислову, стилю, характеру! Під вікнами з'являються верблужі хребти. Виходжу на подвір'я.

Прийшов цілий караван і дивними купами розташувався на землі. Величезні дромадери простягнули довгі шиї, ніби шиї струсів. Морди з м'якими губами простягнені на піску, очі мудрі й сумні.

Як дивно їх рисувати! Один з них, жвавий і галасливий, піднімається і випростовується велетенською масою. Морда вкрита піною, ніби намазана милом. Він злісно фиркає і викидає «милянну піну» на *чоджука*, який дрочить його паличкою. На горбі клунки в кольорові смуги.

Ззаду, під вантажем, видно руду шерсть, ніби прядиво. Ноги розставлені безглуздим робом, коліна вкриті чорними наростами.

Одного з верблюдів, що має жовту й м'яку шерсть, гладять діти, і він видає жахливий і сумний стогін.

Проводир жене одного вперед. Інші зводяться, ніби велетенські птахи. Вони виставляються в довгий ряд і поволі прямують у сторону брами. Пласкі дзвінки, почеплені — зверху клунків, дзвонять поважно і лунко.

Ледве караван мав час зникнути, коли на його місце прийшов другий. Горби колишуться повільним ритмом, морди вкриті піною, ноги витягаються.

14. *жовтня*. Їдемо з Ібрагімом до Стамбулу побачити друзів. Можливо, вони щось куплять... Беремо купу акварель.

Подорозі він розповідає мені розмову з російським критиком С. М. — Є тут один маляр, кажу йому. «Як назива-

ється?» — Грищенко. — «Ах, я знаю його. Він божевільний, робить дурниці». Чаалі щиро сміється. — Тепер я дивлюся вашими очима, даю слово честі! Вулиці, юрба, жінки, мінарети, все розкривається мені. Зайдім до цього магазину.

Це крамниця з турецькими тканинами по той бік Ені-Джами. Він починає вести переговори. Через двері робить мені знак зайти. Я слухаю.

Продавці сидять, інші стоять. Зібрання османців, всі доброї раси. У одного дві червоні зморшки. Феска розширена величезним чолом.

Чаалі мене рекомендує і після того викладає на столі мій «товар». Він гаряче вихвалює його, говорить про східне мистецтво, ритм, малярство.

Головна особа (миле обличчя з борідкою) відкладає п'ять акварель.

— Чок (цікавий), заявляє Чаалі, вихваляючи товар.

Настоюючи на слові «цікавий», він розкладає над акварелями широко руки. Розгортається сильна дискусія з турком із Сальонік.

Тягну легко Чаалі за рукав. Він непотрібно причепився до свого противника... Потім ми добре посміялися, прогулявшись на базарі і ївши анатолійські фіги.

Вийшли з крамниці, придбавши чимало турецьких лір.

15. жовтня. Провів вечір у лазні — *хамам*. Там прекрасно. Лишився б цілу ніч. Багато втікачів так і роблять. Хто не має притулку, йде до лазні і сидить там аж до ранку.

Минулого року трапилася мені історія. Я поспитав у вірменського строжа, де турецька лазня. Він пояснив мені. Ледве розкривши двері я затримався на порозі.

Літають сорочки, виблискують голі тіла, в повітрі вимахують руками...

Була саме година купелі турецьких жінок. Чим скоріше закрив двері, коло охоронниці люто викрикували.

Тепер знаю годину купелі для чоловіків. Лазня не велика. У вестибюлі скидають черевики, щоб не занести в ла-

зню ні пороху, ні болота. Одягаю на ноги папучі і швидко сходжу до роздягальні на горішніх трибунах. Тут довгі хідники й осібні кабінки. Хамаджі приносять пару простирал в жовтожару клітку. Він кладе одне на дивані, другим я вгортаюсь. Взуваю високі сандалі з дерева і незграбно виходжу на сходи.

— Хочете купальщика, — питає по-російському якийсь банабак.

— Ні, ні.

У самій лазні гаряче. Посередині стоїть, ніби восьмигранна мармурова трибуна, центральний камінь. Простягаюся на цьому, зовсім гарячому «пуні» і насолоджуючись турецькою парнею. Розглядаю зоряну баню і з приємністю занурююся в довге мріяння.

Ібрагім розповідав мені, що його жінка дуже любить проводити половину дня в купелі. Туркені приносять із собою перекуску, співають, простягнені на *гейбек-тачі*, розмовляють, частуються кавою.

Мармур гарячий, плитки також. З усіх сторін гріє, пече підземною грубкою.

Вода тече весь час безперервним струмом у камінні басейни, б'є з мармурових плиток долівки. Подзвонюють мідяні миски.

Приємно розніжений гарячим повітрям, іду митися в одну з *альков*, які містяться у виступах кутів.

У турецьких лазнях воскресає Візантія. Архітектура, назви різних частин лазні — візантійські. Коли хтось стоїть у дверях, це ніби на наших іконах: постать, намальована в чорному отворі.

Вже північ. Банабак всуває в *алькову* свою заспану голову.

— Час уже, — каже.

Сходжу в *аподітер*, де накривають мене чистим простиралом. В галерії мене загортають іншими простиралами. Хамаджі висушує голову рушником і завиває в тюрбан. Пізніше він покладе свою сильну руку на моє плече і запропонує:

— Чашку кави?

16. жовтня. Сьогодні рисував на подвір'ї Баязидіе. Ось картина: Падає дощ. Турецькі жінки, заслонені великими яшмаками, проходжуються в подвір'ї. Що за рухи! Струнки, повні гідности, вони згинають тіло з грацією й гнучкістю. Чи не вигиналися подібним способом візантійські жінки?

Високий індуc в уніформі англійського стрільця пришов туди відвідати свого приятеля, торговця парфумами. Він просить мене показати йому картон.

Льоджії подвір'я залиті присмерком. Година, в якій сильветки відбиваються на тлі за мою примхою.

Купець дискретно розмовляє зо мною.

— Турок добрий, але чому французи, англійці хочуть його пожерти? — запитує він. Було багато вислову в тому наївному і зворушливому запитанні.

Індуc встає сумний, замкнений. Нащадки хрестоносців, безсумнівно, здобули в культурі. Але їхні звички залишились ті самі.

Політику хрестоносців супроти Візантії застосовано сучасною Європою у взаєминах з турками.

Минаючи бібліотеку, входжу на маленьке своєрідне подвір'я. Через грандіозну головну браму показується ціле нуτρο якоїсь мечеті з строгими гранітними колонами.

Затримуюся на порозі і швидко орудую олівцем. Раптом бачу здалека, як наближається якийсь *ходжа*.

Високий, у сукні з верблюжої вовни, він дає мені знак, вимахуючи згори вниз рукою, суворо до мене приглядається і сварить глухим голосом, акцентуючи літеру «О»:

— *Олмаз, олмаз...*

На поріг швидко спускається пурпурова заслона, і я віддаююсь.

У МОЛОДИХ ТУРКЕНЬ

17. жовтня. Після обіду ми з Ібрагімом поїхали в Стамбул. Нам було потрібно до Діван-Юллу, щоб оглянути жіночу Академію Мистецтв.

Назустріч вийшов директор у золотих окулярах («анатомія і перспектива є граматикою...»).

Здовж широкого коридору супроводжує нас цілий гурт цікавих дівчат у чорних *чарчафах*.

Спершу залишилися в бюрі з монотонними гіпсовими відливами на стінах, потім перейшли оглядати робітні.

Ідемо поважно. Яка шкода, що мій костюм не на висоті завдань! Директор рекомендує мене як маляра. Все ніби підготовлене.

По стінах розвішано етюди, ту і там, — скульптури. В одягах помітна своєрідна елегантність.

Академія, як і всюди, без життя, повна нудьги. Вина в тому не директора.

Моделі, гіпсові фігури зарисовано дбайливо, як рисують у всіх академіях Європи, за мертвими правилами та схолястичними методами.

Навіть пригноблює, що все це так вдало відтворене, а тим часом зовсім відмінного характеру супроти їхнього духу.

— Це ви робили?

Вони сміються.

— Напевно, — відповідають по-французькому.

Мене притягла одна голова. Нарисовано олівцем простим, але зворушливим способом. Характер і життя вловлено невинним оком.

— Це тільки початківка, — зауважує коректно директор.

Входимо в робітню скульптури. Тут копіюють статуї. В третій залі зовсім початкуючі учениці зрисовують з гіпсу.

Які гарні дівчата! Дрібні, гнучкі немов газелі, личко наівного овалу, очі мигдалем, або — сильні й кремезні. Сприймають інтелігентним поглядом і рум'яніють, коли дивитись їм в обличчя. Недурно доступ Ібрагімові тут заборонений. Щічки свіжих кольорів, ніби бросквині.

Спостерігаю два рисунки, зроблені не академічним способом. Недарма вони вибиваються з монотонного ряду барвистих моделів, запозичених з журналів...

— Ви робите це зручно, але все це другорядний європеїзм.

У кутку якась несмілива панночка виводить у гіпсі холодні арабески. Банальне ліплення тонким скручуванням, листям без життя.

Звертаюсь до всіх:

— Ви маєте чудові нагробні пам'ятники.

Дивуються моїй увазі і перекликаються поглядами.

— Саме там ви можете навчитися кольорувати і збагнути мистецтво, як заповнити простір справді живою композицією. Навчитися знайти надхнення через помічування, як зроблено синю квітку або граціозну хвилясту лінію виноградного грона з амбровими ягодами, які пнуться довкруги шаблі, або чарівний рисунок кипарису, що стоїть жовтою пірамідкою на жовтому тлі.

— Де ви бачили те все?

— На ваших кладовищах.

Вони знов обмінюються невинними поглядами.

— Зробіть колекцію нагробних плит, — звертаюся до директора та Ібрагіма. — Ви навчите їх вловлювати декоративну суть життя в ділянці мистецтва.

Милі студентки просять показати їм акварелі. Винува- тий тут професор філософії мистецтва — Хамді-бей. Він мав нагоду бачити мої акварелі в поета Рушена і говорив їм про них. Тільки зауважив: український маляр нікому їх не показує.

— Чому ні, — кажу до Ібрагіма. — Воно цікаво. Ану, побачимо, що думають молоденькі туркені.

Кладу мій картон на катедрі і кажу:

— Майте на увазі, що в мене немає анатомії, перспективи, естетики, ані філософії.

Вони сміються між собою.

З розкритими очима й сильно витягненими вперед головами вони вдивляються. Ті, що стоять найближче, беруть в руки аркуші, розглядають докладно.

Директор, хоч як збентежений, стоїть на боці, поправляє золоті окуляри.

— Воно не для наслідування — зауважує він їм сухо.
— Спершу треба навчитися рисувати з природи...

Колись мій перший професор у Москві говорив, роздратований, точнісінько те саме перед усіма студентами, коли я накидав краски в дисонансі з їхніми красномовними засадами.

Показ закінчено. Мені дякують. — Студентки з жіночим захопленням, Ібрагім з хитрою усмішкою, задоволений вислідом нового бою, директор з академічною коректністю.

Нас запрошують зайти до директорки ліцею. Її помешкання сполучено коридором з Академією.

Стримана, худа, з рухомими, як у гірської кози, губами. Продовгасте, з бронзи, лице. Очі інтелігентні, по-китайсько-му скісні, тонко підкреслені вуглем.

Вона говорить швидко, бурхливо, просить показати акварелі. Кажу, що я втомлений.

Приносять в китайських чашечках каву. Ібрагім показує мої акварелі, вияснює з запалом динаміку кольорів, руху. Коли розмова переходить на східне мистецтво, на перські мініатюри, директорка, вчена й освічена, дає дивуючі репліки.

По дорозі до Самі, Чаалі запитує:

— Знаєте, якої національності ця жінка?

— Ні.

— Вона арабка.

Це вияснює мені її культуру. Її нервозні ніздря дишають вагою.

— Вона в нас перша представниця жіночого руху.

Дім Самі-бея в забутому кутку дільниці Шажзадем Баші, за старою вулицею, вкритою каварнями.

У провулку стукаємо ручкою в оббиті цвяхами двері. Господар відкриває нам сам. Який же він товстий! Голосом, наче ерихонська труба, просить зайти в *сельмлік*.

З дерев'яних сходів видно малесенькі кімнати. На підлозі подушки, килими. Діти в довгих сорочках граються, перекидаючи одне одного.

До селямліка слабо вливається світло вікнами, напів при-
слоненими ґратчастими загородками.

Мистецтво Самі-бея нагадує мені школу реалістів. На
війні він був малярем-баталістом.

Добродушне обличчя часто сміється під вусом. Він гово-
рить басом і регоче. Приносять з гарему чарочки, наповнює
їх жовтожарим лікером.

— Це кава, *буерум* (будь ласка).

Здоровкаємось чарками і смакуємо чудовий лікер з айви,
заготовлений по-турецькому.

Розмовляємо в півсумерку про малярство, академії і ту-
рецьке мистецтво.

Він запалює нафтовий каганець. Чаалі просить заграти.
Самі-бей приносить скрипку. Зігнутий удвоє, грає нишком,
на сільський спосіб, ніжні мелодії. Звуки танцюють рондами,
а басові струни химерно супроводять їх. Так наші україн-
ські «кубелики» грали на сільських весіллях.

Спокійно западає ніч. Раптом, немов би з іншого світу,
лунає таємничий голос і розливається у вічності. Муедзин
наспівує останній *езан*. Підіймаємо стору і слухаємо при від-
критому вікні.

Квартал затих, звуки тремтять у синьому повітрі. Місяч-
ні промені вкривають зеленим світлом високі мінарети.

Прощаємось. Виходимо в темну й пусту вуличку. Вона
спокійна, все ніби вимерло.

І ось невиразна музика. Слухаємо, затаївши віддих. Спі-
ває хор і грають на волосяних ситах. Поверхом вище галас,
немов би з барабану: гудуть співи, сміх.

А ось світиться ліхтар. Побожна туркеня запалила кага-
нець над чиеюсь могилою.

Над темним обрієм сходить молодик, наче білий серп.
Ніч у Стамбулі незвичайна.

Сідаємо в трамвай і проїжджаємо сонним містом під гур-
кіт рейок.

— Знаєте, що казав директор, — доповів мені пізні-
ше Ібрагім.

«Не добре, мовляв, що студентки бачать це . . . Ми можемо втратити наші місця». Він дуже боїться вашого мистецтва. Коли б я був міністром, я дав би вам сто лір на місяць: підтягайте наш дух і вмільсть! Ви конечно мусите влаштувати виставку. Ми знайдемо приміщення. Перейдіть жити до мене. Направду . . .

Він витягнув з кишені сувій брудних подертих піястрів. — Візьміть, це решта моєї скупой платні в Академії.

Він хотів заплатити мені за акварелі. Але Ібрагім не сидить на золоті, тому я відмовився.

— А коли ж відвідаємо *тюрбедара*? — питаю. — Він обіцяв мені зробити дарунок — копію одного старого напису. — Підемо до нього сьогодні, по дорозі до Академії.

Недалеко від Святої Софії, у вуличці стоїть скромна гробниця, в партері, з відкритою дротяною решіткою.

В середині ліхтарі дають темнувате світло. Біля гробу, на долівці з плиток, укритих килимом і кольоровими хустками, жінки читають Коран. На вулиці, біля решітки гарна туркня поспішно шепоче молитву, простягнувши руки, немов на іконі Оранти.

— *Тюрбедар* дуже мудрий, — зауважує Чаалі. — Він любить вас.

І дійсно, під час наших відвідин старий потиснув мені руку, потім вписав у мою записну книжку дрібними колонками своє ім'я. Літери гуртуються, ніби хмара птахів, між ними багато крапок і знаків з однієї й другої сторони. Рука бігає смішно відправа доліва.

19. жовтня. Ходили з Ібрагімом до Салай Нефюл Мектеб — Академії Мистецтв.

Учні нетерпляче на нас чекали. Вони вийшли нам назустріч на сходи з Гамді-беєм, професором естетики, на чолі.

Він вітає нас церемонно, по-китайському і гаряче тисне руку. Він і Чаалі (вони обидва тут професори) запрошують мене показати акварелі учням. Ми влаштовуємося в одній з клас. Учні оточують нас зблизька.

Незабаром чуємо.

- Бак, бак, гюзель.
— Це Джамі?
— Можливо. — Верблюд?
— Хто зна.
Сміються.

Розпочинаємо дискусії над композицією, рівновагою, фактурою й кольоритом. Більш від усіх дискутує Ібрагім, мій щоденний компаньйон. Він має всі ознаки новонаверненого. З запалом відбиває критику противника. Після показної лекції мені тиснуть руку.

В бюрі директора, де обов'язково п'ємо каву, знову бушують пристрасті.

— Наше мистецтво — це занепад, — проголошує директор.

— Можливо. — Історик історично.

Професор естетики додає:

— Ми відчуваємо, що це багато більше, ніж ми можемо зрозуміти.

— Коли завмирає надхнення, — кажу, — коли творяться тільки для очей і за правилами вигаданої філософії, саме тоді стається занепад.

— Так, це вірно, дуже вірно, — відзначає з запалом історик, даючи мені знак рукою. — Ви судите дуже добре, мій дорогий.

Починають розбалакувати про природу й життя. Я кажу:

— Динаміка кольорів, так, як я розумію, висловлюється в кольориті й русі. В малярстві життя передається насамперед рухом і за допомогою барв. Тут народжується і завмирає нерв картин. Від кольориту залежать форми, бо все для мене — у співвідношенні кольорових форм. Ви вимагаєте перспективи і стереоскопічного простору, які належать до ділянки скульптури й архітектури. А я шукаю образної глибини. Ви прагнете передати несподівані ефекти, вимагаєте підступно «природного» рисунка, об'єктивного яскравого малюнка і способу зображення з газети... Я прагну займатися малярством, оживляти речі, які мене цікавлять. Творити картину — значить думати й діяти кольорами та фор-

мою. Кожна картина мусить бути мальована, а не рисована за штучним, пишномовним принципом. Я черпаю мою спонуку з життя, а не з естетики музеїв, філософії, математики й психології. Я не бажаю нічого наслідувати, як і не бажаю наслідувати стилю чи предметів декоративного прикладного мистецтва, хоч я й захоплений вашими народними картинами, перськими мініатюрами і мозаїками Хори.

— Це значить, ви розумієте рух на спосіб футуристів?

— Футуризм я залишив за собою. Я люблю радше загальний патетизм нового напрямку, але в жадному випадку не його конкретну практику. Рух родиться в мене як ритм, як вислід композиції форм. Його рівновага, рівновага й тремтіння цілої картини — чи саме не в них відбивається цілий універсум, персональність з подвійної точки зору маляра, тонкість? Споглядальний дух Сходу?

Милий директор показує поштові кольорові картки, виконані за його картонами. «Вихід султана з *Айя-Софії* в день *селямліку*».

— Ви кажете: я зроблю вам дванадцять народних образків за годину.

Воно легко говорити, але знайте, що це зовсім не те саме. Ваші картинки появляють сцени історичного жанру, для журналів. Тоді, коли в народних образках наївність ока, чар життя анонімної душі маляра, барви. Я безмежно щасливий, що перебуваю тут. У вас, у Стамбулі, спосіб життя створив на базі візантійської культури зовсім особливу атмосферу Сходу. Стамбул для маляра більш невичерпне джерело мистецтва, ніж етнографічна цікавість. Є в ньому щось вічне і зрозуміле для всіх народів, але особливо для нас — українців, звернених протягом сторіч своїм віщим поглядом на Схід.

По хвилиній мовчанці історик твердить:

— Ви принесли нам багато труднощів.

— Але чому?

— Все тепер схвильоване, — веде далі Хамді-бей.

Надходить інший маляр з великою чорною краваткою. Вони залишають мене зовсім, мене й французьку мову. Починають дискутувати по-турецькому.

Розглядаю доскочу червоні *фрески*, що рухаються, чорні китички на кінці шнурка, захоплені обличчя й надмірні рухи . . .

22. *жовтня*. Вже віддавна Ібрагім пропонував мені перейти жити до нього. Сьогодні його служниця Джеміля прибрала мою кімнату. Образи й рами дбайливо покладані.

Живу в мансарді на шостому поверсі. Крізь віконце видно бані Стамбулу, завішані гірляндами в синюватому просторі.

Однією ковдрою можна б накрити цілу долівку моєї «нори», і я жив би по-східньому.

Потішна Бельма — чорноока дівчинка Ібрагіма — весь час гуторить зо мною. Вона водить ручкою по картині:

— *Адам, адам, вар.*

Дякую Ібрагімові і прошу вибачення за клопіт, який йому справив. Він відповідає:

— Нічого, це мій обов'язок.

Яке щастя, що я знайшов захист в Ібрагіма. Мене викинули з нічного азилу. Хтось на мене доніс як на підозрілу особу.

— Він мовчазний і футурист — отже, большевик.

Командант, барон М . . . мене переслідував. А сьогодні Грункін (він вічно з смердючою мітлою) доручив мені четверте або п'яте сповіщення барона під ч. 459: «Генерал Л . . . вимагає, щоб ви негайно звільнили кімнату, яку займаєте».

Усі мої приятелі з азилу дивились один на одного, коли я повідомив їх про таке розпорядження. Від образи моє серце боліло гіркістю.

26. *жовтня*. Ібрагім зробив мій портрет для турецького журналу. Хамді-бей хоче помістити його з статтею.

Чи можливо, щоб я так змінився! Прикро дивитися на поважне обличчя (він ніяк мені не підлестив) і на ці очі, як вони згрубіли за ті останні роки!

Благородне мистецтво, моя єдина підпоро! Ти даєш надхнення, щоб знести моє окаянне життя!

Жовтневий темної сині вечір огортає дільницю. Якийсь купець наспівує протяжним голосом:

— *Хельве, ше-е-е-кер, хельве!*

Здається ніби хатинки наблизилися в темноті. Зовсім не видно даху неба. Запала ніч. Ґрати вікон рисують на фіранках ясні жовті квадратики. Через них видно, на другому поверсі, скуйовджену чорну тїнь. Нічний сторож починає стукати окованим кінцем палиці. Йому відповідає весь романтичний квартал.

В маленькій, схожій на нору, освіченій ярким світлом, крамниці говорять про мене. В темноті наближаються два банабаки:

— *Олмаз!*

Запала ніч, заборонено рисувати. Ти можеш закінчити завтра...

— *Бір дакінак*, відповідаю. Одну хвилинку!

— *Пек ей* (добре), — відповідає чємно другий сторож порядку й моралі...

27. жовтня. Через Еюб дїбрався до розкладеного високо Айван Сераю. Назустріч мені їде караван верблюдів. Вони тягнуться монотонним ланцюгом здовж вулиці.

На новому кладовищі тільки куці й трава. На всі сторони простягаються дикі пустарі. Між нагробними плитами бачу, як бовваніють візантійські оборонні вежі.

Пролітають веселі зграйки циглів і чижиків, повні життя і жвавости, осідають на хвилинку і відлітають. Може, летять з нашої далекої України...

Іду, блукаючи, по той бік брами Адріанополя — Топ-Капу, то дорогою, то полями.

Розсувається темна заслона хмар. Показується сяюче сонце. Вежі з чорними прогонами вікон і обвалами блищать, залиті світлом. На одній стіні можна відгадати візантійський напис.

Руки качаються і олівець не слухається їх. Криваве сонце лягає за хмарою. Швидко наближається вечір. Руїни набирають нового й суворого вигляду.

29. жовтня. Одної холодної і темної ночі ми з Ібрагімом зайшли до Намика. Пили гарячий пахучий чай, балакали про малярство і Делякруа, сміялися, пугували.

Намик заміряється поїхати до Італії. Довго я говорив йому про треченто й кватроченто, пригадуючи з трудом, між великими іменами майстрів, притемнені імена, що відзеркалювали захоплення першим Ренесансом, який на довгі сторіччя, пробив в Італії шлях творчої активності.

Уложив Намику маршрут. До найдрібніших деталей світяться в літньому пейзажі: Ассізі, Перуджа, Умбрійська долина, Сан Джімініяно, Сієна з долиною палаючих кольорів, Фльоренція, Ареццо, геніяльні фрески П'єро делла Франчески. Скільки образів, скільки чарівних міст!

Треба записати одну розмову.

— Як дивно, — кажу, — так часто зустрічаються в Пері дикі обличчя з страшними й пожадливими очима. Так, може, виглядала примітивна печерна людина...

— Але ви також наближаєтесь у своєму мистецтві до цієї людини — зауважує хитро Намик.

— Ах, це зовсім щось інше! Мій примітивізм, що нагадує наївність, ритм і простоту, торкає глибину почувань. Я не стараюся наслідувати їхні форми і стиль, і нікого не захожую до того. Закони живого мистецтва вимагають, щоб винахідливість і творення базувалися на принципах життя, зворушення, думки й візії мистця.

Але існують у деяких глибинних нашого життя невиснені гармонії, які сягають через понурі сторіччя аж до наших предків, аж до первинних основ мистецтва. Нас притягають ікони, народні картини, які ви заперечуєте, архаїчне мистецтво греків, примітивне нагрів. Всюди знаходиться, на місці зовнішньої відчутності та академічно об'єктивних знань, внутрішнє зрозуміння форм і первинної суті життя.

30. жовтня. Щодня огидна погода! Дощ з вітром і холодом.

Вже мушу одержати мою візу «завтра». Справжня казка.

— Чи одержали ви вашу візу?

— Може завтра.

Ходжу за нею регулярно, ніби на службу. Мені обіцяють напевно на такий і такий день. Присягаються, що буде готово завтра. Але справа не посувається ні на волос вперед. Якийсь чорт все заплутує.

Барвисте життя «нічного азилю» закінчилося. «Професор» перебрався на свою квартиру. Я до Ібрагіма, в мансарду. Інші очікують на рішення з амбасад. Кажуть, що лікарня стане справді лікарнею. Ось уже шість місяців, як про це говорять.

Ще недавно було нас чотирьох у кімнаті. Рано-вранці приходили до нас погрітися беззахисні люди, які провели безна де ніч. Так, немов би в нас була грубка.

Кожного дня заходив якийсь монгол — браманський чернець із Урги. Він повторював безнастанно:

— Ти знаєш, ти знаєш . . .

Один тільки «професор» давав собі раду, цьому російському жаргону.

Монгол вдягнений у мундир англійського солдата, мав пласке засмалене обличчя, ніби на іконах. Коли він сміявся, повіки прищулювалися й видовжувалися вузькими щілинами. Очі зникали, як у kota. Від захоплення відбив себе по стегнах, мов дитина. Він приносив подих таємничого краю.

— Але ти большевик! — шуткував «професор».

Якось ми говорили про різні релігії, про первинний християнізм, буддизм, лямаїзм, апостола Павла.

— Чи не можна б зробити так, — питав монгол: — збирати те, що найкраще в кожній релігії, для добра й щастя людей?

— Ти хочеш установити міжнародню релігію, четвертий інтернаціонал, ти заміряєшся далеко . . .

4. листопада. Дме холодний вітер. Давно вже не був у Стамбулі. Швидко одягаюся, щоб оглянути військовий музей. В перший день мого прибуття до Царгороду якийсь турецький матрос показав мені з корабля невелику рожеву церкву. в ній міститься музей. Спускаюся на площу похилою стежкою.

Зворушлива архітектура. Світло, радість і велич у скромних розмірах. Ясна баня покладена пласким келихом на тамбурі з багатьома вікнами. Відчувається, що стіни з доби Юстиніяна глибоко увійшли в землю. Церква ніколи не була перетворена на мечеть і знаменито збереглася. В першій хвилині не помітити зовсім того, що виповнює її нутро, таке велике враження архітектуральне. Одність захоплює. Усе просте і логічно пропорційне. Віднаходиться характер латинської базиліки.

Арсенал цікавий. Тисячі предметів, покладених із смаком. Сокири, закривлені шаблі, леза, багнети, поукладані в орнаменти на широких стінах.

В півбані абсиди, на золотому тлі мозаїк підвішено отоманський прапор з півмісяцем.

У святині велика кількість вітрин, закладених усякого роду воєнними трофеями, реліквіями, зброєю, кольчугами, золотими щитами, луками, шоломами, грішми й відзнаками.

У лівій наві шабля Мохаммеда, Сулеймана Пишного, меч Сендер-бея — албанського героя.

В одній з вітрин головної нави зброя хрестоносців, ключі здобутих міст. На стінах розвішано піки, ятагани, старі рушниці.

На трибунах манекени яничарів у строях войовників. Вони в живих кольорах і дивного крою.

Мурад II Реформатор — Петро Перший Туреччини, — поклав цьому край. Він замінив одностайною фескою всі колишні чудернацькі головні убори: величезні тюрбани, білі ковпаки, зроблені ніби з цукру, трикутні капелюхи у формі венецьких гондоль . . .

Одяги, що виблискують кольорами малиновим, зеленим і жовтожарим, з гарнітуром з білого хутра. Строкаті далма-

тики в найтоншо узори або смуги, як шкура зебри. Дуже широкі вовняні пояси.

Тут воскресає могутня Туреччина: блискуча, сильна, підбивча. Через кольор і пишноту відчувається сила військової імперії.

Перед моїми очима відбувається варварська сцена: англійські вояки відсувають застави, відкривають вітрини, витягають і обмацують грубими руками дорогоцінні музейні предмети. Блукаюча наглядка, стара туркеня, кричить у порожню кімнату:

— *Ходжа, ефенді, ходжа!*

Веселуки безглуздо посміхаються, немов дикі завойовники... З очима, заплилими кров'ю, бідна жінка шукає допомоги в мене, самотнього відвідувача поза тією бандою.

У маленькому подвір'ї зібрано порфірні саркофаги, які колись стояли в церкві Апостолів. Деякі з них завдовжки в чотири і завширшки на два метри.

Хто може вгадати в якій гробниці спочивають тлінні останки Константина, Юстиніана, Теодори, Порфіра?

Кусник старого ланцюга, який захищав Золотий Ріг проти піратів і ворогів, доповнює і замикає історію Візантії.

7. листопада. Сьогодні в кафе *імамів* вибухнув скандал. Сидів я поміж ними і рисував, як звичайно нишком. Головний *імам* почав дивитися мені в очі з розгніваним виразом.

— *Олмаз*, — сказав він. — Тут заборонено рисувати. Наша релігія не дозволяє відтворювати людську подобу.

На столі лежав журнал *Сабах* з портретом милої дівчини. Я взяв його до рук кажучи:

— Чому тут репродуковані молода дівчина і молодий чоловік?

Вони ще більше розлютувались.

Їх хвилювання і пристрасть мені сподобалися. Що за горді обличчя! Очі повні гніву, великі голови завинені в тюрбани.

Власник кафе заступився за мене.

— *Маляр*, — сказав він коротко *імамам*.

Але чоджук підійшов потім до мене і попросив по-французькому більш їх не дратувати. Я сховав мій рисунок.

Розумію їхню драму. Вони проти Кемалю, якого приймає Європа джаврів і який бажає «поступу», фізичного добра для народу. Але він проти ходжів, які бажають задля Аллаха зберегти стару велич ісламу та патріархальний характер східнього життя.

10. листопада. Просив Ібрагіма піти зо мною до музею Ефкаф оглянути перські мін'ятури.

Ми знайшли директора в себе. Сам він ходжа, милий чоловік і по-східньому уважливий, приємний в розмові і з церемонними жестами. Арабське обличчя довгого овалу. Білий тюрбан і чорний плащ, підбитий хутром.

Мехмед Алі приймає мене дуже сердечно. Вже давно я мав намір побачити старі перські книги, але не в музеї, де вони виставлені у вітринах, а в бюро директора.

Ми почали розглядати грубу книгу у фоліо, названу «Шахнаме». Славна поема геніяльного Фердусі, одного з великих поетів епохи Саманідів X сторіччя, чудово розмальовану. Шкіряна оправа — прикрашена рисунками. Листкую сторінки вкриті арабським письмом з майстерними заставками. Тут і там відкриваю образки в невимовному кольориті.

Приносять другу книгу того самого автора. Оправа штампувальної роботи: дерево, малпи, дикі кози, птахи. Незвичайна здатність висловлювати форми! В середині книги багато мініатюр. Що за деталі, яка цілість і яка глибина вислову!

Підкріпившись, ми знову листкуємо сторінки, дедалі більше й більше зачаровані ними.

Ібрагім звертається до мене:

— Як вони нагадують мені ваші акварелі! Треба поспитати у Самі-бея: де тут анатомія, мускули, перспектива? Я схвалюю ваше уявлення мистецтва.

Ми повернулися пішком до Хабріє. Ібрагім нарікає на тяжке життя турецького маляра.

— Так погоджуюсь, життя маляра є часто Голготою, — що правда, освітленою світлом мистецтва й творчою актив-

ністю. Воно скрізь тяжке, не тільки у вас. Змагання за життя зламало талант багатьох малярів, але на заміну вони дали інтенсивність праці багатьом іншим. Вони поглибили їхні відважні задуми. Пригадайте Рембрандта чи Дом'є. Ніколи ще не було такої розв'язки злиднів, потворности оточення, подолання середовища, в якому працює маляр. Ми повинні ще більше боротися за права мистця відтворювати зображення людини.

Наш край — тупий для мистецтва. Треба справді героїчних зусиль і незвичайної любови до мистецтва, щоб продовжувати свій шлях і залишатися вірним покликанню...

Дуже пізно ввечері зайшли у Бечікташу, до Намика. Там було багато людей. Увесь *салямлік* святкував. В тому числі — дві росіянки й дві італійки.

Забавляємося, робимо дурниці, частуємося «ракі» і шампаном, лежачи на широких диванах...

Італійки верещать, танцюють під музику, починають співати. П'ятика, вино й веселощі впровадили мене в настрій богеми. Мене спонукали танцювати козачка.

— Ви танцюєте краще, ніж малюєте картини, — доповідає мені ущипливо Намик.

Одна італійка цілує мене, і я віддячуюсь їй кількома поцілунками.

— Милий Олексю, танцюйте ще і я вас ще цілуватиму...

Поет Рушен, великий і гнучкий, виявляється артистом. Він наслідує, дуже смішним способом, англійців з люльками в губах, і жартома наслідує мене, коли я говорю про «рух».

Минула північ. Підношено нові тости за майбутнє Туреччини, — розуміється, нової Туреччини, кемалівської.

— *Яччасім* Італія! Хай живе Італія! — горлає поет, нагинаючися вперед з чаркою в руках, ніби велика жердина...

У ДЕРВІШІВ ГОРЛАНІВ

16. листопада. Повернувся з відвідин у дервішів Скутарі. Поспішаю занотувати все, що бачив.

Тихими вуличками, проходячи повз кладовище, що пахло кипарисами, пройшов до рожевої будівлі, оточеної садом.

Ходжа запровадив мене до теке. Назустріч мені вийшов високий молодий чоловік з гарним арабським лицем.

— Чи вже пізно? — питаю.

— Вар, ефенді, вар, ви прийшли саме в пору, — відповідає мені чемно і показує вхід.

Я обійшов монастир і зайшов до середини маленькими дверима. Широка квадратована зала, замкнена з трьох сторін галеріями. Над ними, аж до стелі, трибуни, прикрашені грубими ґратами. Долівка встелена величезним килимом, продовженим по краях різними родами шкур: білих з козлів, сірих з ведмедів і чорних з диких кабанів.

В нишах висять таблички з написами. Велике струсине яйце. По боках ниші розкладено два гарні шалі, вкриті арабськими літерами жовтожарої барви, схожі на велетенських павуків, на зеленому в білі смуги тлі.

На стінах кругом розвішано знаряддя тортур. Сталь і мідь вилискують холодним світлом.

Сокири з гострими зубами, закривлені залізні прутки, кулі, насажені голками, мов ґратами, жмути чорного кінського волосся і пласкі щітки.

Над льожами, здовж колонок висять великі тамбури. В сусідній залі видніють гробниці предків.

Довго залишаюсь на самоті. За ґратами трибун чую дихання й шелест. Пізніше за дверима чую гутнявий заклик.

Входить здоровий *шейх* у чорній рясі. Голова накрита ковпаком у білі й чорні смуги, який обгорнено чорним тюрбаном. За ним входять дєрвіші.

Чин дєрвішів Руфаї не є строго закритим: його члени можуть провадити й далі звичайний спосіб життя.

З обличчям, обернутим до ниші, *шейх* читає коротку молитву. Після того всі утворюють квадрат і сідають на звірячих шкурах. Шейх займає місце в ниші, звернений обличчям до квадрату.

Він починає монотонно читати повільним і меланхолійним голосом, хитається справа наліво, головою описуючи коло, тримаючи руки на колінах.

Усі заходяться завивати, в унісон, наче б вони появляли одну людину, один предмет. Вони хитаються з одного боку в другий і крутять у повітрі сонливими головами.

Заля наповнюється плачем, стогонами, криком:

— *Ал-лах гал-ля са-алі, Ал-лах гал-ля са-алі!*..

Тисяча разів в одному тоні, одному ритмі й наголосі.

Раптом стакато і перехід з одного стану в інший. Вони видають важким голосом жахливі крики: *бу-бу-бу-бу-бу*...

— трясуться від ніг до голови і, все ще сидючи на звірячих шкурах, танцюють, ніби викинені пружиною, ричать:

— *Гу-у-іх, гу-у-іх, тир, тир, тир, тир*...

Голови, які здаються нелюдськими, сильно хитаються, готові відірватися від тіла.

Тоді загальне виття й хрипливі крики, що звучать повторно в ритмічному збудженні, перериваються. Один заходить роздираючим плачем.

Потім *шейх* знову розпочинає, збуджує співом інших, захоплених танком.

Знову перехід і знову негармонійне закінчення.

Шейх наново повертається до звуків акорду і починає новий ритм. За ним деякі починають ревіти: — *умгу, умгу*, — інші продовжують у ритмі: — *гир, гир, гир, умгу, умгу, умгу*...

Трясуть несамовито тілами, тремтять. Ніби якась несамовита рука тягне з люттю голови на всі боки: — *Ал-лах, гал-ля, Ал-лах, гал-ля* — верещать дедалі сильніше, із сп'янінням, завзяттям, захватом.

Здається, ніби темна заля наповнюється дияволами. Біля мене, за балюстрадаю, долучують до виття хлопчиська. Вони приплющують очі, як і старші, коливають чоловічками і трясуть дрібними тілами.

Поволі дервіші підводяться і утворюють коло. Один з них приносить широкий тамбур, на білій шкурі якого видніють літери, навкруги невеликого ромбу. Обцілувавши святі написи, він передає тамбур *шейхові*, поклонившись.

Дервіші подають один одному руки і крутяться навкруг *шейха*, який ударає ритмічно по тамбурі. Звучний шум змі-

шуеться з людськими голосами. Коло крутиться швидше й швидше, обличчя миготять, звуки вирують:

— Ол-ля, ол-ля, ол-ля-ля...

Шейх кладе тамбур в осередкові кола, сам входить в ланцюг, і група цих дивних істот летить далі, немов би з'яви з того світу.

Деякі з них залишилися поза танком і сидять збоку, на звірячих шкурах, з пригнобленим виглядом. Вони увійшли в нірвану. Інші хитаються ритмічно, важко хриплять у гортаному тоні: ніби подих хижака.

Один старий не може втриматись, підводиться і крутиться, ніби дервіш з чину танцюристів. Простягає свої рамена.

Громада припиняє біг. Розходиться. Охоплені духом темноти, всі падають на землю.

Шейх знову йде на своє місце в ниші і починає співати речитатив невимовної краси. Він відступає від стакато, і його голос лунає широкими хвилями. Всі звуки *гир, гир, гир*, зникають, а тріумфують ясні й божеські мелодії. Благодушно всі клоняють голови з осяяними обличчями. Блиск у вогких очах. Потім встають і групуються тісними рядами.

Шейх знову наспівує у своїй ниші. Ще три рази вони сідають і встають, кланяються до землі, після того повертаються до гробів і роблять кількакратно шанобливі уклони. Часто чую: — «Мохаммед, Руфаї». Вони нагадують ім'я основника чину.

Незрозуміла для нас містерія кінчається. Ніхто не рухав зняряддя тортур. Вони діють головним ефектом на настрої. Тільки в рідких хвилинах трансу дервіш бере ножиці, щоб завдати собі рану...

З демонічної залі я вийшов у садок. Наблизився якийсь молодий дервіш і просив показати йому картон. Не знаю чому, тут не було ніякої заборони, і я рисував відкрито.

З монастиря пішов до синьої мечеті Чінлі-Джамі. Сині фаянси зарисовувалися в чистих кольорах кобальту, немов би кілька сторінок перської книги розповідали про східній

міраж. Але мені настирливо докучали без перерви трагічні маски дервішів.

Як важко зрозуміти їхнє ревіння, судороги духу, звіряче хвилювання підсвідомої природи з усіма суперечностями й дисонансами!

24. листопада. На місто віє північно-східній вітер. Все похмуре, вогке, брудне...

Справи з візою не наладнуються. Вчора два рази волікся через прокляту Перу. Втікачі напливають масами. Те, що розповідають, жакливе. На кораблях відбирають собі життя, вмирають. Стоять на помості під зливою. Немає кабіні, немає води. На втікачів полюють, велять їм знову повертатися з кораблем.

Сьогодні зірвався північно-східній вітер, сильніший, ніж будь-коли. Падає дощ, проймаючо холодно; смертельна вологість. Ніде не можна зігрітися, ані найти втіхи.

Тільки з пензлем в руці віднаходжу себе як «гомо сапієнс». Останньої ночі мав дивний сон. Приїхав до Парижу. Поїзд в'їхав на станцію. Я вискочив з переділу. Затримався навпроти свого купе і відразу швидко повернувся на місце. Там, де лежала моя валіза з акварелями — зяюча порожнеча... Колишуться тільки ремінці. Юрба кинулась з силою вперед. На її вигляд моє серце стиснулося відчаєм... На тому і прокинувся.

ДРУГИЙ РІК У ЦАРГОРОДІ

13. грудня. Саме проминув рівно рік мого перебування в Константинополі. А мені видається, ніби це вчора. Хвилюючі, драматичні сцени...

Яке зворушення наповнило мене в Босфорі, перед тією безмежною поверхнею зеленої води, яка обризкувала вояцьку шинелю!..

Далеко, кругом міста, Свята Софія. В порту кораблі, що прибули з чотирьох сторін світу.

На другий день я зіткнувся майже носом з моїм командантом. Він однаково не домігся, щоб мене повернути в Росію Денікіна...

Чи хоч пізнав він мене?

15. грудня. Свята Софія притягнула мене ще один раз. Уже давно, як я був на паперті. Під її потужними склепіннями відчуваю зараз, як моя душа розчинюється. Яке піднесення, яка динамічна сила!

Прожилки мармуру від білого і до червоно-зеленого на двох «фільонках» обшивок стовпів так дотепно припасовані і, — можливо навмисне, — що вони дають точний декоративний рисунок і утворюють маски. На кожному стовпі «портрети» предвісники пекла.

Мене знову вразили дияволи. Фантастичний світ середньовіччя, зображений з незвичайним блиском. І яким дивним способом відкрив їх!

Йшов навмання по килимах, роздивляючись ліворуч і праворуч зачарованим оком. Раптом з мармуру виступила гримаслива маска. Тоді — друга. Я обійшов центральну наву. На всіх стовпах, прикрашених мармуровими пано, маски й обличчя, одні жахливіші за другі. Похмура фантазія (можливо, франмасонських мулярів?) створили незвичайну низку представників пекла.

Від одного стовпа переходив до другого, рисуючи крадькома олівцем. Перший демон товстий, з вузькими й скісними очицями, свинячим роззявленим рильцем. Кручені ріжки, ніби в цапа. Грубі щоки світяться усмішкою вдоволення. Інший насуплений, з величезною лисою головою. Великі очі, ніби «вічні», дивляться на землю. Одним оком косокий. Проверчує простір вогненным поглядом. Чорна паща zdeформувала маску лица гримасою. Ріжки вклатися з обох сторін голови.

Ще дальше сухий костистий чорт. Дивиться вперед себе жорстоким поглядом. Понад глибоко осадженими очима чорні брови сходяться зигзагами.

Ось зовсім звіряча голова диявола: великі лупаті очі під кошлатими бровами, широкі щоки вкрито волосом, лед-

ве помітно ріжки. Широко розкрита паща, звисаюча нижня щока. Широкі, круглі, витріщені зиниці, готові вийти з орбіт. Вузькі плечі. Вираз лютої тварини, що показує зуби. Голова Люцифера така, як малюють у нас на іконах «Страшного Суду».

З розкритої пащі вистають білі гострі ікла. Жорстокі очі всмоктуються в простір. Злий дух земного потомства, надхнення усякої жорстокости, всякого кривавого злочину, переслідування усього, що гарне в людській душі . . .

В святині западає присмерком темрява. Дияволи здаються живими. Середньовіччя оживає в цілій своїй несамовитості, з візантійськими суперечностями та суперечками, релігійним, мрійницьким і фантастичним духом. Є, однак, у всіх цих масках стільки ознак темної людської натури!

Зненацька вбігає громадка малих семинаристів. Голоси відбиваються лунко у святині. Вони підбігають до мене без гамору і встромлюють погляди в картон.

— Що це?

— *Шайтан, шайтан!*

Руками вказують на стіни і порівнюють подобу одного чорта з тим, що я нарисував. Починають махати руками. Сміх, шепіт. З головного входу прибігає *ходжа*, а я спритно ховаюся нишком за стовпом.

Ніколи не читав я нічого про тих демонів, і думав, що ніхто про них не знає.

19. грудня. Іду дивитися до Евкафу на перські мініятури. На нещастя, в мене забрали книгу, яку я розглядав, але принесли інші, з багатих архівів, уміщених тут же. На полицях розміщено старі книги, не внесені ще досі в каталог.

Переглядаю одну з них, величезних розмірів, оправлену в тиснену шкуру. Різного рода тварини, майстерно рисовані на дикому полі. Леви, верблюди, крілики, лис, чорногуз на повному лету, качка з розпростаними крильми, павичі, малпи на деревах і олені, що скубуть траву. Незвичайний хист схоплювати рух і втілювати його в композицію не за допомогою легкого рисунку на папері, як це роб-

лять японці, а завдяки вправній руці майстра, звиклій до всякого матеріалу.

Надходить директор. Він приязно вітає мене, простягає килимок і сідає до молитви.

Переглядаю ще книгу Вакиф — Присвяти. Поміж білими колонками перського тексту вкладено широкі квадратні сторінки в кольорах рожевому, брунатному, зеленому. Широкі береги прикрашено золотими арабесками. До них допасовано декоративно крілика, верблюда, що впав на коліна, качок з розпущеними крильми.

Пропорції книги, розміщення маргінесу, формат тексту все це доказ оригінальної культури, мистецького смаку.

На початку й при кінці книги є чотири мініатюри, втиснені так само в текст у формі колонок. Кожна мініатюра являє собою композицію багатьох сцен із зовсім голландськими мотивами: пастух, кози, чорний цап.

Одна мініатюра визначається особливою досконалістю, і на ній появлено чотири постаті, вміщені ритмічно по дві з кожного боку. Дві з них піднесли руки до стада птахів, що несуть маленькі чорні галузки. Квітучі дерева — одне рожеве, друге малинове. Птахи летять швидким летом на тлі крутої гори. Вгорі небо вкрите золотом.

Композиція має трикутну форму. З яким почуттям патетизму збагнена природа, весна!

В цих мініатюрах, типових для XV сторіччя, знаходжу світовідчужання моїх улюблених голландських малярів.

Не можна сумніватися: першу ідею голландського мистецтва принесли перські мініатюри, подібно, як велику частину імпресіонізму інспірували китайсько-японські гравюри.

Очевидністю є для мене шлях, що його пройшла перська картина з усім своїм впливом.

23. грудня. Пережив жажливі дні. Одного ранку пішов до еспанського консуляту.

— До Мадриту не дають віз, зате дають їх для Аргентини.

— Гаразд, хай буде Аргентина.

Віддаю мій паспорт і вплачую дві турецькі ліри. Однаково прийдеться їхати через Марсель, може там, пощастить зачепитись . . .

— Прийдіть о першій годині — каже мені *кавас*, який забрав у всіх паспортри.

Приходжу. Він удає, ніби бачить мене вперше. Уникливі очі крутія, шахрая, негідника.

Беру його натиском, по-російськи (він, безумовно, грек).

— Я ж дав вам дві ліри?

— Ось ваші ліри.

— А паспорт?

— Я віддав його якомусь росіянинові, подібному до вас. Він прийде і поверне вам . . .

Починаю галасувати. Серед білого дня, в офіційному бюрі мене обікрав цей негідник.

Багато днів ходив я, немов побитий пес. Немає сумніву: мій паспорт продано за добру суму грошей.

Вечір і ніч провів у Стамбулі. Це справило мені велику радість і принесло заспокоєння.

Спершу зробив рисунок у величезному біблійному подвір'ї Фатіх. Потім пішов блукати серед ночі. Крізь вікно якоїсь мечеті рисував *софтів* при молитві. Вони були вдягнені в чорне і сиділи безконечними рядами на величезному килимі кольору крові. Білі тюрбани, ніби ряд голубів, що нахилилися, то підносилися. Далеко, між гігантськими стовпами сидять, ніби застигли, постаті в білих одягах.

Через цілу мечеть, від однієї стіни до другої стоїть, схожа на корито, довга скриня для черевиків.

За ґратами, близько вікна, незапримічений мною, якийсь турок у тюрбані й білому плащі відмовляє з запалом молитву в самотньому спокої.

Мечеть дивиться на мене згори своєю імпозантною масою з чорними таємничими кутами.

Поки дібрався до Шахзаде, занурився в густу темноту, ніби в чорнило. Каварні й крамниці горять живим світлом. Святі написи, плоди, череп'яні миски, повні їжі, рожеві або

жовтожарі стіни з синіми тіннями й чорними силуетками носіїв, *ходжів* . . . Силуети домів і квадрати тіней по стінах.

На закруті освітлена мечеть. Над мою головою зносить-ся дивний спів муедзина. Звуки розпливаються ритмічними хвилями в тумані ночі. Підсуваюся до вікна. Чоловіки при молитві. Вони проказують нічну молитву. В широких штанах і довгих білих плащах, стоять вони нерухомі, ніби статуї. Інші сидять на червоних килимах, схрестивши плечі на чорних колінах.

Чув, за плечима хтось заглядає в мій картон.

— Маляр? — запитує тихим голосом.

— Так, *ефенді*, — відповідаю.

Занурююся знову в синювату темноту і продовжую, зачарований, мою ескападу.

Світло й темнота спонукають мене до романтичних думок. Ось гріб без ґрат. На білій плиті дві свічки, протяг колише полум'ям. Вони освітлюють нагробну плиту з золотими написами. Навпомацки сходжу стрімко до незнаних руїн. Самітний і чудернацький скелет якоїсь мечеті. Зовсім незнана мені околиця.

Далеко, напевно по другому боці Золотого Рогу, блимають нитки вогників. Дуже високо на обрїях, під білою Венерею маєстатично розпростороюється акведук Валенсії.

Проходячи через Чешме, я вийшов на широку дорогу. Ось знову опинився на вулиці, залитій світлом, кольорами й життям. Знову ресторани, кафе, льохи, маленькі, давно закриті крамниці, пекарні з чорними пащами зяючих печей. Пахне свіжо спеченими бубликами. Запорошений мукою пекар грає на цитру. Інший наспівує тремтячим голосом.

На розі двох вулиць нічний сторож у чорному каптурі стукає палицею дзвінко по камінні. Дзвонять невидні й глухі дзвіночки: бель, бель, бель . . .

Затримуюся перед одним вікном. У півтіні працюють старий велетень, *хельведжі* і *чуджук*, зодягнений у червоний фартух. Місять біле тісто у великих мідяних казанах. На столі лежать білі кулі. Халва, готова на завтра. Збоку роб-

лять макарони. На кружках, зивширшки з метр і розігрітих у жарі, виливають через сито рідке тісто.

Якийсь *чуджук* кричить з вулиці досередини:

— Маляр рисує!

В темноті, через високу шибу старий, ніби баран, придивляється до мене, невдоволено реве й вимахує рукою... Внутрішня віконниця закривається. Я відходжу.

Вже було пізно, коли дібрався до Ескі-Кепру, зяючі ями якого відкриваються над чорною водою. Не бачу нікого на мості, тільки чую голоси. Фантастична ніч охоплює все синьою хмарою.

29. грудня. Переглянув усі мої картони, яких приблизно в мене близько ста. Кожний картон має свою низку акварель. Добре працював останніми місяцями. Нічні пригоди дають мені відважні ідеї і сміливі кольори.

Відвідую з найжвавішим зацікавленням Стамбул.

Сьогодні віадук з Валенсія видавався мені великою рожевою масою, з темними рисами двоповерхових арок. Західне сонце запалило небо. Синій колір міста і темні колони мінаретів робили пейзаж дуже чудним. Нагадували чарівний край — Індію.

Примістився в мойому кафе-кане на постійному місці. Входить якийсь високий волоцюга в тюрбані, старому плащі і репетує: «*Аллах, Аллах, гаїль Аллах!*» — Потім сідає, напихає свій горбатий ніс щиптою тютюну.

— *Мергаба, мергаба*, — здоровить він усіх, піднісши до тюрбану руку.

— *Мергаба, мергаба*, — відповідають йому з усіх кутів.

Він робить знак якомусь жебракові, щоб наблизився, і сипле йому на долоню цукерки. Старець цілує йому руку. Велетень бурмоче щось незрозуміле по-слов'янському.

— Хто це? — питаю на вухо в мого сусіда.

— Чора, — відповідає він — босяк, що прийшов з Албанії, де він колись воював.

Зробив з нього поспішний рисунок. На щастя, всі *імами* пішли. Я залишався довго в каварні, потім пішов на подвір'я. Багато людей вишло з Фатіх після нічної молитви.

Довго блукав по добре відомих мені місцях. Нарешті вийшов до старої дільниці венеційців.

Високий місяць висунувся на шахівницю зимового неба. На надбережній горить вогнище. Кишать чорні постаті. В пристані чую свист: рибалки працюють у ритмі, вони тягнуть безконечну сіть з глибини Золотого Рогу, чорного й чистого без каїків, човнів, руху.

А на другому березі вежа Галати зносить у небо полум'яний вінок.

30. грудня. У музеї Евкафу принесли мені до вибору три книги. Одна з них називається Хамсе і вся заповнена мальовничими мініатюрами.

Під деревом, серед зеленої долини сидить вояк. Його жовтий, жовтожарий і рожево-ліловий одяг розвішано на галузях. Сам він пів голий і, як наш запорозький козак, у синіх, вишитих золотом, шароварах. В руках він тримає свої чорні коси.

Або битва: чотири лицарі кинулися завзято в бій. Два негри, два білі — лежать мертві. З тіл бризкає кров.

На іншій мініатюрі постать чоловіка в пустині, вдягненого в дорожній плащ з широкими рукавами. Він сидить на рожевому килимі, з чорним, прикрашеним золотом інструментом. Грає з замріяним виглядом. Перед музикою лежать розпорошені в траві дикі тварини і виють, захоплені. Лис підняв голову. Тварини стоять твердо, з відвагою, повні подивугідної живучости, кожна має свій характер. Уся сцена насичена духом пантеїзму. Книга — шедевр перського генія.

Випадок запровадив мене до каварні одного перса, недалеко Ескі-Кепру. Я відкрив у нього цілий музей старих перських народних картин. Із здивування аж охнув! Велика, заввишки в метр картина, поділена на маленькі таблички. В кожному квадраті битва, група дерев, коней, лицарі, що наступають один на одного. Все в дивних кольорах.

— *Кач пара* (скільки коштує)? — питаю.

— *Екі юз ліра*, — відповідає чорний, товстогубий перс.

Чи він божевільний? Двісті турецьких лір!

Потім він докидає смішно по-російському: я мовляв, хочу ще придбати інші.

Яке прив'язання до свого народного мистецтва!

31. грудня. З ранку тривога. Ханум, жінка Ібрагіма, застукала до дверей. Встаю, передчуваючи драму.

— Вірменин проганяє нас. Якщо ви не відійдете сьогодні, він покличе англійську поліцію.

— На нашому поверсі вона вже переселила Рушена, а тепер викинуть мене з вами, — каже Ібрагім дрижачим голосом.

Ханум гризе нігті:

— Вірмен чок фена... Дуже лихий. Власник будинка вірменин. Він довідався, що в мене живе чужинець, а він хоче віддати ту кімнату одному з своїх земляків.

— Але ж мешкання ваше? — питаю.

— Так, але що ж я можу зробити?

— Добре! — відповідаю, безнадійно стискаючи плечима.

Цей вірменин частинно вже поселився. Однієї ночі я чув у сусідній кімнаті гамір і хлипання дитини. Мое серце здушило гірке прочуття.

Поїхав у Перу, до одного дуже багатого грека — побачити його дитину, з якої мав робити портрет. Не дуже це люблю, але цілу історію влаштувала жінка одного французького капітана, щоб зробити мені прислугу.

Немовлятко на прогулянці. Батько поїхав до Італії у справах. Його дружина бельгійка, білявка й гарна, просить зайти і показує мені сальони.

Біля старих європейських образів вульгарні картини: в нових позолочених рамках жажливі пейзажики.

— Прийдіть подивитися на наше малятко іншим разом, — каже мені з усмішкою жінка.

Вечір провів у Стамбулі. Цілий день не покидав мене його образ. Широкий і звабливий, втішає мене у днях невдачі.

1. січня 1921. Лежав у моїй тихій мансарді, з якої ще мене не прогнали, доторкаючись стін головою і ступнями...

Опівночі раптове горлання й виття, ніби у величезному звіринці: ричання, лемент, гудуть сирени, жахлива кано-нада, все здригається стоголосим криком. Можна думати, що дім вилетить у повітря.

У різних місцях починають жахливо сурмити роги. Тем-рява, ніч. По даху моєї *мансарди* котиться густий дощ.

Так удруге зустрічаю в Константинополі новий рік. Останнього року спав сам у спальні, ніби у великій і вологій в'язниці. І так само падав дощ. І так само зненацька роз-ляглося виття, вибухали гармати і тремтіли стіни.

Було незрозуміло й прикро слухати довгими годинами дику симфонію. Ніби ціла Європа проходила під звуком сурм. Усі воєнні і торговельні кораблі, великі пасажирські пароплави і паровики всіх країн вили, стріляли, кожний на свій лад.

Моряки й залога пили до втрати притомности. Вони свят-кували новий рік і жахали море.

2. січня. Раптово розбудив мене тріск, повторювані уда-ри. Я в глухому кутку, замкнений з усіх сторін поміж без-жалісними стінами. Все таке безнадійне, що в мене немає навіть особистої злости, проти будь-кого.

Оточуюча дійсність з'являється під виглядом звіря з багатьма головами, невблаганна, байдужа, пожадлива й лу-кава.

Як я заздрю моїм колегам — малярам ікон! Їхню працю шанували і не проганяли їх, ніби собак на вулицю.

О проклятий час, о продажна і марна епоха! Без житла, без притулку!

У глибині моєї душі б'ється зворушлива візія Стамбулу, змішуючися з гіркими відчуттями й думками.

3. січня. Аллах покарав вірменина, який виселив мене з *мансарди*. Цієї ночі якісь харцизи пограбували його крам-ницю.

— Дуже добре, — сказала жінка Ібрагіма.

А я теж мав щастя. Той самий Аллах прийшов на допо-могу маляреві. Історія з немовлятком набрала зовсім іншого звороту.

У понеділок ходив побачити бельгійську даму. І знову немовлятко виїхало на прогулянку.

Вона повела мене до дитячої кімнати, пояснила, що хотіла б мати. Я виклав мої пляни.

— Добре, добре, робіть, як вам подобається.

Прощаючись, я сказав несміливо, що хотів би мати завдаток на мої витрати: чотири — п'ять лір.

Вона відповіла голосно, з добротою:

— Ви хочете десять або двадцять лір.

І дала мені двадцять турецьких лір.

Дуже радий, я увів у трамвай і поїхав на своє улюблене місце. В подвір'ї Фатіх купив пів-ока яблук і сів, як і вчора, на мурі, щоб відпочити. Треба набрати сил для ночі, яка наближається.

Сонце заходить і заливає долину смерти скісними букетами світла. Долина живо тріпоче кольорами, на яких розтягаються порпурні тіні.

Мертве місто прикривається випаром, ніби синьою *чарчафою*. Мінарети видаються привидами. Зруйновані будівлі. Тут і там рожеві бані купалень, мавзолеїв, фонтанів. Численні бійниці Великих Мурів зарисовуються виразно на обрії, на рожевому тлі заходячого сонця.

З висот небес опускається простою лінією чорна хмара. Вона, здається, вкриває цілу дільницю. Картина глибокої покірности. Це також Схід. Це також образ сповитої в смуток Туреччини...

7. січня. Протягом кількох днів ночую в «професора» на долівці. Жахливо, який холод! Попід двері скрипить і дме, і цілу ніч мозок настирливо шарпає драгівний шум.

«Професор» безнастанно хропе. Від вошей аж кишить! Вдягаю чисту сорочку, а вже за годину дряпаю ціле тіло і біжу до туалету, бо наново обсіли мене воші...

Сьогодні в нас Різдво. Ціла наша спальня питиме чай. Спершу ми їли картоплю. Всі обирали її, сидячи навкруги столу. Але приправив її сам «професор», бо тільки він один мав коржа (він працює в американців).

Після того пили запіканку, заправлену корицею. Трохи під чаркою провели цілу ніч у балачці.

М. І. . . розповідав непристойні анекдоти.

Як і мене, «професора» притягають візантійські церкви. Я запам'ятав собі їх двадцять дві, він шістнадцять.

Свят-Вечір зустрівач у Міті. Була дуже добра вечеря, яка закінчилася кутею.

Вечером перейшов старим мостом у сторону «мого» Стамбулу. Після тисяч поворотів несподівано опинився перед церквцею, яку так добре затамив: на тому місці я мерзнув минулої зими, розмовляючи з турками, що копали тут землю, бозна для чого.

Твердять, що візантійська архітектура декоративна. А тут немає ніякої декорації. Ані турецької, ані візантійської.

«Панепомту» з XII сторіччя, і її перетворили на мечеть, до якої долучили азиль. Тепер тут мешкання якогось бідного турка.

Бані, арки й стовпи вибілено вапном. Усе базується на співвідношенні масивів та просторів, а не на декоративному почутті й прикрасах. Османські архітекти взяли багато з візантійських церков. Але вони не спромоглися висловити навіть частину реальної величч, блиску й глибини концепції, якою позначено кожен будівлю візантійського мистецтва. Навіть тоді, коли залишилася тільки одна абсида, кілька арок з колонками, вас негайно ж проймає дух тої архітектури.

Величаві мечеті султанів, чудово побудовані. Місця для них підбрано з великою мудрістю. Вони прикрашають місто. В них багато розмаху й пориву, що походить від строгого пантеїзму ісламу і могутньої теократичної імперії, але це все не може замінити задум мистця, яким починається і кінчається кожне мистецьке уявлення.

Коли вийшов з церкви, місто зовсім зникло. Густий туман огорнув цілу околицю. Стріли мінаретів розплилися в тумані. І під час, коли я зрисував Атик-Імарет, розляглися звуки *езану* — молитви. Вони плили й дивно тремтіли.

До мене наблизився студент Академії. Я показав йому, як слід компонувати.

Вузькими вуличками, що біжать зигзагами, я дістався до Зеїрек-Джамі. Яка гарна сільветка святині!

Мене обсіли цигани, показують двері до мечеті.

— Знаю, знаю. Але мені треба бачити Зеїрек-Джамі від головного входу.

Через розкриті двері запримічую склепіння, освітлене відблиском полум'я з вогнищ у темних шатрах.

У трьох старих церквах-мечетях примістився цілий циганський табір. Чудернацьке й примхливе видовище.

Славна церква Пантократора, збудована Іриною, дружиною Йоана Комнена в 1125 р., мала різну долю.

Катедраля Архангела у Візантії, в якій поховані представники династій Комненів і Палелологів, потерпіла від землетрусу. Хрестоносці, які зрабували церкву, мов вандалі, примістили в ній на довгі роки свій головний штаб.

За часів Мохаммеда тут перебувало ательє військової шевської майстерні...

Вигляд цілої абсиди нагадує мені про — далекий Новгород.

8. січня. Щоденно ходжу працювати над портретом немовлятка. Мій модель мовчазний і без вимог, але грекині — няні і служниці, це справжнє нещастя! Для однієї уста заширокі, для другої очі завеликі, а третя щось бубонить по-грецькому...

Протягом двох днів працював в одного інженера. Він запропонував мені користуватись його кімнатою. Цілий день його немає дома. Господиня мешкання злісно споглядає на мої брудні шкрабани і з нехиттю відчиняє мені двері. Працюю мовчки на скрині.

Ночую все ще в нічному азилі «професора», на брудній долівці, де заїдають мене воші. Наніс їх безумовно на собі з Новоросійська наш четвертий співмешканець. Два сплять на вузькому дивані, «професор» хропе, ніби паша, на широкому ліжку (він же ж пан азилю!), а мені не залишилось нічого, як місце на долівці. Шукаю кімнати в Стамбулі.

Учора справляли ми складаний бенкет. «Професор» приладив пунш з дешевого галатського вина. Ми пригадали собі наше життя в Харбіє. Розігрівшись, співали українських пісень. Я вдарив гопака, аж долівка тряслася, і турчин знизу кричав: — тихше, тихше!

14. січня. Передучора, після двох сеансів з немовлятком, поспішив до Стамбулу, щоб нарешті побачити «Поті» — корабель, який їде в Марсель.

На мості охнув від подиву. Блакитний Скутарі виблискував незвичайним світлом. Фантастичний палац із коралю, з сяючими барвами виблискував незлічимими вогнями. Чорний і білий дим підносився густими гривами, борознив рожеве небо. Зелений Босфор мінився чорними, рожевими, рудуватими кольорами, зміняв барви, ніби хамелеон. Усе ворухиться й світиться, утворює фантазмагорію. Східний порт узимку.

«Поті» відплив до Галіполі. Я проходив перед Святою Софією. Жовті й жовтожарі стіни, рожеві мінарети, вечірне небо.

Втомлений до краю, зайшов на подвір'я Баязидіє. На лавці біля фонтану заснув...

16. січня. Історія з немовлятком закінчилася зовсім непередбаченим способом. Учора пішов скорше, з наміром протягувати справу...

У передпокої запримітив свій станок, а служниця передала мені конверту, з ніяким мурмотінням:

— Пані казала... пані казала... це для вас...

Відкриваю розкішну конверту, з якої виглядає кольоровий банкнот — з гарним числом п'ятдесят. Я вклав гроші в конверту і, не читаючи листа, відійшов, весело бурмочучи:

Гаразд, гаразд!

У приятелів ми прочитали листа: Чоловік повернувся до дому, і вона, вдоволена, бажає залишити портрет таким, який він є. Вона просить вибачення і дякує маляреві.

Так, заробив я сімдесят лір, приблизно тисячу франків, — за кілька сеансів!

3. лютого. Сьогодні виконав велике складне діло. Мусів перенести з Харбіє до Стамбулу мій клунок і важку скриню, повну акварелів. Образи залишилися в стінній шафі в Ібрагіма.

Мій довго вимріяний сон нарешті здійснився. Пробігав цілий Стамбул. Ні один турок не хоче винайняти кімнату.

Знайшов караван-серай, в якому живуть п'ять або шість в одній кімнаті. Кишить від представників цілої Азії. Тут роздягаються, миються, співають і грають тарбуша.

— Хочеш погодитися на ось цю кімнату, будеш жити сам. Ніхто не перешкоджатиме, — сказав мені шановний *стельджі*. — Будеш платити, як інші за куток у кімнаті...

Залізні ліжка з матрацами. Гаряче. З каварні на нижчому поверсі пробивається дим. Пахне смаженою рибою. У деяких годинах хтось кричить на повне горло. Крізь вікно видно клаптик синього неба, як воно освітлює куток моєї «в'язниці»!

І тут я маю намір малювати олією. Тільки олійними фарбами можна висловити глибину думок...

Пізно ввечорі тинявся Стамбулом. Світив молодик і моргали мерехтливі зорі. Над містом зависла прозора й ясна небесна баня.

5. лютого. Кожного дня проклинаю тих, які мене тут затримують і смертельно томлять. Тому п'ятнадцять днів ходив з Митею до одного поважного француза, директора банку. Відповідь була коротка. Мовляв, французькі мистці просили в міністра не дозволити російським малярам їхати в Париж. Так сказав йому консул.

Душа моя розливається враженнями, як переповнена чарка. Мої папки набиті акварелями, і я відвідував тисячу разів мої улюблені місця.

Але повторюване видіння втрачає свіжість. Хочеться вийти на широкий шлях, показати в Парижі все, що я тут зробив. Та чим більше я стараюсь виїхати, тим більше зву-

жується коло можливостей. А проте, я кинувся в нову авантюру! Тим разом вона спрямована на Лондон.

Єврей, з яким я ходив колись до школи, тепер більшовицький купець, нав'язав приязнь з англійцями. Я доручив йому мій паспорт для візи. В п'ятницю має дати відповідь...

Розрадував моє серце в Стамбулі, в околиці Фатіх. Який чудовий день! Після трьох днів снігу, холоду, болота й гидоти — гаряче, ясно, світло!

Темна синь хмар, насичена синіми випарами, дедалі більше згущується. Через сітчасту тканину безлистих дерев світяться срібні бані мечетей. На білому тлі стін виділяється строката юрба дуже виразними силуетами. А за мертвою долиною Лікуса, над кріпосними валами заходить сонце.

ПАЛАЦ БЛАХЕРНІВ

6. лютого. Після сніданку в каварні албанця поїхав кораблем до Айван-Сераю. Оглядав візантійські церкви і мури античного регіону. За високою стіною знайшов одну церкву з модерною банею. Це сучасна грецька Аясма.

Далі, на дорозі в Еюб, побачив візантійську церкву Святого Петра й Святого Марка. Це тут відбулася перед здобуттям Царгороду остання державна рада під проводом Константина Драгаса.

Попрямував у сторону оборонних укріплень. Проходячи небезпечними виступами через пролети, піднімався стрімким схилом на вежу Анема. Один з кретських королів був в'язнем твердині, з того й її назва. Біля неї стоїть вежа Ісаака Ангела, який захищав палац Блакернів.

Не залишилося нічого з того, як тільки тераси й земляні вали. Кам'яні опори тягнуться на широкому просторі в сторону Текфур-Сераю.

Це були Комнени, які перші вибрали палац Блакернів на свою резиденцію, покинувши Священий Палац, який мав вигляд на Мармару.

До того часу цісарі приїздили до Блакернів тільки влітку. Околиця чудова. Ціла дільниця називалася колись «Палацом з позолоченою банею».

Портики, парки, галерії, каплиці, королівські палаци, різні прибудови — утворювали типовий середньовічний кремль.

У палаці Блакернів нещасний Ісаак Ангел прийняв посланця хрестоносців, які прийшли тоді ордою з християнської Європи.

Щоб судити нахабство того нечуваного наїзду, треба пригадати умови, які побідники поставили Ісаакові

— Яка умова? — спитав імператор.

— Така, як я вам скажу, — відповів посланець. — Поперше, віддати ціле цісарство Румелії під послух Римові, від якого воно давно відділилося. Після того виплатити двісті тисяч срібних марок і видати харчі на один рік для цілої армії. Крім того, привезти десять тисяч піхоти й кінноти на власних кораблях і на свій кошт на землю Вавилонську і утримувати їх там один рік. А в заморській землі утримувати на свій кошт пожиттєво п'ятсот лицарів, які пильнуватимуть землю. Така умова, записана в грамотах з висючими печатками і запропонована королем, який оженився на вашій дочці. Ми хочемо, щоб ви такою й потвердили цю умову.

— На мій погляд, — відповів цісар, умова занадто жорстока і я не бачу, як можна б її здійснити...

Можна не послухати того самого свідка, щоб знати, яку здобич знайшли визволителі Святої Землі в Царгороді і як вони її розділили:

— Так ось ви мусите знати, що багато з війська пішло оглянути Константинопіль і багаті палаци, і високі церкви, яких була сила-силенна і в яких були великі багатства. Про реліквії не треба й згадувати, бо цього дня було в місті їх стільки, як у цілому світі».

Можна уявити, до чого привели нові володарі Блакерни і цілий Царгород. Коли п'ятдесят років пізніше Михайло Палеолог підбив Константинопіль і мусів оселитись у Свя-

цінному Палаці, — Блахерни, — колись чудо світу, були полишені й забуті.

Палац Блахернів мав свій цирк і свою Святу Софію, — славну Нотр-Дам у Блахернах. Її ікона містилась над святим джерелом, куди заходив дверима в огорожі купатись імператор.

У церкві відбувалися релігійні церемонії в присутності вояків, двору, визначних чужинців, послів.

Нічого з церкви не залишилося, одне тільки джерело Аясма, захищене піддашком з дощок. Недовго перед здобуттям Царгороду турками церква загинула в жахливій пожежі. Реліквії забрано з церкви латинниками, і вони зберігаються в скарбниці Венеції.

Вежі, які спускаються вниз аж до Золотого Рогу, обводять півколом місце, де стояв палац Блахернів. Уся славна дільниця, вкрита криво й косо нужденними самотніми хатинками.

7. лютого. Холодно. Сніг падає грубими пластами. Моя кімнатка повна вологости й диму, який втискається з каварні широкими щілинами в стіні. Зі стелі капає. Під двері підходить калюжа води. Стамбул зовсім не звик до снігу, який буває тут дуже рідко . . .

Встаю рано, миюся в пальті під водотягом у туалеті і біжу купити за п'ять піястрів халви й хліба. Їм, запиваю холодною водою і починаю маловати. Моя кімната завжди в сутінках. Але від стіни навпроти і від ясного неба падає промінь білого світла.

Пишу ці рядки в турецькій каварні. Грають шалено в карти. Час-до-часу зливає пісенька, немов шовкова нитка . . .

Навпроти мене, на чорному дивані, сидить цікава група з трьох *банабаків*, над нею висить килимок кольору сонця. Один голос звучить, ніби охра між оксамитними кольорами. Той, що приспівує, тримає в руці сас інструмент з трьома струнами, натягненими на довгій дошці. Він торкається струн і акомпаньює співові акордом, які видобуває з інструменту. Монотонно й довго . . . Раптом, голос, що жаліється й стогне, підноситься дуже високо, падає з силою, розчиня-

ється в жажливі крики і розходиться рівномірними та буркотливими звуками...

— Починаю швидко рисувати. Йому пояснюють:

— Маляр.

Він кліпає очима мов дитина, і непомітно похитує головою. Думками він далеко...

На мій запит пояснюють мені, що він називається Ачік Різа — дервіш. Добродушне обличчя вкрите можнатою борідкою. Він сидить із схрещеними ногами, взутий у сірі панчохи.

Скінчивши співати, дервіш ходить задуманий сюди й туди поміж круглими столиками каварні. Він до чогось підготовляється.

Носії сидять рядом у доброму настрої. Вони муркочуть у свої *наргіле*, немов коти.

Ачік Різа затримується хвилину, поправляє довгі висячі вуса і починає розповідь, яка пливе тихо, немов казка. Описує широкими лініями, діалогом. Цілковита мовчанка. Навіть гра в кості спинилася. Всі слухають оповідання старого дервіша.

Він закінчив і ходить поміж столами. Кидаю йому на тарілку гріш. Він дякує чемно словами:

Сердечно вам дякую.

ПЕРСЬКІ МІНІАТЮРИ

8. *мотого*. Скандал! Вірменка не впустила мене до кімнати інженера... Віддавна комірне не заплачене. Сам пожилець не ночує більше. Він утік крадькома вікном...

У «професора» неймовірний гамір, який перешкоджає працювати. З журби йду до музею Ефкаф.

Приносять мені дві книги. Одна з них великого формату, містить твори славного перського поета Саалі. Друга, тяжка, майже квадратної форми. Мініатюри образкові. Вони сильно мене вразили. Це майже гваш.

У багатьох місцях фарба облупилась. Калькований рисунок роблено тушшю або темною фарбою: на рожевому тлі

малиновий рисунок, на жовтому чорний, на блакитному — темно-синій.

Небо вкрите золотом. Зімкнуте листя дерев ткане чорним кольором. Земля — синя, рожева, жовтожара, прикрашена значками у формі трьох ком, поєднаних нанизую точкою. Небо часто відсутнє.

Чудова мініатюра з двома діволами. В рожевому полі з синіми рослинами сидить на золотому троні князівна. Вона показує рукою на двох рудуватих чортів з ріжками й хвостами.

Якийсь коханець спинається по червоному шнурі до князівни. Інтенсивна синь гір розливає на пейзажі ніжність східньої ночі Сходу.

Операція. Посередині зеленого поля жовте ліжко, дуже добре вписане в квадрат образка. На ньому лежить жінка в сукні червоно-жовтожарого, дуже живого кольору, завинена у фіялкове простирало. Дві молоді дівчини сидять біля ліжка і підтримують сидячу жінку. Лікар у білому тюрбані і зелено-землистому одягу витягає дитину. У правому куті вгорі стоїть чоловік у синьому вбранні. В лівому куті — три чорні вазки, ніж, павине перо. Скрайня напруженість кольорів. Незвичайна тема появлена реалістично, але в чистому дусі перської мініатюри.

Кожного разу я пересиджую в музеї довгі години, щоб розглядати це чисто східне мистецтво.

Простодушні літери незрозумілі. Але наскільки ж зрозуміла мудрість і чар чудових мініатюр: майстерність, проникнення в життя, вияв, фантазія, незвичайна свіжість роботи. А при тому складні засоби нагромадження традицій протягом сторіч і чудесно збережених, починаючи від найдавніших цивілізацій.

Слово і поезія є для маляра тільки привідом, щоб творити шедеври за своєю примхою і надхненням.

Простежив багато першорядних мініатюр. Скільки характерів: королі й грабіжники, лицарі, хлібороби, молоді сільські дівчата і аристократичні панночки, жінки, юнаки,

захоплені і мрійники, що рвалися до боротьби, до змагань силою з тваринами.

Звірі й птахи, повні життя й характеру. А краєвид! Немає світанків і солодких сумерків. Тут виявлено правду зворушень мистця і пантеїстичного розглядання природи: море, озера, потічки, пустеля, скелі, печери й каміння, трава, дерева, хмари, небо — цілий всесвіт відтворено без філософічної абстракції і без фантазії вченого.

Усе тут — життя повне сили, перетвореної в чудо мистецтва. Закони кольориту з своєю нескінченою гамою й відмінами, закони композиції й рівноваги, технічні способи фактури, відгадані інстинктом, здійснені тут з поривом і нечуваною досконалістю.

Перські мініатюри споріднені з нами. Загалом їхня мистецька система розвивається в іншому напрямку, ніж система ікон. Але вони мають точки зіткнення. Їх джерелом є Візантія.

В основу їхнього мистецького виробництва лягла спершу барва. Напочатку був колір. Він є душею, основою й виразом цілого мистецького твору.

Не потрібно дошукуватися в мініатюрах, як і в старовинних іконах, протокольного зображення життя. Воно переставилося на плян мистецького задуму, і саме тому воно таке гарне.

Як і мініатюра, ікона не є ілюстрацією, хоч вона проявляє життя святих і релігійні теми приписані церквою.

Так, мініатюра, як і ікона випрацьовуються в пляні пласкої концепції.

Мініатюра розгортається на листку паперу — ікона вміщена на іконостасі. Тут і там та сама сфера і однакова мета задуму: те, що є наскрізь декортивне і абстрактно гарне.

Музей Евкаф і церква Кахріє-Джамі це в Царгороді два виняткові місця, в яких мистець говорить як творець: один на стіні кольоровими кубиками смальти, другий — на папері за допомогою малесенького пензля.

15. лютого. Бачив вихід султана. Через Башікташ, де перебували наші перші подорожні від часів Олега, прийшов до Палацу Зорі.

Між безлистими деревами стоїть малесенький сірий палац, в якому живе Мехмед VI. Перед входом, біля ґрат нечисленна юрба у вогнистих фесках. Протискаюся через натовп. Вхід охороняє відділ, який утворює шпалер.

— Куди? — запитує в мене сторожа.

— Ясак вар, — відповідаю.

Хвилина напруженого очікування. Начальник сторожі, поглянувши на мій дозвіл, кричить:

— За п'ять хвилин! — і просить мене чим швидше забратися.

В ту саму хвилину грають роги і сильно барабанить барабанщик. Лунає команда. З юрби чути оклики:

— Слава султану! *Падишах хім!*

Кавалькада курдів у зелених дольмах і широких шараварах, прикрашених золотими нашивками, шумно просувається посеред зосередженої тиші.

Рябі коні султанської колісниці в золотих запрягах ступають моторно і химерно.

Карета проїздить зовсім близько. Султан робить військовий салют, торкаючись легковажним рухом каракулевої шапки.

Юрба кричить без запалу: гу, гу, гу...!

За коляскою йдуть чужинці: французи, росіяни, американці. Я також пропихаюся крізь натовп добірних поліцаїв. Стягаю мої шкаרבани і несміливо прямую до входу в мечеть. Дрожача нота *імама* відбивається луною. Правдиві вірні стоять рядом для молитви.

Раптом один поліцай питає мене гострим тоном:

— Як ти зайшов сюди, коли ніодному чужинцеві не дозволений вступ...

Він показав мені сходи, де є бічний вхід до мечеті.

Повертаюся до палацу. Очікуємо на терасі повороту сул-

тана. Знов шикують коні, і гордовиті курди, мов би наші козаки, в сіро-перлових шинелях і рудавих шапках з червоним верхом і шкуратними ремінцями, ускакують під команду старшин у сідла. Ратища прапорців голосно зударяються.

Навпроти стоїть екіпаж фльоти в чорних шапках без داشка. Біля нього відділ пожеарної сторожі в романських шоломах з відблиском міді. Де далі — піхота. Заступлені всі роди зброї.

Наново мегушня, рух. Пробігає гальюпом гонець на чорному коні. Околиці й сама природа зберігають тишу...

На ганку мечеті (сходи вкриті малиновим килимом) з'являється велична постать султана в ясному плащі німецького генерала.

Почет проходить удруге. По боках колісниці маршує шпалерами прибічна сторожа в синіх сурдутах з довгими полами. За ними вигнуті візирі гарцюють на завзятих конях.

Французи віддають честь по-військовому. Ми знімаємо шапки. Султан поважно підносить очі в нашу сторону і з гідністю прикладає руку до шапки з білого каракулу. Сивава борода. Скривлений овал обличчя, апатичний вираз очей, тьмянний погляд...

Колісниця об'їхала навкруги терасу і повернулася в сторону палацу. Відділи почали розходитися. Курди понесли величезний прапор. Церемонію закінчено.

Знову виходжу в палац — побачити залі. Килими, позолочені меблі, стилем подібні до меблів у Версалі, різьблена стеля, також золочена. Марини й баталії, найчастіше підписані німецькими іменами. . . Один морський образ — Айвазовського. Скрізь європейський стиль і відсутність східного смаку.

16. лютого. Мій каракан-серай називається Люфанет. Однією вуличкою він примикає до найкращої вулиці Стамбулу — Шахзаде. Зараз глупа ніч. Моя кімнатка — ніби сарай з білими стінами, освітлена електрикою. Ліжко застелене свіжим простиралом і малиновою ковдрою, яка пахне ще фарбою і новою ниткою.

Мов кошмар, пригадую Харбію, завошивлену плиткову долівку в «професора», де мусів перебути тридцять ночей...

Десь потойбіч стелі мелодійна сопілка грає наспів, який розтоплює мою душу.

Раптом глибоку тишу прорвано: біля порогу якийсь *бех-чі* дико викрикує:

— *Янгуїн вар Фатіх — те, янгуїн вар...*

Пожежу в Стамбулі розглядають як приреченість.

17. лютого. З ранку працюю на мурах Візантії. Весняний день. Небо насичене глибокою синню. Сліпучо білі мінарети світять променистою ясністю, зустрічаючи весну. Широким глухим гуркотінням розкочується грім.

Відвідав музей Оттоманів: він має бібліотеку з п'ятнадцятьма тисячами томів усіма мовами про східне та європейське мистецтво.

Хамді-бей, директор музею, дозволив мені подивитися на працю про Кахріє-Джамі — альбом, виданий у Мюнхені 1896.

Книжка має документальні та історичні матеріали, але репродукції в кольорах нестерпні! Вони дають враження, яке цілковито заперечує візантійські шедеври. Кольорит, перший елемент мозаїк, навіть не існує тут.

Турки на вигляд дуже услужливі, еле жакливо недовірливі. Дві години переглядав працю і весь цей час сидів вічна-віч зо мною наглядач...

Біля Чілі-Кіюску німці збудували вже давно простірний музей. Сірий, з грецьким портиком, у холодному клясичному стилі Мюнхену.

В музеї збірка скульптур: античних, римських, візантійських. І предмети археологічного значення знайдені в Туреччині. Але славу має музей завдяки знаменитим саркофагам, знайденим якимсь селянином в околиці некрополю старого Сидону і відкопаними Хамді-беєм, теперішнім директором музею. Найкраще зберігся саркофаг Олександра Великого, як і саркофаг голосільниць.

Пам'ятки в доброму стані і першорядного значення. Але вони не належать до моїх улюблених.

Гарні постаті голосільниць нагадують мистецтво Малої Азії. Великі голови, скорочене тіло, заокруглені плечі, м'якість і грація в руках.

Орієнтальна делікатність ритму, як у бганках тунік, так і в композиції тіла завжди трактувалася з ліричним почуттям. Тут горів ще вогонь античної архаїчної доби.

СТАРИЙ СЕРАЙ

19. *лютого*. Бачив старий Серай.

У товаристві шістьох осіб: двох італійців, одного капітана, Намик-бея, двох росіян і мене — пройшли ми першу браму. Перейшли подвір'ячко перед двором і кухнями султана.

За колонадою відкрилися двері павільйону і звідти вийшли нам назустріч наглядачі, у *фесках* і банальних сурдутах, у білих рукавичках. У залі прийняли вони запропонували нам папіроски на срібних підставках.

В тій залі завжди приймали чужинців. У рамках рококо чудовий напис з рядками з Корану.

Поміж незабудьками два кола вгорі і два паралелограми внизу, дивно сплетені чорними буквами, подібними до величезних африканських павуків.

У другому написі білі, червоні й зелені, на синьому тлі, квіти, кипариси чорними пірамідами і посередині золотий рак з написами.. Усе зроблене з найбільшим каліграфічним мистецтвом.

У порожніх залах панує півтемінь. Майже немає меблів. Посередині спальні Мурада — фонтан. На стінах плитка синього фаянсу. Ще далі — манюсінська їдальня з італійськими образами стилю барокко.

Велика зала Державної ради в Туреччині. Це тут султани приймали візирів і чужих послів. Маленькі, мальовані яскравими фарбами вікна ніжної роботи. Люстра з рожевим абажуром. Грубка з фаянсових плиток. В глибу під бальдахином трон у стилі Людовика XV.

З залі вихід вузьким коридором і кількома східцями

просто до лазень. Склепіння усипане зорями, долівка з білого мармуру, інкрустовані віконниці й двері.

Ще раз ідемо закрутами, входимо нагору, і світло чергується з темнотою. Спальня матері султана. Жахливе малювання в холодних барвах. Далі зала прийнять. Жовтожарі фаянси. Поруч кімнатки гарему, в яких жили одаліски різних рас, між ними також українка Роксоляна. Блакитні стіни і галерії барви крові. Тут містяться спальні, до них ведуть дерев'яні скрипучі сходи. Скупі віконця в банях пропускають денне світло.

Проходимо кімнатою, викладеною червоними килимами, яка належала *шейхові* євнухів. Знову темний коридор, і на його кінці школа для князівен і князів. Вона завжди містилася перед очима гарему.

Мініятюрні зали, до яких ведуть широкі мармурові сходи. Сальон прийнять у формі тераси. Зала навчання і кімната ходжі з білими стінами. Непорушене устаткування: перські столики, довгі низькі дивани, вкриті шовком. Вікна наполовину прислонені білими завісами, які прикрашено червоними місяцями й зорями.

На стінах сальону прийнять жовті з золотим відблиском фаянси, квітучі дерева. Посередині цілий образ: Мекка з чорним каменем Кааби і струнки білі мінарети.

Посередині кімнати блискуча й черевата жарівня, величезний ліхтар у формі звізди, на якому лежить скринька. Після прочитання Корану його ховали, мов у святий ковчег. Угорі сходи обведено досить низькою балюстрадою. На терасах столики й сині вазки для весняних тюльпанів. Навкруги панує орієнтальний стиль.

З гарему ми перейшли до палацу. Наш провідник розповідав жахливі історії. Тут убили султана. З цього вікна скинули іншого. Тут замордували султаншу. Він цитує імена візирів, які потрапили в неласку і яких убито на наказ Селіма Жахливого.

«Для загального добра кожний з моїх славних синів або онуків може винищити всіх своїх братів.» Ось що Мохаммед Завойовник ухвалив законом.

Тъмняні поверхні, альтанки з невинними плитками фаянсів, дихають кривавою атмосферою...

Кожний кремль — візантійський, староруський чи османський, показує два боки життя. Один для світу: блискуча феєрія, тонкість буття, люб'язність звичаїв. Другий бік — таємний, прихований, який починається інтригами і кінчається жахливими вчинками, доконаними в таємниці... Згодом тільки, холодні історики роблять підсумки в безпристрасних цифрах і свідченнях.

Час — великий мистець. Він мирить і покриває все павутинням історичного мріяння. Тут добре підйдуть слова Мохаммеда, який побідником увійшов до Царгороду. Вражений занедбаністю палацу Блахернів, він проголосив із сумом перський двовірш:

— Сова співає свій *невбет* на могилі Афразіяба, а павук держить біля дверей сторожу в палаці цісарів.»

Тинк обсипався, фаянсові плитки позникали. Дерев'яні сволоки підтримують стелі, готові завалитися. Уся зала заповнена риштуванням, немовби підготовляють відновлення. Сторож у принищеному сурдуді чемно попереджує:

— Увага! Воно зовсім не міцне. Долівка трясеться під ногами...

Другими дверима входимо на маленьке подвір'я, з водограями посередині підтятих дерев, немов у Версалі.

Палаці й ізольовані павільйони. Славна Альтанка Багдаду, бібліотека Ахмеда III, священний музей, в якому зберігаються реліквії Пророка, будинки скарбниці султана, що тягнуться здовж, маленька аптечка Мохаммеда, білий мармуровий палац Меджеда. Тут кінчиться Серай. Стоїмо на широкій терасі. Погляд занурюється згори вділ, у непросяжність.

— Єдине у світі місце, — зауважує тихо Намик-бей.

Нанизу розгортаються казкові краєвиди. Блакить неба грає пом'якшеними кольорами. Уважливий погляд розрізняє деталі. Виблискують, немов списи мінарети, бані мечетей, що уклалися зернами довгих намист.

На бальконі Альтанки Багдаду душа поринає в захоп-

лення! Синій кобальт розтягається ще ширше, на синь міст, моря, Босфору, гір і осіннього неба. Все блакитне, сріблице, темносине, чарівне . . .

За горами з казковими горбами Босфор показується в цілій своїй ширині. На його водах величезні панцерники, пасажирські кораблі, в червоні смуги пароплави. Вони утворюють ніби острови. На далекому низькому березі тягнуться лінією білого мармуру палаци: Ортаке, Дольма-Бахче, Чераган. Праворуч — Скутарі. Ледве помітні мінарети.

Перед очима — ріг Сераю, відділений темними соснами мовчазного потойбіччя. Ніколи й ніде не бачив я ні величавішої, ані більш нереальної картини . . .

21. *лютого*. Мое житло тепер поблизу улюблених місць.

Сьогодні провів майже цілий день в околиці Фатіх. У моїй каварні мав ще один прикрий інцидент. Коли я рисовав увечорі, *кафеджі* — власник каварні — наблизився, суворий, і, пронизуючи мене пильним поглядом просто в очі, сказав протяжливо роздратованим голосом:

— Заборонено рисувати обличчя. Рисуй щось інше!

Я нічого йому не відповів. Після того наблизився якийсь *чуджук*. Цей інтелігентний хлопець запитав у мене дещо по-французькому. Він цікавиться всім і дає мені свою підтримку.

— Чому, — поспитав я, — у вашій Академії рисують з живих моделів?

— Я сам не знаю, чому воно так, — відповів він.

23. *лютого*. Відкрив нову каварню, де пересиджують чорні курди з великими орлиними носами. На головах тюрбани, зроблені з *башлаків*, або строкатих хусток, зав'язаних навколо *фески*. — Атлетичні плечі розгортаються на тлі килимів. Сам *кафеджі* сидить, ніби статуя хана, на підвищеному дивані. Він курить водяну люльку з яскраво червоним шнурком. На голові кручені жовтожарі *жгути*, ніби перевесла, обвивають *феску*. Тут справжня Туреччина — барвіста, гаряча, палка . . . Граючи в *іскам-біль-ягат*, вони сильно б'ють картами по столі. Коли сперечаються —

вас огортає страх. А проте, я почуваю себе добре між ними.

Один з них сів передо мною в поважній позі.

— *Ляп беним*, — сказав він. Я зробив йому портрет. Він усміхається, задоволений, показує рисунок сусідові. Потім склав його вчетверо, ударив на коліні добре долонею і заховав у кишеню в жилетці.

— Зроби ще кращий і принеси завтра. Гроші я тобі заплачу.

Прегарні люди!

Майже всі *хамали* працюють у Золотому Розі. Вони приходять з Курдистану шукати праці в Стамбулі і посилають жінкам ліри. за один-два роки, призбиравши трохи грошей, повертаються до рідного краю.

24. *лютого*. Кожного дня працюю з великою приемністю над моїми оліями. Розпочалася нова ера — повний Схід.

Олійні фарби дають силу й багату фактуру. В похмурій темноті, коли з брязкотом заліза закриваються крамниці, збігаю до духану — ресторану, який давно вже запримітив.

Перекусивши *арнаутів*, повертаюся до себе в Люфанет дільницями базарів. Темнота, брудні вулиці, блискучі калюжі.

Раптом затримка. Багато бурхливих постатей чіпляється за ґрати. Великі вікна заслонені завісками... В середині гуде, ніби в улику перед роїнням бджіл.

Стукаємо в двері, які ледве прочиняються. З ресторану бухає гарячий подих. Повно людей. Важко навіть пропхати руку.

— *Каратез, каратез!*.. — Ляльковий вертеп!

Уже шість місяців, як я хочу його побачити. Прошу, щоб мене впустили.

— *Йок, йок*, — відповідає хтось сердитим голосом.

На щастя, входить кілька *ефенді*. Розштовхую натовп, і мені віддають місце. Негайно починаю завзято рисувати. Сто зацікавлених голів. *Фески* дослівно палають під світлом. У всіх здивовані очі.

— Хто цей байбак у капелюсі хлопця-пластуна?

Греки тягнуть нахабно до себе мій картон.

— *Ені чейрек*, — каже білетгар.

Плачу десять п'ястрів і очікую цікавого спектаклю.

Повно носіїв, шанобливих *ефенді*, вояків і *чуджуків*... Вони почепилися немов раки, на колонах і вікнах. У кутку рожево-жовтожарий екран. Чорна квадратова завіска з золотою авреолею й білим, з гострими ріжками молодиком. Над ним розтягнена тканина з синіми вирізами. Стіни каварні мальовані охрою.

Перед Карагезом сидять музики. Якийсь гутнявить коліскову пісню. Грають скрипки, *тарбуки* відбивають ліниво: бринь, бринь, бринь...

Після дзвоника чорний квадрат відслонюється. На сцені мінарети, мечеті.

Обличчя слухачів напружуються, видовжуються, розквітають добродушною усмішкою... Кумедна фігуринка полішинеля з'являється враз, за нею *отельджі* (готеляр) і дівчина. Неможливо передати їхні рухи: веселість, наївність і невинність настрою.

В самій розмові, в наївних запитаннях, у комічних калямбурах міститься вся душа Карагезу.

Дівчина говорить голосом півня, за нею горлає басом носій, приносить дивани і не знає, де їх примістити. З'являються інші фігуринки. Ті самі барви, то й сам Стамбул, живе в маріонетках.

Загальна бійка. Танки в супроводі музики. Діялог якогось власника готелю провокує вибухи сміху. Шибеники ляскають у долоні, старі сміються з бороди.

Полішинель кумедно танцює, б'є час до часу своїми дерев'яними ручками, миється, падає на землю, кидається на визовників. Він вдаряє якогось *ефенді* по обличчі, сипле удари на будь-чию голову. Потім валиться на рампу біля молодого *банабака* і звіщує голову. Дві чорні китички на його *фесці* спадають ритмічно.

За моїми плечима можна побачити ще кращий спектакль. Що за фізіогномії й вирази: який добір костюмів, професій, національностей!..

Завіса спадає. Починає грати музика. Лунають оклики:
— Бір чаї, бір кахве шекерді, бір бардак су-у...

Білетяр запитує в мене:

— Розумієш по-татарському?

Малим він приїхав з Севастополю до Стамбулу.

Ізза духоти й гарячі відчинили під стелею вікно. Звідти темним оком споглядає на нас ніч. Киш-зима — розсіває білі сніжинки. Входять з гамором носії з крихітками снігу на фесках і засмаленими обличчями.

Знов виступи полішинеля. Кумедні сценки й пригоди. Туркені завжди з відкритими лицами.

Характеристика персонажів повна дотепу. Насмішка — не злісна, іронія — лагідна. Чарівний спектакль закінчується, і музики грають кінцеву мелодію.

4. березня. Тинявся по Галаті в розшуках проклятої візи. Розшукував свого купця — єврея на біржі.

Справжній звіринець. Якийсь турецький поліцай питає у мене перепустку.

— Відчепися, — відтяв я йому. — Мені потрібно кооператора.

Підносяться роздратовані руки, розлочені обличчя, викрики всіма мовами... Очі, заплили кров'ю, кидають лискавки гидкої жадібности. Чорна юрба метушиться.

З «звіринця» пішов прогулюватися по Галаті. Над вузькою вуличкою висить маленький монастир старої італійської архітектури.

Дуже широкий портал з візантійськими колонами. Входжу на камінне подвір'я. На підвищену площину ведуть сходи прикрашені італійськими колонами й вікнами у формі пролетів під опуклими гзимсами.

Маєстатичними сходами спускається одягнений в чорну рясу чернець. Проказане «бонжур» лунає розтягнуто й дзвінко. Цілий монастир відповідає луною.

Довго розмовляю з французьким абатом. Колись будинок був генуезьким палацом, пізніше став монастирем єзуїтів. Тепер належить французьким домініканцям. З цілої

будівлі віє немов би подихом середньовіччя божественної Італії.

Галата подібна до низьких дільниць Неаполю. Дугасті вулиці й наївні вивіски всіма мовами. Ось де інтернаціонал!

Павільйони всіх країв непропорційно великі. Строкаті доми рожеві, темносині, з чорними норами склепів, шинків і крамничок.

Пахне кислим вином, овочами. Риба, підсмажувана на середині вулиці, блискає на рожні. Шибки ресторанів і домів розпусти прикрашені непристойними рисунками.

Повії з високими грудьми і рудим розпущеним волоссям, англійські солдати, американські матрони в білих штанах, негри. Кухлі ясного пива з головами білої піни, схрещені між собою прапорці: американські, англійські, італійські, грецькі.

Вулиця вся у вибоях, наповнена водою. Міцні носії котять величезну бочку вина. Крик, гамір, лайка... Дерев'яні, низькі колеса скриплять, ніби колеса повозки перед повіддю.

Навколо крутяться торговці з усіх країв з обличчями шахраїв. Мені на зустріч іде важно, ніби нав'ючена тварина, грек з катаринкою на плечах. Другий слідкує за ним і крутить мляво ззаду ручкою... Вулиця гуде жахливими дисонансами. Надходить ще одна катаринка, яка справляє чортячий гамір.

На хіднику, біля каварні поліцай вовтузиться з п'яницею. Ніколи не бачив я чогось подібного у Стамбулі. Фотографи греки виють зі сміху.

Тепер розумію, чому англійці не дозволили мені поїхати до них...

Якось одному з моїх приятелів зробили знятку, яку він показав грецькому консулеві, щоб одержати візу. Цей відмовився прийняти її: немає ніякої подібності, тут є борода, а ви голені! Лице, ніс, очі його, але навкруги виросла густа борода...

— Не розумію, як він це зробив, — каже мені нещасний.

Усе дуже примітивне. Апарати в примітивно зроблених скриньках, на трьох ногах.

«Професіонал»-фотограф приміщує вас на стільці, має рукою, кричить: — Увага! — відкриває об'єktiv — і готово!

Він лле на це якийсь плин з пляшечки, повішеної на шнурку між опорами триніжка, і вкладає ще вологі знятки у ваш капелюх, щоб там вони висохли. П'ятнадцять піястрів оплати. Якщо ви заперечуєте, він каже:

— Але це добре, добре!

Несподівано опинився біля сходів Юксек-Кальдерім. Вони ведуть широкими східцями до Пери. Стікає ними бруд. Продають усяку всячину: скрині, польові ліжка, вітрини, різного роду залежаний крам.

Зімкнена юрба рухається, мов хвиля. Вулицею Банку сунеться повільним ходом велетенський верблюд. На ньому брунатний вантаж і рожева попона. Над ним нахилилася лялька в чорній накидці й нічному чепчику. На плечах у неї афіша: «Дузіко Бакхус!» Греки святкують карнавал.

Учора увечорі з'явився раптово на розі однієї вулиці велетень. У циліндрі, загорнений в еспанський плащ, він ішов, доторкаючи головою другий поверх дому. За ним збігали маскарадники в чорних венеційських масках, у паперових ковпаках, обвішених гірляндами стрічок. За ними тамбури, свистуни й уся весела юрба перотців.

7. березня. Дні біжать. Живу самотньо. Віддавна не бачив нікого з моїх друзів. Немає візи... Обіцяна п'ятниця повторюється десяток разів. Кажуть прийти в понеділок, щоб одержати мій паспорт з візою.

Сьогодні пішов до Пери відвідати Митю.

— Що з тобою діється? — запитує в мене.

— Живу в Стамбулі і скоро дістану візу.

— Що я робитиму без тебе? — бідькається Митя.

Розмовляємо, як звичайно, про мистецтво, фактуру.

Його дружина нервується:

— Ви мені здорово набридаєте з вашими фактурами! Митя збожеволів. Уночі він маячить: «фактура, фактура!»

Вона глузує з мене й закидає мені, що я зробив її «Митіньку» причинним...

Пізно повертався до себе в Люфанет. На старому мості французькі жандарми та італійські карабінери робили об-лаву.

— Руки вгору! — скомандували.

Я наліз на італійця в чорній накидці і наполеонівським трикутнім капелюсі. Він шукає в моїх кишенях і під па-хами зброї.

— *Io sono pittore, signore* (я маляр), — кажу йому по-італійському.

20. березня. Давно вже живу в караван-сераї в Стам-булі. Не зважаючи на темноту, моя праця поступає й ціка-вить мене. Живу, ніби чернець, і нікого не впускаю до се-бе. Вчора, нагло в ясності сусідніх вікон замайоріла постать Ібрагіма Чаалі у *фесці*. Думав, може мене розпізнає.

Справа з візою до Лондону закінчилася трагічно. Єврей-ського купця, який захищав мене, заарештували французи. Він торгував з англійцями на користь большевиків.

Коли я прийшов по паспорт з візою, мені сказали:

— Його притримали, а ваш паспорт у його кишені.

Каже, що буде поставлена віза до Лондону.

— Якщо вас затримують, — бо бачили його з вами, — скажіть просто, що ви дали паспорт для одержання візи...

Який глум і яка досада — втратити так надію і час!

З журби ходив у темноті по той бік Фатіх, по дикому Стамбулі... Далеко від моєї рожевої каварні, де засідає «татарська голова», я попав в іншу. Думав розважити сер-це в чужому середовищі. Мало-помалу посходилася публіка.

Глиняна долівка м'яка, з зеленої стелі звисають дві лямп-пи і малесенькі клітки, в яких сплять канарки.

Мої сусіди починають зі мною розмову.

— Де ти навчився по-турецькому? — вони здивовані, що я почав лише тут говорити.

Один з них пояснює другому, що я можу відтворити до-рогу, дім, лямпку і що я *мендиз* — маляр, а не фотограф.

Вони сидять кругом мене і дивляться мені просто в об-личчя симпатичними очима баранів і верблюдів...

У купі помічаю якогось шановного *ефенді*. Він щось підготовлює; на двох столах поставив білий екран, за яким сам заховався.

Несподівано чути наївну музику. Молодий турок виліз на диван і сперся об стіну. Інший, ще менший, грає на тамбурині і кидає крадькома погляд на екран. На його круглому личку розцвіла усмішка. Зменшують світло лямп.

— Карагез, Карагез!

Одні купчаться перед екраном, інші на кріслах, а ще інші спираються замріяно об колонки. Екран засвічується.

Був дуже радий бачити Карагеза з його китайськими тінями.

У темній вулиці запитую якогось *ходжу*:

— Чи вже північ?

— Ледве десять годин з половиною, — відповідає він мені, докидаючи на прощання: — *гюле, гюле*...

На вулиці видовжуються глибокі тіні мовчазних дімків. Раптом розлягається виття. Затримуюсь і надслухаю. Якись нещільно зачинені двері... В широких сінях вітер колише світло. Цілий будинок наповнений виттям: — о, о, о, о!

Віддалений квартал, наче вже не в Стамбулі, а десь в Азії. Приходжу в долину Ликуса. Блідолиций місяць світить над щербінню пожежі. Жадної живої душі...

18. березня. На стінах у мене вже ціла вистава. Це страшенно подобається молодій туркені, яка в мене прибирає кімнату. Сама вона негарна, з дуже довгим носом. Вона єдиний глядач моїх нових образів. Нікому їх не показую.

Знову був у Качіджілярі і довго засидівся в каварні. Повертаючись пізно до себе, знову чув те саме виття, яке мене стривожило тут минулого тижня.

Боязко ступаю сходами, що ведуть через сіни. Хтось у білій сукні виходить мені назустріч, кланяється добродушно і веде в невелику квадратову залу.

У кутку на звірячій шкурі сидить подібний до чорного ведмеда *шейх*. Я вже помітив, що це монастир дервішів. Запрошує мене сідати.

Приміщуюся на широкому низькому дивані. Він щось просить через двері.

За хвилину входить дєрвіш, одягнений у довгу рясу, накриту яснорожевим плащем. Він приносить маленьку чашку кави на червоній підставці, потім наливає ще *шейхові* та іншим гостям. *Шейх* покурює *наргіле*, тримаючи в одній руці чашку, в другій трубку файки.

Приходить маленький старий, цілує *шейха* в руку, вітає всіх і сідає на білій звірячій шкурі, біля зеленої шафи, склавши руки. Біля нього сидить старий дебелий і ніби лев, сильний, дєрвіш, він підігнув ногу, і на його гострому коліні розсипалася бганками синя одежа.

Білі стіни прикрашені барабанами і святим письмом. З'являється новий гість. Він церемонно вітає *шейха* і сідає біля мене на дивані. Має пласке плекане лице з чорною, немов *агат*, бородою. На носі великі золоті окуляри. Коли говорить, розмахує руками. Що за образ Сходу!

Мій сусід, капітан артилерії, у відставці, оповідає мені шепотом, що знає про нього.

Раптом з глибини монастиря виривається похмурий крик:
— *Ягу, — гу-у...*

Сумний звук завиває на одній ноті.

Усі підводяться й моляться. Оточення й співи пригадують дєрвішів Скутарі. Але тут немає розриваючого виття і їхньої темної містики.

Після молитви повертаємося до гостиниці. Побачивши, що я завжди рисую в маленькому альбомі, вони починають розмови про мистецтво і малярство.

Так тут, як і в Скутарі, ніхто на мене не свариться.

— Маю цікавий образ, покажу вам пізніше, — каже мені *шейх* з усмішкою на милому обличчі селяха.

Він приносить старий турецький образ: синій паровик на темноблакитному морі, вкритому білою піною й чорним димом, який виходить з чорного комина. Усі подивляють майстерне мистецтво...

На дверях з'являється дєрвіш у хутряній шапці. Широ-ким жестом і глибоким уклоном запрошує всіх:

— Прошу, прошу!

Гості обмінюються поглядами, але «буерум» повторено з наполегливістю. *Шейх* бере мене попід руку, і ми переходимо тепер до ораторії.

Шейх сердечно зустрічає нас і просить зайняти місце при круглому й низькому столі, завширшки два метри. Стіл дерев'яний, без скатертини, але дуже чистий. Посередині великий полумисок з брунатною рідкою кашею. Ложки покладані декоративно по краю стола.

Сідаю, як і всі інші, по-східньому. Починаємо їсти.

— Що це за страва, питаю.

— *Хельве*, — відповідає мені коротко дервіш-лев, який повільно й маестатично подорожує ложкою до страви.

Хельве зроблена з муки каштанів і приготована з медом.

Зовсім біблійне видовище і смачна страва. *Шейх* не сидить при столі. Він ходить навколо, привітно всміхається і запрошує всіх до їди.

Ще раз повертаємося до кімнати прийнять, куди приносять *кахва шехерзид*, цим разом без цукру.

Розмова стає поважною.

— Життя і смерть це те саме, — повторює по-французькому капітан.

— Я живу дуже далеко, і вже пізно, — кажу, прощаючись загальним укланом.

Шейх запрошує заходити кожного четверга і вділяє мені ласкавий привіт.

Надворі небо тремтить в усій своїй пишноті. Мерехтливі зорі запалили синю ніч у божественній тиші.

Нікого не зустрічав на пустій вулиці. Стукав безконечно до свого караван-сераю, потім сидів довго в темноті, роздумуючи над Сходом і латинською приказкою: «*Омніс люкс екс Оріенте*» . . .

20. березня. Вирішив цілий світ післати до чорта і діяти самому. Сьогодні неділя, а завтра понеділок — у нас злощасний день.

Рано-вранці пішов до грецької дипломатичної комісії, щоб зайняти чергу в рядах. На фіялковому запорошеному небі цілковитий спокій і нема найменшої плями. Простір без дна світиться сильним світлом. Літо увійшло раптом у свої права.

22. березня. Урра! Іду! Вчора в рядах не було ніодного росіянина. Греки пояснюють мені:

— Даремно тратите свій час. Від 18 березня закон не дозволяє в'їздити до Греції ніяким російським підданцям.

Але я маю свої ідеї і вперто стою...

— Ви бажаєте їхати до Містри? — запитує мене консул.

— Так, у нас я писав про Містру. Я маляр, і її фрески дуже мене цікавлять.

— Чи маєте з собою якісь книжки?

— Ні, на жаль нічого... Але випадково збереглася в моєму портфелі розписка з друкарні, яка друкувала одну з моїх праць: «Зв'язки між староруським мистецтвом, Візантією та Заходом».

— Перекладіть розписку на французьку мову, засвідчіть переклад і прийдіть до мене.

Розмова тривала десять хвилин. За годину я біг до англійців з грецькою візою, поставленою даром на моєму пашпорті.

24. березня. Мое останнє побачення з американцем Т. Вітмором блискуче закінчилося. Він вибрав двадцять акварель і передав мені на срібній підставці турецькі ліри з великими цифрами... Вимагав поквитовання. Він вибрав майже виключно візантійські теми: оборонні мури, мечеті-церкви.

За першим разом він переглядав стільки акварель, а сьогодні не присвятив їм більше двадцятьох хвилин.

У нього знаменита пам'ять. Він запитує в мене:

— А де рожева церква, з білим мінаретом, яку я бачив останнього разу? Вона мусіла десь тут загубитися, шукайте...

Сміючись, він звертається до інших: — Він приховує її.

І дійсно, жаль мені розлучатися з моїми акварелями. Особливо жалував Святої Софії. З нею зв'язувалося ціле моє життя й моє бурлакування.

Вітром довідався, що я маю намір їхати до Містри. Його обличчя розяснюється. На хвилину він задумується:

— Так, так, ви побачите там багато гарних речей, — говорить з трудом по-французькому.

— Прийдіть з вашою візою, я влаштую вам даровий переїзд до Греції. Росіяни дивуються. Вони взяли мене за божевільного. Вітмор повторює їм:

— Головне, що він сам себе віднайшов...

27. березня. Ранком, може востаннє, йду поглянути на оборонні вали. Час сприяє мені. Цілковитий спокій у небесах. Тільки на краю обрїю випари згущуються в легкі хмаринки.

Нема нічого кращого, як весна на мурах. Затримуюся за Палацом Сімох Веж. Вежа вся біла, насичена сонцем, як емблемою весни. Всюди повно зелені. Ледве розквітли сині квіти. Біле каміння, яке скотилося в рови, видається ніби оправлене в зелені квітучі рамки.

Сади Стамбулу з жовтими берегами, червоні розорані грядки, перші напучнявілі пуп'янки — все те, що весна розбуджує в природі, світить ясністю й вогнем.

Турчанки жнуть пекучу кропиву у глибоких рівчаках укріплень. Повіває легкий вітерець... Пахне полином і солодкавими бруньками. Пташки ніжно співають.

Потойбіч Брами Дервішів юдейське дерево вкрите малиновим квітом. Біля нього інше — яскраворожеве. Чорне листя плющу відбиває арабески на стінах імпазантних мурів. Розпливаються легкі хмаринки. Піднімається жовтожарий змій.

Так, мені хочеться від'їхати. Але в цю хвилину огортає моє серце смуток. Сильні могутні мури, чи побачу я ще колись вас. Чи, може, мої картини будуть останнім відблиском вашого образу?

Сиджу під велетенським кипарисом. Інші оточують мене, немов античні колони, верхи яких вкрито чорною туж-

ливою зеленню. В селі починає млосно грати сопілка. Передомною дві нагробні таблиці. Одна з них монументальна. Ще далі нерівна земля, прикрашена білими мармуровими пам'ятниками. Через їхні зубці я помічаю ніби караван героїчних вез. Треба бачити на власні очі, щоб відчути всю велич краєвиду і столітнє життя каміння, що нагадує минуле...

28. березня. Зранку блукав довкруги Святої Софії. Сидячи в подвір'ї Яничарів, де Свята Ірина розливає свою рожеву барву, намалював акварелю.

Понад візантійськими мурами зноситься прегарний масив святині. Нищі й глибокі склепіння, підпори контрфорсів, піддашки портиків, абсиди, грандіозний ланцюг численних вікон і пануюча над цим усім божественна баня. Стиснена з однієї сторони, немов келих з викованого срібла, з глибоким висловом, який надає їй більш, ніж тисячелітнє існування. Тільки з цього місця можна взяти Святу Софію в цілісній композиції.

А, проте, неможливо уявити собі різницю, яка існує між зовнішнім та внутрішнім аспектами базиліки.

Кожного разу, коли я бував у Святій Софії, я завжди мав враження чуда.

Зачарована душа відразу підноситься на вершини небувалого мистецтва. Образ містерії та щедроти візантійської мудрости проявляється на кожному кроці в чудовому видінні. Тут справді прийшло на світ чудо мистецтва.

Через далековид розглядаю, може востаннє, — Велику Церкву в усіх її деталях, які розкривають мені тепер ще більше повноту її пишноти.

На трибунах цілий овочевий сад мозаїк, без жадної людської подоби. Вони збереглися непорушні. Нечувана фактура. Мені хочеться доторкнутися цього настовбурчення кольорів, які виходять із Сходу.

Відчуваю, що не переходитиму більше майданом перед церквою і не обійматиму поглядом найбільший твір, створений людською рукою і звисоченою мудрістю!

Не дивуюся стародавнім людям, які приїздили з-поза далеких морів і гір, з-понад тисячі верств, щоб поглянути на славну церкву. За кожним разом вона розбуджує особливі зворушення думки і за кожним разом покидаю її зачарований і перетворений. Яке щастя, що я бачив Святу Софію!

29. березня. Сьогодні нарешті одержав англійську візу. Завтра виїжджаю. Мої приятелі не вірять, що я їду... І я сам ледве вірю, що втікаю на повну волю. Скільки наших бажали б її! І одночасно моє серце затоплює жаль покидати Стамбул, Царгород, Святу Софію.

Хочу ще завтра піти до Кахріє-Джамі, попрацятися з цінними мозаїками. Але чи стане мені часу? Носій має прийти о сьомій годині ранку — забрати мій багаж. Вантаження буде складне.

Так, отже, за два дні буду в Піреї і звідти, через Атени, доберуся до Містри... Чи це не чудо в нашому практичному сторіччі? Ні, не нудно, Господи, жити на Твоєму світі.

30. березня. Дуже рано пішов у сторону Хори. Була тільки п'ята година і ніхто ще не вставав.

Під брамами Андріонополя з'явився караван веблюдів з оглушливими дзвіночками.

За цистерною виростає зовсім близько Хора. Вона піднімається зворушливою сільветкою. Навкруги хвилястий терен, скромні турецькі та єврейські хатинки.

Від сходу безлисті фігові дерева, які зовсім не заслонюють фасади. Контрфорси підпирають старі мури. Величезні кипариси зводять дуже високо свої ковпаки.

Якийсь запорошений і напів заспаний аскер зустрічає мене на порозі:

— Тільки о дев'ятій годині відкривають внутрішній нартекс.

Яка шкода! Ще раз оглядаю мозаїки зовнішнього нартексу. Подорож до Вифлеєму, перепис населення, розподіл хліба поміж п'ять тисяч людей з групою дітей. Сирій колір мозаїк виблискує в синьому ранку жовтожарими, рожевими й пурпуровими барвами.

Покидаю вояка і повертаюся тією самою дорогою до мого Люфанету.

— *Ей, Марчелльо, вірра.*

— *Вірра алля terra мія...* — викрикують італійські матроси.

Скрипить якір, великий білий корпус «Монтенегро» легко здригається. Плятформа кишить від людей. Босфор сповное серце весняною свіжістю.

Каики та ялики пересовгуються в усіх напрямках, колишуться вітрильники, новоприбулі повільно входять до гавані.

Я прибув до Царгороду в похмурий листопадовий день, а покидаю його у світлий квітневий:

Україна віддалюється ще більше...

— Миколо, ти помилився! Царгород не тільки місто спекулянтів. Мое мистецтво промостило мені свободний шлях на південь, до світлих країв. Через славні моря їду перетворений, сповнений щастям.

Прощай, Царгородо, прощайте, турки!

Об'їжджаємо навкруги Серай Бурну. «Монтенегро» робить поворот. Божеські стіни Святої Софії золотяться у променистому повітрі.

За кожною миттю Константинополь, Стамбул стають більш таємничими, непомітно віддалюються і скупчуються в далині.

Вгадую мечеті й мінарети, такі близькі мені, і за ними дороги, площі, вулиці по яких я стільки блукав, працював, радів і страждав.

Проїжджаємо перед Псаметією, освітленою сліпучим сонцем. З'являються славетні горби, переповнені строкатими сіро рожевими хатками. Поміж ними стоять і сяють білістю знамениті мечеті Фатіх, Сулейманіє, Шахзаде, Баязідіє, Султан Ахмед, тоді, коли Свята Софія горить жовтожарою барвою.

А над мурами оборонних валів блищить синя зелень, ніби на полотнах Сезана.

Від сторони Сан Стефано Царгород розгортається в рамках своїх незабутніх валів. Могутні циліндри Палацу Сімох Веж, і далі, вглибу вежі, вежі й вежі...

А там, де піднімається Айя Софія і Ахмедіє, око не бачить більш нічого, крім туманного скупчення мінаретів, що затьмарюється дедалі більше й більше.

Раптом густий дим з «Монтегро» прикриває чорним драконом образ міста...

Егейське море, березень 1921.

РЕЦЕНЗІЇ

Уперше після осіннього сальону 1921 року бачимо ми знов його полотно. Прозорі акварелі, сповнені сонця, які тонами магічної ніжності пробуджують до життя блиск Царгороду. Крізь них можна прознати казкові мечеті й відбути мандрівку берегами Босфору. Тендітно й м'яко, подекуди запозичивши спрощення рисунку в кубістів, серед яких ці спрощення так високо цінуються, вони додають до наймодерніших спямувань пахощі Сходу й Персії.

Ці настінні оздоби являють цілі поезії пишноти, де має вартість кожна риса. Чари Сходу він висловлює у барвах, що бриляють глибинною луною. Мистець, щирої вдачі маляр, є разом з тим і поет, спроможний захопити нас і зворушити.

Рене Жан

Комедія

... Українець Грищенко походить від тих славних нащадків, які від самої колиски відчували за Сходом тугу, яка при першому контакті з Ісламом розцвіла свого рода чарівним хоралом.

Я сказав хоралом і не відтягаю цього слова, бо зовсім так, як Делякруа в *Подорожі до Марокко*, яким він захоплювався, Олекса Грищенко вміє чудово домішувати до кольорів музику.

І саме це дає таку вартість гармонії його рідкісних і чудових тонів, які мають незрівнянні такт і ритм. Немає кращої від них, музики Сходу.

Раймонд Есколіє

Ля Дереш

*

A. Gritchenko: Deux ans a Constantinople. Journal d'un peintre. Avec 40 aquarelles de l'auteur. Edition Quatre Vents, Paris, 1930, 8°, 302.

Цікава літературно-мистецька спроба, і то зовсім вдатна. Серед численних нинішніх автобіографій це безумовно один із цікавіших творів, де зручно переплітани пригоди самого автора у сучасному Константинополі із мистецькими студіями. Чутке

око автора схоплює чітко і сучасне мальовниче життя сходу, і ту багату візантійську традицію, якої пам'ятники ще такі численні в Константинополі. Фанатик безпосереднього, живого малярства, він якось особливо, чуттєво-емоційно сприймає все сучасне й минуле і здається власне через те його щоденник 1919-1921 р. вийшов такий свіжий і безпосередній. як славний journal Делякруа.

До Константинополя дістався автор, як сам пише з початку своєї книжки, матросом. Тут, протягом двох літ, він мав змогу пізнати все цікаве життя цього місте на грані Сходу й Заходу, живучи в ньому майже постійно в голоді, який все ж був менше дошкульний, як неспромога заспокоїти свій творчий інстинкт у малярських творах. Бо все навколо нього було мальовниче, просилося на полотно, а Грищенко крім кількох акварель не мав ніяких інших фарб. Всеж він встиг у цілому ряді синтетично трактованих експресій, з яких 40 поміщено у прекрасних репродукціях у книзі, зафіксувати все кольористичне божевілья великого міста. Та не менший майстер він і тоді, коли оперує словом. Ось він у Св. Софії: «я вдруге — пише він — у Св. Софії. Навколо вражіння придавлюють мене. Звичайно порівнюється архітектуру до музики. Коли це так, тоді архітектура Св. Софії перевищила все. Що за чудові ораторії можна почути! Лиш тут можна пізнати справжній геній візантійського мистецтва в усій своїй реальності і навіть зрозуміти саму рацію його впливу на увесь світ. Ця єдність, ця повнота, цей ентузіазм думки, ця незвичайна сила перетворювати, ця здібність комбінувати матеріяли і реалізувати в цей спосіб чуда божої мудрости — все те віддане двома словами: Агія Софія! Я бачив базиліку св. Петра в Римі. Це не катедра, ані святиня, але палата — навіть не палата, а палати, ще не докінчені, з безмежним розгоном, бомбастичні, що пригнітають своїми розмірами й числом літ потрібних до виконання. Вони повстали в душі величі й були зреалізовані ріжно поколіннями ріжних епох. У Св. Софії — можна побачити величність мистецтва. Вона представляє єдину волю того, хто її задумав, волю архітектів, ремісників і народу, яка невидно прийшла до цього твору і дала йому свій розмах, свою силу і повноту. У шістьох роках збудували її...»

Та побіч численного описового матеріялу, переданого легкою формою, але з великою ерудицією і знанням предмету, у Грищенковій книжці є цікаві місця, де він обороняє сучасне мистецтво. Ось один його спір у каварні Шішлі, царгородському Монпарнасі, із ученим професором малярства, вихованім на французькому академізмі: «Рафаель, Мікельанджельо, Вінчі... Так, це добре, але лишть у спокою ці світлі тіні. Нове життя вимагає нової творчости, нової мови, нових форм обсервації. Життя Константинополя, Стамбулу і ваших захоплюючих жінок, гамалів, базарів, порту, все те вимагає спеціального мистецтва. Деж тут місце для академічного клясицизму Рафаеля, основника всіх академій, або для математичних роздумувань Вінчі, строго замкненого в колі ідей схолястичної композиції і роздуму-

вань, що впливають не з мистецтва, а з математики й геометрії? . . . »

Коли його спитали, як уявляє собі нове малярство, Грищенко відповідає: «У малярстві життя передається рухом (у формах, які видаються, що вони уложені статично) — передовсім і при помочі кольорів. Тут родиться і кінчиться перв образу. Кольорит залежить від форм, бо все для мене є у відношенні кольорових мас. Ви вимагаєте перспективи і стереоскопного простору, що належить зовсім до ділянки різьби і архітектури. Щож до мене, я шукаю малярської глибини. Ви хочете передати випадкові ефекти, хочете «природного рисунку», об'єктивного освітлення і пишноти журналів . . . А я хочу малювати, давати життя річам, які мене цікавлять. Творити образ, це значить жити, думати і творити кольорами і формами. Тому кожен малюнок має бути мальований, а не рисований на принципі штучності. Я-ж черпаю свою імпульсію з життя, а не з естетики музеїв, філософії, математики і психології . . . Ви говорите про футуризм? Ні, я вже лишив футуризм за собою. Я волю вже загальний патетизм нового напрямку, але зовсім не його практику . . . Рух родиться у мене зовсім безпосередньо, як ритм, як результат композиції форм. Їх рівновага, рівновага вібрації цілого малюнку, чиж це не там, де відбивається всесвіт, особистість з подвійним поглядом мистця, досконалість і зрівноважений дух Сходу? . . . »

Ми зумисне навели досить довгі цитати. Ці слова були б безвартні, коли б Грищенко не доказав їх реально у своїх малюнках, а передовсім у своїх найновіших працях, які живуть незвичайно сильною динамікою кольорових мас. Взагалі, книга ця дає чимало матеріялу для майбутньої монографії маляра Грищенка, першого українця, що дав монографію Константинополя.

Книга безумовно варта того, щоб її бодай в скороченні випустило в перекладі яке з українських видавництв. Вона на це вповні заслужила, про що свідчить хочби те, що це дороге і розкішне видання, в ціні 700 фр., дуже скоро розійшлося у Франції.

Парижанин

(С. Гординський)

МИСТЕЦТВО, орган Асоціації Незалежних Українських Мистців, Річник 1, Зошит 1, Львів, весна 1932, стор. 29-30.

ПОЯСНЕННЯ ЧУЖИХ СЛІВ

Акшан — журнал
айда — гей, іди
аборигени — тубільці
аскер — солдат
Айя Софія — Свята Софія
арабаджі — власник возу; араба
— віз
арнаутів — жителі арнаутів
агат — чорний камінь
альков аподітер — королівське
ліжко
адам, вар — чоловік є
аллах галля саалі — привіт

Байрам — мусулманська неділя,
великдень
баклю — страва
бу Айя Софія — там Св. Софія
банабак — бурлака
бехчі — город
башлик — зимовий одяг для чо-
ловіків
байбак — гультай
бір чай, бір кахве шекерді —
один чай, одна солодка кава
бір бардак су-у — склянка води
буерум — прощу
баклава — турецьке солодке пе-
чиво
бей — турецький губернатор
бастурма — бараняча шинка
башарті — накидка на голову
беш султан — п'ять султанів
беш ліра — п'ять лір
бак, бак — дивись

Вар — є, єсть
велюм — заслона
вірмен чок фена — армяни дуже
погані
вірра алля терра мія — повер-
тай на мою рідну землю
вугор — морська риба

Гюле — доброї путі
газелі — дикі кози

Джавр — іновірець
достур — дай дорогу
джюпе — спідниця
дузіко — грецька горілка
даул — квартал

Ефенді — пан
езан — вечірня молитва
ей, Марчелльо, вірра — повер-
тай, Марчелльо
еввет ефонді — так, пане
ялик — човен
екі юз ліра — двісті лір

Жгути — мотузи

Кинджал — ніж до озброєння
кіліси — церкви
кизляр — дівчата; киз — дівчи-
на, панна
каїджи — власник каїка; каїк
— човен
кетиб — проповідник
канат — корабельний мотуз
Кучук Айя Софія — Мала Св.
Софія
кач пара — скільки грошей; па-
ра — гріш
кафеджі — власник каварні
карагез — ляльковий театр (чор-
не око)
кахве шекерзид — кава без цу-
кру
кебаб — биточки із м'яса
каймак — кисле молоко
канотьє — капелюх із тонкої со-
ломи
кафе-хане — чорна каварня
кондураджі — швець

кими порсун — кого шукаєш
киш — зима
котба — молитва, промова султана

Імам — священик
ізумрудів — дорогий камінь
йок — ні
індиго — синя фарба
іо соно пітторе, сіньйоре — я мистець, пане

Лоцман — провідник кораблів у порту
ляп бенім — зроби з мене
лакерда — риба

Мажара — татарський віз
міхраб — вітвар
мулла — священик
мансарда — кімнатка на горіщі
мегендиз — гарний каліграф
мезарлик — кладовище
малахит — дорогий камінь
марпуч — шнур — тур. люлька

Намаз — обливання водою
наргіле — люлька

Олмаз — заборонено
отельджи — власник готелю
обержин — овочі

Падишах хім чок якшам — хай живе султан
падишах — султан
пілав — рижова каша
пек еї — добре
патліджан — страва

Рус буюк укмен — руський великий хліб
рахат лукум — солодоці
рус яхчі, тюрк яхчі — руський добрий, турчина добрий
рум — європеєць
рамазан — піст
ресем — мистець

Салеп — напиток
селямлік — чоловіча частина турецького дому

сарик — білий завій в 40 аршин
софти — семинаристи
секін — дрібні монети
селям — привіт
серпантини — напів дорогий камінь
селям алейкум — доброго здоровля

Тютюнджі — продавець тютюну
триклініюм — зала прийнять у візантійському палаці
турбедар — сторож султансько-го мавзолею
«телля» і «колля» — полотна та клею
теспілю — солодоці

Фслюк — човен

Хамам — лазні
хна — трава, якою натирають волосся
хамаджі — власник лазні
хельве — халва
шекер — цукор
ханум — жінка
ходжа — професор релігійних шкіл
хальведжі — продуцент халви
халкі — острів
хамал — носій

Чоджук — хлопець
чадри — серпанки
чорба — юшка
чарчаф — вуалька
чекмен — одяг із бавовни
челеб — аристократ
чічероне-чоджук — гід-хлопець
чок — багато
чок гозень — дуже гарний

Шкарбани — великі черевики
шалаанда — човен для перевозу
шеркета — портовий човен
шейх — провідник дервішів
шайтан — диявол

Ясак вар — дозвіл є
яз — літо

**ОБРАЗИ ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА
У МУЗЕЯХ І В НАЙБІЛЬШИХ ЗБІРКАХ**

Музей Же де Пом, Париж
Фундація Бернеса (17 малюнків),
Філадельфія

Томас Вітемор (67 акварелів),
Бостон

Ж. Ж. Керріган (44 акварелі),
Нью-Йорк

Королівський музей Копенгаген
Музей модерного мистецтва, Ган,
Бельгія

Національний музей у Львові

Збірка мадам Амос, Париж
Музей у Балтіморі

Музей у Страсбурзі

Збірка В. Семчишина: 141 обра-
зів, 81 етюдів (33 Царгороду),
48 акварель (15 Царгороду),
Осьльо

Збірка Євгена Довганя (27 обра-
зів і килим «Кань»), Монреаль

Збірка Е. Сумика: 75 образів (36
олійних картинок античних
грецьких танцюристів, 11 аква-
рель Царгороду), проєкт-ори-
гінал до килиму «Кань», Нью-
Йорк

Музей у Монреалі

Королівський музей у Брюсселі
Музей у Монако

Музей модерного мистецтва у
Греноблі

Петі Пале, Париж

Музей модерного мистецтва у
Мадриді

Третяковська галерія у Москві

Музей модерного мистецтва у
Парижі (образи і килим «Кань»)

Музей де ль'Евеше у Ліможі

Музей у Ментоні

Музей у Кань

КНИЖКИ ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА

1. Зв'язки російського малярства із Візантією та Заходом (23 планші).
2. Відповідь Тухенджольду, Глаголю і Луначарському.
3. Криза в мистецтві і сучасне малярство (1 планша).
4. Як у нас навчають малярства в наших школах.
5. «Русская икона как искусство живописи» (110 планш).
6. Два роки в Царгороді (французькою мовою), 40 кольорових акварелів.
7. Україна моїх блакитних днів (французькою мовою).
8. Україна моїх блакитних днів (українською мовою).
9. Мої роки в Царгороді (українською мовою).
10. Україна моїх блакитних днів (французькою мовою, люксове видання, з ілюстраціями автора, готується до друку).
11. Україна моїх блакитних днів (англійською мовою готується до друку в ЗДА).

БІБЛОГРАФІЯ

Клод Фарер, передмова у каталозі «Царгород» у гал. Поволоцького, Париж, лютий 1922. — А. Левінсон «Олекса Грищенко», Амур де ль'Ар. Париж, березень 1922. — Вальдемар Жорж, «Партизан», Париж, липень 1924. — Поль Гійом, «Мистці, про яких говорять», квітень 1924. — Рене Жан, «О. Грищенко»: Романтичний мистець і археологія «Комедія». Париж, 8 квітня 1927. — Рене Жан, «Романтичне життя одного мистця у Царгороді», «Комедія», Париж, 9 червня 1927. — Р. Есколіе, «Царгород», «Ля депеш де Тулюз», 27 листопада 1930. — Поль Фіеренс, О. Грищенко в Царгороді, «Комедія», 3 лютого 1931. — Ш. Женю, «Тюрбани й кашкети», «Ле петі Марсейе», 23 грудня 1931. — М. Флорізон, «Ль'Ар е л'Артіст». Париж, липень 1933. — М. Рудницький, «Діло», Львів, 1931. — П. Ковжун, «Мистецтво», Львів, 1933. — П. Ковжун, «Олекса Грищенко», монографія, 30 планш. Львів, 1934. — «Комедія», «Виставка великого кольориста», 26 травня 1933. — «Ля Вос», «Виставка О. Грищенка у Сіркуло де Вельяс Артес». Мадрид, 8 травня 1934. — Е. М. Агілера, «Олії і акварелі О. Грищенка», «Ель Соціяліста», Мадрид, 13 травня 1934. — Зенон, «Виставка Саля Парес», Діаріо де Варсельона, 20 січня 1935. — Др. Піераль, «О. Грищенко», Ль'Ар Віван, січень 1934. — І. Свенціцький, «О. Грищенко як

мистець моря», «Новий час», Львів, 17 травня 1933. — Ш. Же-
нію, «Еспанія О. Грищенка», «Петі Марсейс», 1 травня 1936.
— «Бонієрс», «Інтерв'ю мед Гритченко», Стокгольм, 11 ли-
стопада 1937. — «Готеборг Постен», «Одисея одного мистця»,
16 листопада 1937. — Ст. Луцик, «Виставка О. Грищенка у
Львові», «Напередодні», 15 січня 1938. — І. Ісаншу, «Великий
український мистець», («Виставка у фолкльорі»), «Ле Кур'єр
де Сентр», Лімож, 13 січня 1943. — Рене Жан, О. Грищенко, Ви-
ставка у Парвіс», Париж, травень 1945. — Рене Жан, «Ар», Париж,
27 березня 1947. — А. Абт. «О. Грищенко», «Петі Марокен», 28
жовтня 1947 р. Касабланка. Роже Кіль, «Ле дерньєр нувель», Страс-
бург, травень 1952, 1953, червень 1955. — Ас, «Ле нувель Альзас'єн»
травень 1952, червень 1953, червень 1955. А. Б., «Конесанс де Ар»,
Париж, травень 1955. — Рене Барот, «Плізір де Франс», серпень 1955.
— «Українська літературна газета», «Олекса Грищенко», сі-
чень 1957. Джон Девольої «Конесанс де Ар», листопад 1957. Раймон
Коніа «Грищенко йде своїм шляхом», «Фігаро», 27. XI. 1957. «Ви-
ставка О. Грищенка в Парижі», М. Калитовська «Українське слово»,
5. 2. 1958. «Грищенко і його „Блакитні дні”», Р. К. «Дерньєр Нувель
д'Альзас», 5. 1. 1958. Страсбург.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВИСТАВКИ

Москва, 1919. Атени, 1921. Париж, галерія Поволоцького, 1922. Ате-
ни, 1923. Париж, гал. Домінік, 1923. В гал. Персіє, 1924, 1925; Гал.
Бінг, 1926; гал. Катя Гранов, 1926; гал. Ван Леєр, 1927; гал. Дрює,
1929, 1930, 1933. Мадрид, 1934. Барсельона, зала Парес 1935. Гал. Дрює,
1936. Стокгольм, 1937. Готеборг, 1937. Львів, 1937. Лімож, 1943, і 1944.
Труа, 1944. Париж гал. Парвіс, 1945; Галері де ль'Елізе, 1947. Каса-
бланка, Галері дю лівр, 1947. Фец, 1947. Париж, гал. Андре Вейль,
1950. Страсбург, гал. Актюаріус, 1952, 1953, 1955. Париж, гал. Берн-
гайм Жен, 1957. Нью-Йорк, Укр. Інститут, листопад 1958. Ретроспек-
тивна виставка в замку-музеї Кань, квітень-червень 1960.

ЗМІСТ

Про Грищенків Царгород	5
Вступ	9
РОЗДІЛ I	
Від'їзд	15
Севастопіль	18
Босфор	24
РОЗДІЛ II	
У жидівському притулку	29
Кахріє — Джамі	33
Свята Софія	38
В дільниці токарів	39
Різдво	45
Свята Софія	49
Козак із Кубані	56
РОЗДІЛ III	
На острові	63
Рустем Паша Джамі	65
Дільниця теслів	66
Єгипетський базар	69
Священний палац	83
Еюб	87
Кучук Айя Софія	92

Знову у Святій Софії	94
Зустріч з одним критиком	103
Валідеджамі	105
Ель Фатіх	107
Рамазанова ніч	111
Скутарі	116
Знову в Царгороді	126
Великі укріплення	127
У дервішів вертунів	159
Хора Кахріе Джамі	164
Облога	170
Буюк Чарші	177
Османський Монпарнас	182
У молодих туркенів	189
У дервішів горланів	204
Другий рік у Царгороді	208
У Стамбулі	222
Палац Блахернів	223
Перські мініатюри	226
Селямлик — виїзд султана	229
Старий Серай	232
Рецензії	251
Пояснення чужих слів	254
Образи Олекси Грищенка	256
Книжки Олекси Грищенка	257
Бібліографія	257
Індивідуальні виставки	258